

K disfunkcionálnímu pojetí zdrojů a modelů byrokracie a byrokratizmu za kapitalismu*

JINDŘICH FIBICH

Filosofická fakulta KU, Praha

1. Různé chápání pojmu byrokracie a byrokratizmu

V hovorovém užívání jsou u nás oba tyto termíny spjaty s kritickým a hanlivým označením špatně a nelidsky fungující úřední mašinerie. Ve společenských vědách mají však i pozitivní nebo neutrální význam.

Pro pochopení základního kritéria, jež umožňuje třdit různé stránky, vlastnosti a znaky organizace a řízení na dva protikladné typy (pozitivní a negativní — či lépe řečeno normální a patologický), má velký význam osvětlit pojem funkce nebo také eufunkce a proti němu stojící pojem disfunkce, jak je rozpracoval R. K. Merton.¹ Z tohoto hlediska lze říci, že sociální organizace mohou zaměřovat svou činnost buď k vnějším účelům a cílům, nebo nalézají smysl své existence uvnitř svých vlastních strukturálních souvislostí (většinou však hrají úlohy obě). Podle toho lze rozlišovat vnější nebo vnitřní funkce sociální organizace (projevují se též jako role nebo kulturní formy). Tyto funkce spočívají v cílevědomém pozitivním dosahování těch či oněch původních účelů a cílů organizace či v normálním fungování její vnitřní struktury a integrování jejího členstva. Merton však ukazuje na to, že „daný element může mít různé důsledky funkcionální i disfunkcionální pro různé jednotlivce nebo podskupiny širší sociální struktury a kultury“². Po mém soudu disfunkce vznikají na základě odcizování různých funkčních elementů organizace jejich původním účelům, deformací původních strukturálních souvislostí a pozvedáním parciálních intencí nad potřeby celku. Disfunkce se proti funkcím vyznačují tím, že zamlžují, pomíjejí či poškozují původní účely a cí-

le, patologicky deformují strukturu nebo dezintegrují členstvo organizace nebo jiné organizace či skupiny širšího kontextu.

Při uvedených úvahách je nutno mít stále na paměti relativitu užívaných pojmů, neboť co je z hlediska zájmů a cílů jedné skupiny disfunkcí, z hlediska zájmů a cílů skupiny protikladné může působit jako eufunkce.

Pojem „byrokracie“ z hlediska funkcionálního (jak jej nalézáme např. u Maxe Webera) znamená především to, co naše „úřednictvo“ — tj. společenskou vrstvu nebo skupinu lidí, jež se zabývá profesionálně odbornými stránkami řízení činnosti různých organizací. Jako taková je technickou nezbytností, a tedy něčím společensky účelným a prospěšným. Přitom současně znamená i určitou zvláštní formu organizačních vztahů, jež se vyznačuje racionalizací řízení na základě odosobňující hierarchie a kontroly, podřízenosti a nadřízenosti, kompetence a specializace, pevné mzdy a stálého postavení i zvláštního profesionálního smýšlení a chování.³ V mnoha případech se ukazuje výkonnější než jiné formy organizace.

Z hlediska disfunkcionálního byrokracie znamená tu část úřednictva, jež využívá organizace k odlidštěným samoučelným cílům a odcizuje ji původním sociálním účelům. Jako taková představuje určitou sociální chorobu a deformaci sociální struktury. A konečně lze také byrokracii chápat jako disfunkcionální způsob řízení organizace či společnosti, při němž se z výkonných orgánů stávají orgány rozhodující a ze služebníků společnosti její páni.

Pojem byrokratizmus označuje dílčí

* Předkládáme čtenářům poněkud upravenou část autorových sociologických kapitol, jež pod souhrnným názvem *O byrokracii a byrokratizmu* připravuje k vydání nakladatelství ČSAV.

¹ R. K. Merton: *Social Theory and Social Structure*, New York 1949.

² R. K. Merton, c. d. str. 30.

³ Viz F. Morstein Marx: *Einführung in die Bürokratie*, Neuwied 1959, s. 34–8.

vlastnosti nebo projevy byrokracie a také různé formy odlidštěných a zvěčněných úředních nebo organizačních postupů a vztahů mezi lidmi.

Konečně se lze v těchto souvislostech setkat ještě s termínem byrokratizace, kterým je míněn buď proces početního a strukturálního růstu byrokracie v pozitivním smyslu (úřednictva vůbec), anebo proces narůstání a silení disfunkčních rysů byrokracie v negativním slova smyslu (sociální nadřazenosti a odlidštěných metod práce).

Byrokracie a byrokratismus v třídně antagonistické společnosti mohou však v řadě případů a situací být současně považovány i za jevy eufunkcionální, pokud z hlediska zájmů a cílů vládnoucí třídy nebo elity udržují masy pracujících v alienovaném postavení a závislosti pouhých objektů manipulace.

2. Zákonitý charakter byrokratizace

Při zkoumání zákonitých tendencí vzniku a rozvoje disfunkcionálních rysů byrokracie a byrokratismu v současné industriální společnosti kapitalistické povahy možno vyjít z marxistického postoje A. Gramsciho. Ten říká: „Nedostatečná pozornost se věnuje tomu, že mnohé politické akty jsou určovány vnitřními potřebami organizačního charakteru, čili jinými slovy, že jsou spjaty s nutností vytvořit soulad v dané straně, skupině či společnosti. Je možno to objasnit na příkladu katolické církve. Kdybychom chtěli vysvětlit každý případ ideologického boje uvnitř církve bezprostředně a prvotně ze základny, uvízli bychom na mělčině... Je zřejmé, že větší část těchto rozporů je spjata se sektářskými organizačními potřebami.“⁴ Na jiném místě Gramsci hovoří ještě konkrétněji o „železných zákonech“ působení aparátu. Jedním z nich je zřejmě i proslulý Parkinsonův zákon,⁵ který odhaluje imanentní zdroje nadměrného růstu administrativního personálu. První z těchto zdrojů spočívá v tom, že každý úředník raději rozmnožuje své podřízené než své konkurenty. Druhý pak

spočívá v tom, že úředníci si vzájemně přidělávají práci. Podobné kořeny mají také tendence nahrazovat demokraticky vedenou politickou práci s lidmi novou propagační a manipulátorskou technikou, která spatřuje v lidech pouhé pasivní objekty působení a nahrazuje staromódní agitátory, propagandisty a organizátory zvláštní odrůdou moderních technokratů. Z. Bauman⁶ hovoří o vytlačování organizovaného boje a výměny názorů uvnitř organizací shora i zdola monopolním šířením jednotných stereotypů v zájmu špiček byrokracie, jež kontrolují nejvýkonnější prostředky masové komunikace. Také toto počínání zesiluje byrokratické tendence na půdě politických organizací a podlamuje v nich fungování demokracie.

Z obecnějších hledisek teorie organizace se ukazuje, že potenciální možnosti patologických jevů ve struktuře i fungování organizace plynou také ze zákonitosti zjištěné P. Druckerem. Tato zákonitost spočívá v tom, že vnitřní systémy vazeb, jejichž nositelem jsou úřední aparáty, formalizované instituce a normy, zpravidla rostou „co do své velikosti, komplikovanosti a výkonnosti rychleji a silněji než organizace sama“.⁷ Podle názorů M. E. Dimocka „byrokracii lze definovat jako složitě institucionální projevy směřující k ustrnulosti a depersonalizaci“,⁸ jež vyvěrají ze složitosti organizace. K hlavním institucionálním faktorům, které podmiňují byrokratizaci, patří: přílišný rozměr organizace, její nadměrná hierarchizace a specializace, přebujelost předpisů a ustanovení, přebujelost exekutivy, nevhodná štábní aktivita, přehnaná skupinová loajalita, přecenění faktorů bezpečnosti na úkor dalších možností vývoje, rigorózní uplatňování principu seniorátu při vzestupu po úředním žebříčku a převládnutí konzervativních tradic proti novátorským výbojům.

HLubší kořeny mechanismu byrokratizace nám osvětluje relativně platný Michelsův zákon oligarchizace a Parkinsonův zákon byrokratizace, o němž jsme již mluvili. Dalším kořenem patrně bude

⁴ A. Gramsci: *Tjurennyje tětřadi*, Izhrannyje proľvėdėnija T. 3, Moskva 1959, str. 106.

⁵ C. N. Parkinson: *Parkinson's Law or the Pursuit of Progress*, London 1958, polské vydání *Prawo Parkinsona*, Warszawa 1963, str. 11–12.

⁶ Z. Bauman: *Z dziejow demokratycznego idealu*, Warszawa 1960, str. 91 a d.

⁷ P. Drucker: *Das Fundament für Morgen*, Düsseldorf 1958, s. 133.

⁸ M. E. Dimock: *Bureaucracy Self-examined*; ve sborníku R. K. Merton: *Reader in Bureaucracy*, Glencoe 1952, str. 397 a d.

samovývoj institucí řízení, který směřuje k maximální racionalizaci, integraci a anticipaci dalšího vývoje. Tato tendence k rychlejšímu růstu bezprostředně vypočitatelných a ovladatelných elementů jistoty a uvědomělosti proti jen nepřímému a zprostředkovaně postižitelným a řízeným elementům nahodilosti a živelnosti vede k překračování únosného stupně organizovanosti a přetěžování informačních sítí. Tak vzniká přeorganizovanost a byrokratizace. Jedním z nejnebezpečnějších projevů této tendence je podle P. Druckera nadměrné centrální administrativní plánování, které vidí danou oblast činnosti jako čistě objektivní kauzální strojový mechanismus, jenž má zajišťovat hladkou reprodukci minulých trendů do budoucnosti. Jakmile však cílem plánování přestává být přeměna současnosti v trvalý stav, a stává se jím předjímání a zavádění nového v podmínkách složitých lidských vztahů, nabývá v něm rozhodujícího významu lokální iniciativa, prozíravá sebekontrola, odborná kvalifikace a sociální odpovědnost.

Z toho, co dosud bylo řečeno, dospíváme k závěru, že byrokratické deformace a disfunkce v rovině technicko-organizačních vztahů jsou produktem nedostatečného zvládnutí jejich přílišné složitosti, zpoždování vědeckotechnického rozvoje za potřebami praxe a toho, že se různé dílčí technicko-organizační prostředky vymykají ze své původní sociální vázanosti. Zřejmě i zde bude na místě použít v logicko-analytické aparatuře zkoumání marxistickou kategorií alienace. Vyjdeme-li z typologie alienace, jak ji nadhazuje H. Lefebvre,⁹ pak by se zřejmě dalo mluvit i o alienaci technicko-organizační. Ta spočívá buď v odtrhování různých, v podstatě spojených lidských činností od sebe ve smyslu „specializace a zvnějšnění“ (např. resortnictví nebo úřední funkcionálka). Anebo se vyznačuje zhoršováním vztahů mezi lidmi skrze věci prostřednictvím „zředmětnění“ (např. papírování, kancelářština nebo lpění na liště předpisů).

Je třeba varovat před mylným dojmem, jako by snad byrokratizmus v rovině

technicko-organizačních vztahů byl plodem upřílišněné racionalizace, již by mohly napravit iracionální nebo živelné faktory. M. Crozier naopak upozorňuje na sepětí byrokratických tendencí s pozůstatky charismatické moci a různých bludných kruhů živelnosti. K jejich vykořevení lze dospět jen pomocí správně zaměřené a dostatečně komplexní (nikoli ovšem jednostranné) racionalizace řízení. Tuto racionalizaci je však zapotřebí chápat nikoli jako nějakou stupňovanou administrativní institucionalizaci a normalizaci, ale jako pružné využívání a střídání nejrůznějších instrumentů řízení, včetně ekonomických pák, internalizovaných norem, myslících strojů a iniciativně uvažujících i jednajících lidí. E. Strauss považuje za první linii obrany proti byrokratizmu náležitou kvalitu vlastností a zaměření řídicího štábu organizace, tzn. jejich politických vůdců, kteří představují primární politické síly organizace, oproti sekundárním silám a zájmům úředníků. Proto přikládá velkou důležitost správné selekci tohoto nejvyššího vedení. Sám však musí doznat, že výběr nejvyšších rozhodujících úředníků je zpravidla více problémem sociálně politickým než technicko-organizačním. Proto také není řešitelný na technicko-organizační rovině, ale je především záležitostí politicko-mocenskou. Mnohem účinnějším prostředkem bude tedy spíše doporučení některých teoretiků organizace, aby zkoumáním byrokratických slabin dosavadní organizace a navrhováním nápravných opatření a nezbytných reorganizací se zabývali především odborníci z vnějšku, co nejméně spjatí se současnými poměry uvnitř organizace.

3. Modely byrokratické organizace

Vzájemnou vazbu základních elementů byrokratických struktur a jejich funkční dynamiku nám v celkovém pohledu nejlépe ukazují různé modely disfunkční byrokratické organizace. Makrosociální model totální byrokratické organizace (státu) v podmínkách vyspělé industriální kapitalistické společnosti konstruuje E. Strauss, který líčí jeho základní dynamické rysy a závislosti takto:¹⁰ „1. Admi-

⁹ Viz H. Lefebvre: *Critique de la vie quotidienne* II, Paris 1961, str. 216.

¹⁰ E. Strauss: *The Ruling Servants*, London 1961, str. 88–92.

nistrativa neslouží zájmům primárních sociálních sil, ale jen sama sobě. 2. Orgány nezávislé vnější kontroly se částečně nebo úplně eliminují a trpí impotentní formálností. Nejvyšší byrokraté se stávají absolutními pány organizace. Technické rozpory organizace se odstraňují na úkor zájmů klientů, takže narůstají sociální rozpory mezi byrokracií a jejím okolím. 3. V administrování začínají bujet byrokratické defekty a arogance úředníků vůči ostatní společnosti. Zejména začíná převažovat proud jednoznačných a detailních direktiv shora dolů a klesá rychlá a pravdivá informace zdola nahoru. Pravdivé informace se mohou prosadit jen tehdy, jestliže a) jejich přenos nebude mít nepřijemné následky pro informátora, b) vyšší místo může být informováno z jiných pramenů, a proto je lépe informovat je jako první, c) jde o informaci pro jednání nadřízeného s jeho nadřízenými, při němž se dotyčný nesmí dostat do pozice člověka nedostatečně informovaného. 4. Držení moci se stává pro vládnoucí byrokracii základním účelem a smyslem všekré její činnosti, takže vedoucí činitelé se vlastně přeměňují v zajatce svého uměle udržovaného a izolovaného postavení. 5. Doba přežití takového konzervativního režimu závisí jen z menší části od jeho vlastního jednání a z větší části od charakteru vývoje a reakcí jeho sociálního prostředí. Po vyostření rozporů mezi organizací a společností dochází k nečekaným a prudkým otřesům, které buď byrokracii smetou, anebo jsou jí brutálně zvládnuty, což mění její charakter směrem k prétoriánství a fašismu.

Tento descendenční vývoj může probíhat i pod rouškou demokratických forem a procedur, jež se však přeměňují v pouhou vnější fasádovost a vnitřní pověřivý ritualismus. Různá dílčí racionalizační opatření mají v těchto širších celkových souvislostech jen povrchní a mystifikující povahu. Podle M. Croziera se zde naproti tomu jasně ukazuje, že byrokratická privilegia a bludné kruhy nesou s sebou nezbytnost „uchylovat se k charismatické moci ve světě z jiného

hlediska vždy velmi racionalizovaném“.¹¹ Reálně se tomuto abstrahovanému „čistému typu“ nejvíce přibližila administrativa fašistického nebo polofašistického ražení, ačkoli jeho různé prvky a stránky do té či oné míry nacházíme i v různých zemích buržoazní demokracie, zejména v USA. Z našeho hlediska lze k těmto v podstatě správným názorům, jež však mají do značné míry hypotetický charakter, kriticky podotknout jen několik poznámek. Strauss cudně halí konkrétní třídy kapitalistické společnosti pod firmu prvotních sociálních sil. Dále nedostatečně vidí a rozlišuje to, jak různé třídy a vrstvy ovlivňují procesy byrokratizace. A konečně přeceňuje možnosti naprosté nezávislosti byrokracie na elitních mocenských špičkách buržoazie a monopolů.

Další modely disfunkční byrokratické organizace mají jen parciální a do značné míry mikrosociální povahu. Je proto při jejich zkoumání třeba brát v úvahu jejich určité začlenění do širšího kontextu celospolečenské soustavy organizací a její byrokratizace. Zmíníme se zde o modelech Mertona, Selznicka a Gouldnera.¹² Tito autoři vycházejí při svých úvahách hlavně ze zkušeností jednotlivých soukromých industriálních organizací, ale částečně berou v úvahu i některé organizace veřejné správy. Jejich společné východisko spočívá v tom, že za základní nezávislou proměnnou berou určitou formu organizace nebo organizační procedury, jejichž úkolem je kontrola činnosti členů organizace. Byrokratická organizační procedura podle nich vychází ze strojového modelu chování pracujícího člověka, avšak nikdy nemůže docílit úplné předvídatelnosti účinků a následků tohoto chování. Přirozený výskyt nečekaných spontánních úchylek a různých rušivých elementů podporuje tvorbu a užívání různých kontrolních institucí a funkcí, což má za následek vznik a růst byrokratismu.

Model Mertonův¹³ (viz schéma na str. 121) ukazuje na to, že přespříliš normalizovaná procedura činnosti a stupňování

¹¹ M. Crozier: *The Bureaucratic Phenomenon*, Chicago 1964.

¹² Vycházím zde hlavně z interpretace jejich děl podané v práci J. G. March, H. A. Simon: *Orga-*

nizations, New York 1958; polské vydání, *Teoria organizacji*, Warszawa 1964, str. 69 a d.

¹³ R. K. Merton: *Bureaucratic Structure and Personality*; ve sborníku *Reader in Bureaucracy*, Glencoe 1962, str. 362 a d.

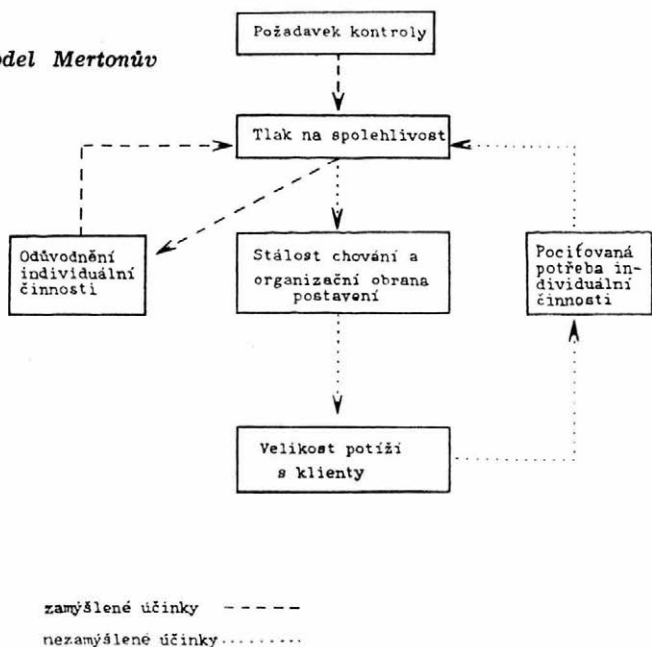
kontrolních opatření vedou ke třem hlavním následkům:

a) zmenšuje se množství osobních vztahů mezi úředníky,

122) nám objasňuje význam a důsledky delegování moci, to znamená jejího přenášení na nižší články úřední hierarchie. Tato delegace má pozitivní důsledek

Obr. 1

Zjednodušený model Mertonův

b) zvětšuje se internalizace organizačních předpisů mezi účastníky organizace,

c) zvětšuje se používání vnitroorganizační dělby práce a hierarchie jakožto techniky utváření rozhodnutí.

Přitom se zmenšuje hledání alternativ. To všechno na jedné straně umožňuje dosahovat větší stálosti chování účastníků organizace a posiluje v ní stmelujícího korporativního ducha a vzájemnou solidaritu jejích členů vůči vnějším vlivům. Na druhé straně však přílišná stálost chování vede k některým vyloženě negativním disfunkčním důsledkům, a to zejména:

a) k silení pocitů sebeuspokojení a neomylnosti,

b) ke schematickému řešení individuálních případů,

c) k růstu potíží s klienty, vůči nimž je nadužíváno moci. Konzervativní snahy jednotlivých elementů se vzájemně kloubí a podporují, zesilující tak setrvačnost celého systému.

Model Selznickův¹⁴ (viz schéma na str.

v tom, že zvyšuje význam speciální kvalifikace a výcviku a zmenšuje rozpětí mezi cíli organizace a jejich realizací. Negativně se však projevuje vytvářením nových organizačních mezičlánků a zvyšováním odlišnosti zájmů mezi organizačními jednotkami, což vyúsťuje v rozpory a konflikty. Tím se stává, že proces rozhodování a řešení vnějších úkolů organizace je tím více vázán na ohledy vnitřní strategie, čím menší je internalizace základních společných cílů mezi účastníky organizace. Tytéž důvody vedou také k růstu rozpětí mezi cíli organizace a prostředky jejich realizace, což má za následek další rozšiřování delegací. Štěpení uvnitř organizace má pak dále za následek růst boje o vnitřní vedení, což deformuje obsah rozhodnutí a podporuje rozvíjení i střetání parciálních ideologií jednotlivých součástí organizace. Různé tyto části se snaží dosáhnout úspěchu a zlepšit své mocenské postavení tím, že maskují své úzké zájmy pod požadavky hlásáním požadavků oficiální

¹⁴ Viz P. Selznick: *TVA and the Grass Roots*, Berkeley 1949.

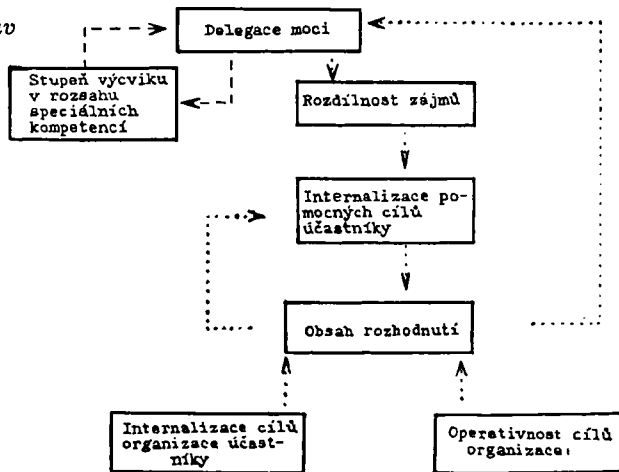
celoorganizační doktríny. Tato taktika si vynucuje preferovat operativní kritéria a zesiluje internalizaci druhotných skupinových cílů oproti primárním, globál-

rušuje původní rovnováhu opřenou o neosobní předpisy.

Z našeho hlediska lze říci, že tyto hypotetické modely mají různé mezery,

Obr. 2

Zjednodušený model Selznickův

zamýšlené účinky - - - - -

nezamýšlené účinky

ním cílům organizace, což vede k byrokratizaci.

Model Gouldnerův¹⁵ (viz schéma na str. 123) věnuje hlavní pozornost tomu, jak na pohyb organizační struktury působí obecné neosobní směrnice a předpisy. Jejich pozitivním důsledkem je omezení osobních vlivů a vnějších příznaků moci uvnitř skupiny, což zmenšuje napětí mezi jejími členy a zvyšuje jejich pochopení pro oprávněnost směrnic a dozoru. Určení nepřipustného chování umožňuje lépe pochopit základní minimum chování přípustného. Negativním důsledkem toho všeho je to, že tyto směrnice zvětšují rozpětí mezi minimálně internalizovanými cíli organizace a jejich realizací. Omezování aktivity členů organizace na minimum, jež je přesně stanoveno předpisy, otřásá rovnováhou organizace: ta na to reaguje zesilováním dozoru. Strohá kontrola sice lépe ozřejmuje podřízenost uvnitř organizace, avšak zároveň v ní zesiluje napětí a po-

různé možnosti verifikace i různý okruh a dosah platnosti. I když jejich hlavním nedostatkem je abstrahování od širších sociálních (třídních) souvislostí a někdy snad i skrytá snaha tyto podstatné souvislosti zastírat a stavět na jejich místo různé faktory vedlejší a odvozené, nelze je kritizovat jako vědecky naprosto bezcenné a scestné. I zde se jedná o hypotézy spíše mikrosociální povahy, jež jsou vzhledem k totálnějším marxistickým hlediskům spíše komplementární než zcela protichůdné a nesprávné. Naše hlavní kritické připomínky se proto budou týkat více toho, o čem nemluví, než toho, o čem se vyjadřují. K názorům Mertonovým lze říci, že nás musí především zajímat, jakým sociálním skupinám a jakým účelům má určitá normalizace a kontrola dané organizační procedury sloužit a jak se tyto skupiny staví k eventuální byrokratizaci. Selznickův model má vedle těžké mezery ještě vážnou trhlínu v tom, že pomíjí konkrétní

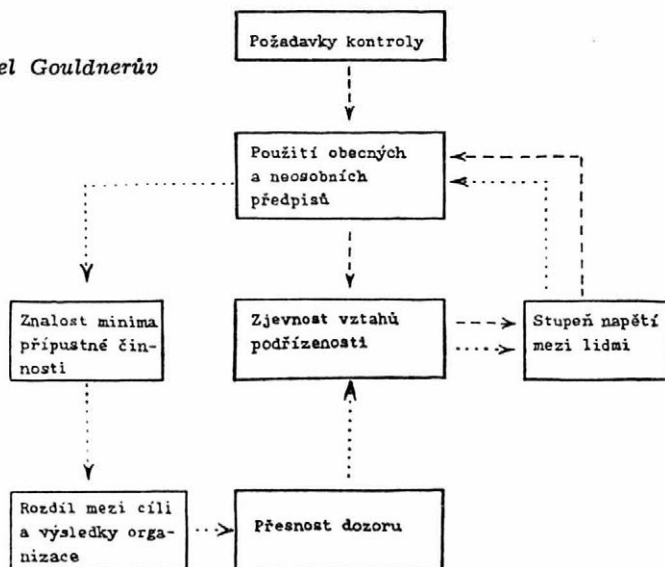
¹⁵ Viz A. Gouldner: *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Glencoe 1954.

sociální složení organizace a vliv ekonomického postavení jejích členů na strukturu a funkce organizace. A konečně model Gouldnerův, jenž má nejvíce fragmentární povahu, neboť je příliš těsně

parametrů a vzájemných vztahů jeho elementů. Proto patrně bude nejschůdnější vytvořit modely dva, postihující dvě základní roviny a stupně souvislosti. Vzájemné propojení těchto modelů nám

Obr. 3

Zjednodušený model Gouldnerův

zamýšlené účinky ----
nezamýšlené účinky

spjat s nižšími články kapitalistického podniku, pomíjí vykořisťovatelský zdroj omezujících a minimalizačních funkcí směrnic a předpisů, i to, že intenzita dozoru je přímo úměrná autoritářskému postoji a disciplinární úloze vedoucích funkcionářů podniku.

Protože ideu hypotetického funkčního modelu byrokracie a byrokratismu považuji za heuristicky i operacionálně užitečnou a plodnou, mám za to, že nejprůhodnější formou marxistické kritiky dosavadních modelů bude pokus o zkonkretizovanou vlastní konstrukci takového modelu.¹⁰ Tento model by měl hlavně pokrýt širší spojitosti a mezery modelů parciálních. Protože se jedná o velmi složitý sociální jev, bude třeba při konstruování jeho modelu značně omezit a zjednodušit počet fakticky existujících

pak dovolí postihnout jevy v jejich maximálně výrazné totalitě a vzájemné souvislosti.

Na prvním modelu se pokouším vysvětlit základní makrosociální činitele a tendence vedoucí alternativně buď k rozvoji demokracie a pokroku, anebo k rozvoji byrokracie a konzervatismu v industriální kapitalistické společnosti (obr. 4).

Z tohoto modelu vidíme, že přírodní a věcné podmínky lidské existence představují zároveň hlavní objekty činnosti lidí a živelný zdroj utváření jejich potřeb i vlastností. Druhý základní objekt činnosti lidí a zdroj jejich potřeb tvoří sama lidská společnost, strukturovaná na základě diferenciací lidských činností a sociálních skupin. Uspokojování lidských potřeb je v podstatě možné dosahovat dvojím protikladným způsobem či dvojí

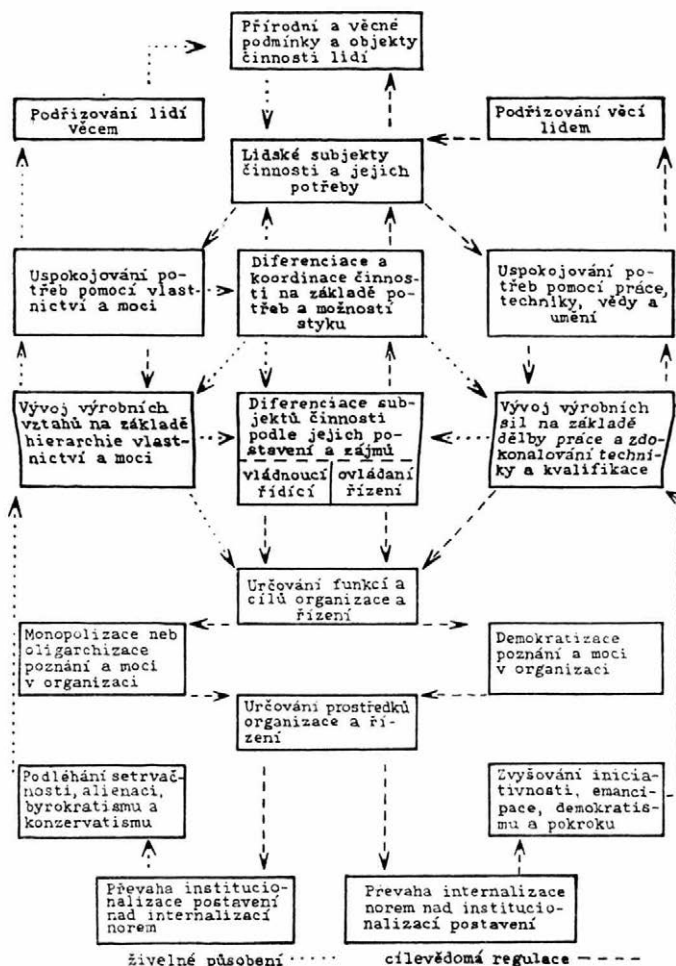
¹⁰ Nemám zde na mysli model povahy matematické, ale (podobně jako citování autoři) model povahy názorně ilustrativní a funkční.

cestou za pomoci dvou základně odlišných druhů prostředků. Jeden z nich je založen na vzniku institucí vlastnictví a moci, jejichž držitelé k tomu používají

vání potřeb lidí představuje rozvoj práce, techniky, vědy a umění, při němž záleží na přímém využití potenci každého subjektu činnosti i sociální energie

Obr. 4

Zjednodušený alternativní model kontextu činnosti organizace

práce a služeb druhých lidí, zbavených vlastnictví a moci. Jeho používání působí převážně živelně na diferenciaci a koordinaci lidských činností, má za následek živelný vývoj výrobních vztahů a převážně živelné formování skupinové struktury společnosti s polárními protiklady vládnoucí a ovládané třídy. Na druhé straně pak preferování institucí vlastnictví a moci vede k nadvládě odlidštěných a věcných vztahů mezi lidmi, čili k alienaci a podřizování lidí věcem. Druhou protichůdnou cestu k uspokojování

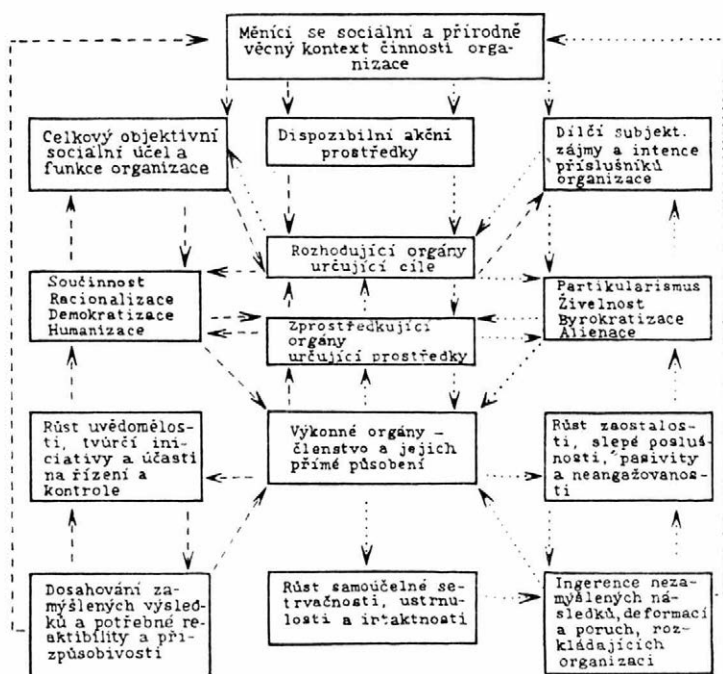
jejich vzájemného styku a spolupráce. Jít touto cestou znamená preferovat cílevědomé ovlivňování diferenciaci lidských činností a potřeb a napomáhat vývoji výrobních sil na základě dělby práce, zvyšování techniky a kvalifikace pracujících. To vše pak umožňuje směřovat k emancipaci subjektů činnosti a humanizaci jejich objektů, a tedy k podřizování přírody a věcí lidem. Přitom je však zároveň třeba nespouštět ze zřetele, že žádná z těchto linií nepůsobí zcela jednoznačně a v naprosté izolaci od dru-

hé. Tyto linie se různě vzájemně ovlivňují a proto se dá nejspíše mluvit jen o dominanci té či oné v různých kontextech a situacích. Zejména při tom nelze zanedbat na jedné straně cílevědomé úsilí

kem vývoje vlastnických a mocenských vztahů i různými požadavky vývoje dělby práce a techniky. Jestliže sociální organizace sleduje především zájmy vládnoucí menšiny, projevuje se v ní nezbyt-

Obr. 5

Zjednodušený alternativní model vnitřního mechanismu fungování sociální organizace

funkční působení ----

disfunkční působení

vlastníků výrobních prostředků a držitelů moci zaměřené k zajišťování jejich potřeb. Na druhé straně pak nelze také ignorovat do značné míry živelné působení diferenciací lidských činností na vývoj výrobních sil a právě tak živelné působení různých momentů dělby práce a vývoje techniky i kvalifikace na diferenciaci sociální struktury.

Zcela novou kvalitu do uspokojování lidských potřeb prostřednictvím různých subjekt-objektových činností vnáší cílevědomá organizace a řízení. Každá sociální organizace plní zpravidla určitou funkci ve vztahu k dané sociální struktuře a je cílevědomým produktem té či oné sociální skupiny. Zároveň však je do jisté míry i determinována živelným tla-

ně tendence k monopolizaci poznání a sociální moci uvnitř organizace, což podstatně ovlivňuje volbu a vývoj prostředků organizace a řízení. V její činnosti pak převažuje vnější institucionalizace postavení nad internalizací norem a mezi jejími účastníky se živelně šíří podléhání setrvačnosti, alienaci, byrokratismu a konzervatismu. To se pak po linii zpětného působení promítá do základních intencí původní sociální skupiny (vládnoucí třídy) i do zájmových postojů ostatních částí sociální struktury a konec konců zesiluje základní tendenci podřizování lidí věcem. Druhá protichůdná tendence v činnosti organizací pramení ze sledování zájmu pracujících (ovládané třídy) a je vedena snahou rozvíjet demokratizaci

poznání a moci uvnitř organizace. Podle toho volí a zdokonaluje prostředky organizace a řízení tak, aby v její činnosti převažovala internalizace norem nad institucionalizací postavení. To umožňuje účastníkům organizace zvyšovat svou uvědomělost, aktivně rozvíjet demokracii a pokrok a dosahovat emancipace osobností. Ve svých zpětných vazbách tato linie zvyšuje uvědomění, sounáležitost a akceschopnost původních sociálních skupin (ovládané třídy), vede k zatlačování vládnoucí oligarchie a rozšiřování demokratické základny osvobozování pracujících. Jejím konečným důsledkem je posilování reálných možností, jak podřizovat věci lidem.

Druhý model (viz str. 125) má povahu spíše mikrosociální a osvětluje nám transformování a transmutování širších sociálních vlivů v soukolí jedné sociální organizace. Z tohoto modelu vyplývá, že širší sociální i přírodně věcný kontext působí na vnitřní mechanismus organizace hlavně a především při stanovení jejích objektivních účelů a funkcí. Dále však má na ni vliv prostřednictvím sociálního postavení, subjektivních intencí a dílčích zájmů příslušníků organizace, a to zejména různých řídicích a rozhodujících orgánů. Tento kontext působí na organizaci rovněž prostřednictvím vytváření různých dispozibilních akčních prostředků. Čelné orgány působí funkčně a vedou organizaci k dynamickému vnitřnímu rozvoji a dosahování zamýšlených celkových cílů, jestliže se důsledně staví do služeb objektivních sociálních účelů a funkcí organizace. Jejich důsledné funkční působení dále vyžaduje, aby vedly zprostředkující orgány při výběru a využívání náležitých akčních prostředků na základě součinnosti, komplexní racionalizace, demokratizace a humanizace. Takto volené prostředky totiž umožňují růst uvědomělosti a tvůrčí iniciativy výkonných orgánů a všeho členstva a přitom podporují rozvoj jejich účasti na všech stupních řízení i kontroly. Tím vším je pak v mechanismu organizace zajišťováno dosažení dvou pro ni nejdůležitějších efektů: Jednak realizace původně programovaných cílů, a potom nezbytné dynamické reaktibility a přizpůsobivosti organizace vůči změnám širšího sociálního kontextu.

Disfunkční působení čelných i ostatních orgánů organizace je podmíněno především tím, že již při stanovení cílů jsou příliš ovlivňovány dílčími subjektivními zájmy a intencemi různých skupin (popř. klik) a samoúčelným tlakem akčních prostředků. Tento subjektivismus, úzce prospěchářský oportunismus a oddíšťující zvěcnění vede při výběru a používání prostředků k nahrávání a podléhání partikularismu, živelnosti, byrokratizaci a alienaci. Působení zbyrokratizovaných řídicích orgánů na orgány výkonné a členstvo vyvolává v jejich řadách růst zaostalosti, slepé poslušnosti a konec konců pasivity a neangažovanosti. Konečným důsledkem tohoto řetězu disfunkčních působení je slábnutí kontaktů uvnitř organizace, neplnění objektivních funkcí a cílů organizace a převládání nepředvídaných následků a deformací, které vedou k stagnaci a rozkladu organizace.

Z tohoto schématu pak vidíme tři základní možné linie fungování hlavních elementů vnitroorganizační struktury. První linie, jež je v podstatě linií objektivizující racionalizace, spočívá v tom, že vedoucí orgány při stanovení cílů a usměrňování volby prostředků podřizují své subjektivní zájmy objektivním účelům a funkcím organizace. Při formování informací i akcí dbají o nepřetržitý a těsný kontakt zprostředkujících orgánů, výkonných orgánů a členstva na základě vzájemné součinnosti, skládání účtů a demokratického spolurozhodování. Tím je zajišťována v činnosti organizace převažující zamýšlených výsledků nad nepředvídanými následky. Druhá linie, jež je v podstatě linií subjektivizující živelnosti, se vyznačuje podřizováním objektivních funkcí i akčních prostředků organizace subjektivním zájmům různých řídicích orgánů a narůstáním rozporů i rušivých nejasností v kontaktech mezi orgány organizace a členstva. To má za následek narůstání byrokratických deformací a disfunkčních nepředvídaných následků a ustrnulosti v činnosti organizace. Třetí linie je v podstatě linií alienace a samoúčelnosti a vyvěrá z podléhání objektivních funkcí i subjektivních intencí organizace, resp. různých jejích orgánů, setrvačnému a živelnému samopohybu akčních prostředků. Pramení také z

stupňující se izolovanosti a resortnické omezenosti subjektivních zájmů jednotlivých orgánů řízení a úrovní činnosti organizace. Vrcholným důsledkem této linie je slábnutí a přerušování kontaktů uvnitř organizace i mezi organizací a prostředím, ustrnulost a převaha iracionálních byrokratických následků nad faktickými výsledky v činnosti organizace.

Jednou z předností těchto alternativních modelů oproti modelům pouze jednoznačným je mimo jiné to, že mohou usnadňovat odpověď na otázku, jak lze co nejúčinněji potírat hydry byrokracie a byrokratizmu. Základní prostředky boje proti byrokratizmu lze podle jedné z příruček západní sociologie¹⁷ rozdělit do dvou skupin. K věcným prostředkům potírání byrokratizmu patří: 1. oproštění aparatury rozhodování od kazuistiky a slovního zamlžování, 2. odstranění z úředního aparátu nadbytečných instancí, přehmatů, jež plynou jak z nadměrné centralizace, tak z nadměrné decentrali-

zace, 3. zjednodušování písemné agendy, 4. podněcování kritiky veřejnosti, 5. redukce úřední matérie, 6. odstranění prostorového labyrintu.

Dále jsou ještě po ruce hlavní personální prostředky: 1. výchova úředníků k odpovědnosti, 2. požadavek opravdové autority, 3. požadavek civilního vystupování, 4. víceoborové vzdělání, 5. požadavek osobního styku s veřejností, 6. odtižení agendy pomocí penzistů, 7. osvětlení agendy jejím střídáním, 8. vytváření veřejných kontrolorů zdola.

Tyto uvedené i různé podobné jiné recepty nejsou snad nesprávné či klamné, ale mají tu základní vadu, že v nich nejde v dostatečné míře o léčení kauzální, ale převážně jen o zásady paliativní a potírání dílčích následků. Radikálně narušit samy kořeny byrokracie a byrokratizmu může jen odstranění kapitalismu a hlavních zdrojů organizační alienace v procesu rozvoje socialismu a komunismu.

¹⁷ Viz W. Bernsdorf-Fr. Bülow: *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1955, s. 74-5.

Uvědomíme-li si, jaký komplex problémů je nutno uvažovat, má-li být dosaženo vědeckého řízení vazeb mezi výrobou a směnou, neudivuje ani obtížnost vymezení samotného pojmu „marketing“, ani variabilita různých definicí či alespoň charakteristik předmětu. To nic neubírá na serióznosti a zejména na ekonomické významnosti celé věci. Stále častěji se dnes totiž setkáváme s jevy, jejichž teoretické pochopení a vysvětlení je záležitostí nikoli jedné, nýbrž celého komplexu věd (viz např. vědecké řízení; problém autority; kategorie zájmů atd.). A rovněž je faktem to, že se marketingem zabývají tisíce vysoce kvalifikovaných manažerských kádrů v praxi a týmy universit a ústavů v teorii, jakož i to, že efektivnost této jejich činnosti se vyjadřuje ve stamiliónových částkách.

Jaké místo v tomto komplexu vědních disciplín, dávajících podklady k marketingovým úvahám, zaujímá sociologie? Jaká je role sociologů v týmech teoretiků a praktiků — marketingových manažerů? Odpověď vyžaduje alespoň zásadní vymezení marketingu.

Jeden z podstatných rysů marketingových definicí, který je zdůrazňován prakticky ve všech pojetích (viz například práce: *Product Strategy*, H. Underwood Thompson, Batsferd, London; *Modern Marketing*, H. W. Hepner, Mc Graw Hill, London; *The Development of Marketing Thought*, R. Bartels, Irwin 1962 aj.), je *koncepce trhu jako dominanty* ve vztahu výroby a směny. Odtud ovšem i pojetí kupce jako spiritus agens, podle jehož zájmů, životních záměrů, hodnot a perspektivních cílů je třeba koncipovat jak výrobní program, tak obchodní politiku a techniku.

V tomto smyslu se hovoří o marketingu jako o celkovém pojetí ekonomiky, jako o „filosofii trhu“, jako o „stylu myšlení“. Žádá se tedy na výrobcí, aby studoval kupce jako živý subjekt, který

má celou škálu postojů, žije v konkrétních, současných a nikoli věčejších podmínkách, který zejména zítra bude žít opět ve změněných podmínkách (jakých?), který ve zvyšujícím se rytmu života žádá a musí žádat nejen kvantitu výrobku, nýbrž i jeho kvalitu — např. spolehlivost vozu —, který chce a musí mít k dispozici rychlé a účinné způsoby udržení žádoucí kvality (problém odborných rad a zejména servisu).

Pro výrobce se tak v ekonomické rovině dostala do nového kontextu *užitná hodnota*: je přímo podmínkou tržní realizace výrobku poznat vztahy (rozdíl!?) mezi užitnou hodnotou a předpokládaným přáním kupce v perspektivě. Avšak i obráceně: výrobce a prodejce — mají-li být s to ovlivnit, zasáhnout a řídit pohyb výrobku — musí poznat všechny reálné cesty, jimiž se dají ovlivňovat tato přání potenciálních kupců. To předpokládá poznat strukturu sociální makroskupiny kupujících; poznat jejich současný postoj k určitým kategoriím výrobků a posoudit trendy; usilovat o postižení motivů, popudů, vzniku zájmů — a tedy i všech sociálních činitelů, kteří tuto oblast subjektu ovlivňují (např. vliv prestiže v určité sociální vrstvě: nelze nemít koupelnu, televizor, knihovnu, auto atd.).

Marketing tedy zdůrazňuje úkol nejen trhy hledat, nýbrž být s to teoreticky formulovat cílevědomou koncepci trhu a takovýto trh potom i prakticky vytvářet: Vytvářet na základě poznání sociální reality, ovlivněním a cílevědomou přípravou celých sociálních skupin, jejich orientací směrem na proponované nové výrobky — proponované ovšem na základě pečlivého studia jak trendů vědeckotechnické revoluce, tak i potřeb různých skupin kupujících.

Shrňme-li, co bylo dosud řečeno o řídicí činnosti v marketingu, tu pro naše hledisko jsou důležité tyto stupně:

I. *Příprava výrobku pro trh*: Na bázi moderní vědy a techniky (např. uvážení možností nové chemie umělých hmot) prozkoumat strukturu dnešní poptávky s posouzením trendů pro příští časovou periodu. Uvážit základní sociální změny (zaměstnanost žen např.), změnu zájmů a zálib (móda) i posoudit potenciální kupce kvantitativně. Poté navrhnout konkrétní výrobní program a sledovat systematicky (průzkumem) úspěch a neúspěch výrobku u konkrétních skupin a v konkrétním prostředí. Průzkum jako východisko citlivého reagování na potřeby lidí a rychlých změn ve výrobním programu.

II. *Příprava trhu pro výrobek*: Celou škálou metod (prostředky masové komunikace, reklama, odborné posudky atd.) ovlivnit konkrétní sociální skupiny (na rozdíl od prodeje „vůbec“ kupci „vůbec“) a zajistit technicko-organizačně distribuci výrobků podle permanentně prováděného průzkumu poptávky (časově, místně, podle aglomerací obyvatelstva ve městech, na venkově atd.).

Je na prvý pohled patrné, že na každém z těchto stupňů řízení v marketingu se přikládá značný význam co nejpřesnějšímu poznání sociálního subjektu (kupci, prodávací, zájmy a postoje u prvých a metody práce a jednání s lidmi u druhých), podmínkám ovlivňujícím reakce člověka dnes (věk, zaměstnanost, sociální prostředí ve městě, na venkově, volný čas, vzdělání atd. atd.) a zejména v budoucnu (vědeckotechnická revoluce a změny v sociální struktuře, změny modelu rodiny, bydlení, stravování, demografické změny v příštím desetiletí, vývoj životní úrovně u různých sociálních vrstev atd. atd.). Tím se ovšem zcela zákonitě stává pro marketingové úvahy velmi významnou jak *psychologie*, tak i *sociologie*, jejímž těžištěm je stadium vývoje konkrétních sociálních skupin a jejich činností.

Sociologie vystupuje v marketingu již v rámci tzv. *public relations*. Teorie a metody *public relations* jsou v publikacích některých teoretiků definovány jako „Werbung um öffentliches Vertrauen“.

Není pochyby, že i tradiční kapitalismus usiloval o výsledky v této oblasti. Teorie *public relations* však neponechává oblast styku s veřejností živelnosti, náhodně dobrému nápadu reklamního pracovníka, zdařilému organizačnímu opatření obchodního manažera apod. Snaží se naopak shrnout poznatky řady věd, zejména sociologie a sociální psychologie, a na jejich základě vytvořit vědecky podloženou koncepci přístupu k veřejnosti ve městě, v zemi, v celých oblastech (Evropské hospodářské společenství; na světových veletrzích apod.). Jde tedy o mnohem velkorysejší cíle, než si klade propagace jednoho výrobku na konkrétním trhu. Často ani není jmenován konkrétní výrobek a razí se spíše cesta celému odvětví (umělé hmoty), jindy se usiluje o upevnění ještě širších souvislostí ve vědomí lidí (Anglie — kvalita výrobků; Francie — vkus; Japonsko — širší sortimentu: konkerny tohoto státu již po řadu let vedou v oblasti *public relations* boj s cílem negovat dumpingové povědomí ve světovém veřejném mínění).

Při tvoření takovýchto koncepcí jsou přímo využívány např. sociologické průzkumy veřejného mínění, studie sociologů o postojích a hodnotách mladé generace, o síle ideologických prvků v masách — např. láska k vlasti, pocit evropanství, pocity rasové příslušnosti. V některých teoretických pracích¹ se v souvislosti s teoriemi *public relations* požaduje i studium *filosofických* prací té země, která přichází v úvahu pro export.

Můžeme vyslovit již určitý závěr: Rozvoj výrobních sil za vědeckotechnické revoluce (stupeň dosažené produktivity práce, masovost výroby, zprůmyslnění řady zemí a nové roviny konkurence na světových trzích: rychlost dopravy, četnost nových objevů, rychlé morální opotřebení fixního kapitálu atd.) a zároveň komplexnost i komplikovanost sociálních jevů (přeměny společenské struktury, záplava informací, tempo života, rychlé změny potřeb a vznik řady nových, netradičních potřeb, integrační procesy ve světě, zaměstnanost celých rodin, změna

¹ Tak např. v práci B. Heinhö: *Public Relations, Die Vertrauenswerbung der Privatunternehmen*, Frankfurt 1960, se charakterizují *public relations* jako vztahy podniku navenek s cílem vytvořit ovzduší důvěry u veřejnosti nikoli jen k produktu, nýbrž k produkci podniku. *Human relations* pak

autor charakterizuje jako „Werbung um innerbetriebliche Mitarbeit“. Podobně charakteristky viz v práci prof. Carla Hundhausena: *Industrielle Publizität als Public Relations*, Frankfurt 1963.

životního stylu celých společenských vrstev — např. zemědělců, mládeže, žen atd. atd.), to všechno vyvolává nutnost opouštět živelné formy vztahů mezi výrobou a trhem, činí nemožnými jen hokynářské rozměry úvah o prodeji zboží zákazníkovi, vede nezbytně k požadavku vědeckých analýz celé sociální reality, k předvídání — k vytváření *filosofie* trhu. Domýšlení tohoto závěru má ovšem celou řadu praktických důsledků pro pracovníky v oblasti marketingu. Jedním z nich je poznání, že jeho záběr musí být vědomě co nejširší, aby dosáhl i světonázorové složky potenciálních zákazníků, jako jsou např. životní cíle mladé generace, jako je síla ideologických přežitků u významných vrstev společnosti, jako jsou tradice a konzervatismus, či naopak avanturismus a obecné sympatie k novým (módním) směrům, myšlenkám, průbojům. Musí obsáhnout a tedy i cílevědomě studovat zejména základní společenské přeměny a stratifikační změny, aby např. svou stereotypně opakovanou propagací k „hospodynkám“ netrčel již několik let do prázdna. Musí studovat prostředky masové komunikace a intenzitu jejich působení, aby dovedl posoudit vhodnost forem výroby a obchodu právě s těmi sociálními skupinami, o něž skutečně jde.² Musí se seznámit se základními metodami a technikami sociálních výzkumů, aby mohl posuzovat validitu poznatků, jež jsou mu předkládány o sociální realitě, a využít jich při vlastním průzkumu trhu.

Uvážíme-li však tyto oprávněné požadavky, ukáže se, že právě tato poznatková oblast je předmětem studia obecné sociologie a že tedy orientace marketingových expertů pouze na práce z oblasti různých speciálních sociologií by znamenala určité zúžení pohledu. Právě proto, že v marketingu jde — a musí jít, mají-li vést závěry k praktickým úspěchům — o vědecké poštění mnoha vztahů a tendencí ve společnosti, je sociálně gno-seologická funkce sociologie jako vědy ve svém celku pro pracovníky v marketingu významná. Jestliže psychologie učí promýšlet individuálního kupce v konkrétní společnosti a individuální kupec může být prohlášen za jádro marketin-

gových úvah o člověku (neboť akt nákupu bývá pravidelně aktem individuálního rozhodnutí), potom sociologie učí promýšlet *sociálního* člověka. V této souvislosti zase lze říci, že akt individuálního nákupu je pouze buňkou tohoto celku; ekonomicky významný je nákup sociálního člověka, sociálních skupin kupců. Obojí hledisko má svůj význam a jen z jejich spojení bude zřejmě vyrůstat skutečné pochopení jednání lidí v oblasti směny.

• • •

Pokusme se nyní probrat dva hlavní stupně, které jsou z hlediska úvah o člověku a řízení v marketingu významné.

I. Příprava výrobku pro trh

Na tomto stupni se marketingové řízení orientuje v operativní rovině na

- a) marketingový průzkum trhu,
- b) rychlou realizaci poznatků ve výrobním programu,
- c) stálý soulad výroby s reakcemi trhu.

V rovině perspektivní hledí marketingové řízení na tomto stupni formulovat

- a) dlouhodobou koncepci potřeby daného výrobku na trzích,
- b) orientaci výzkumu a investiční politiky v souladu s trendy potřeby trhu.

Již jako *desk research* (průzkum trhu „od stolu“, např. posuzování statistických řad obrazy vývoje spotřeby co do množství i přeorientaci poptávky, vývoj výroby u konkurence, pohyb cen, výrobních nákladů atd.) se marketingový průzkum opírá i o sociologické studie. Jde např. o studie věkové struktury obyvatelstva a jeho zaměstnanosti, o studie hlavních skupin povolání, o úvahy o základních sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce.

V soudobé sociologické literatuře je věnována stále větší pozornost změnám sociální stratifikace a rovněž u nás se objevují první práce sociologů, ekonomů a filosofů,³ posuzující např. strukturální změny výrobního subjektu moderní průmyslové společnosti, „souhrnného společenského dělníka“.

Pro marketingové úvahy jsou tyto sociální analýzy již v rovině „desk research“

² Sociologický výzkum časopisu *Náš voják* např. ukázal, že většinu jeho čtenářů tvoří ženy.

³ Viz např. práce Radovana Richty, Ireny Dubské, Jana Auerhany, Pavla Machonína aj.

inspirující — např. v tom směru, že se do výrobního programu zavádějí výroby, které jsou s to napomáhat pěstování tzv. „hobbies“, že distribuční síť může nabízet celou škálu výrobků např. k ručičné práci, že se organizují služby tohoto druhu, že je nabízena řada výrobků ve stylu „Do YOURSELF“. V tomto smyslu zasahuje marketing i do výrobního programu výrobků tradičních — např. automobilů: ty lze koupit za nižší cenu bez některých prvků vybavení (např. ostřikovače oken, autoradia, harmonické klaksony atd.), které pak je možno podle vlastní volby dokoupit a „dotvořit“ tak profil svého vozu ve stylu „Do yourself“.

Sociologické úvahy jdou dále tím směrem, že perspektivně bude vědeckotechnická revoluce posilovat naopak tendence univerzalizmu pracovníka, charakter práce bude ovlivňovat stále výrazněji psychická složka práce, vysoce vzroste význam vědy a tedy i nároky na kvalifikaci pracovníků. Rozšíříme-li tyto úvahy o obecně prokázaný prvek zrychlení všech životních procesů, nabízí se k domýšlení význam závěrů sociologů a sociálních psychologů o „sociální neurotizaci“ moderní doby. Některé prameny uvádějí, že lékařská praxe zaznamenává dnes více neuróz než chřipek. Neuróza svými kořeny, vývojem i důsledky je skutečně svázána po výtce se sociální realitou.

Marketing vyvozuje z těchto zjištění opět řadu praktických závěrů pro výrobní program. Předně — kvalitu zboží vůbec. Posiluje se již dříve přijatá zásada marketingu, že nesolidnost, oslnění zákazníka vzhledovým efektem s následujícím zklamáním kvalitou výrobku je z hlediska požadavku stabilnosti poptávky hlubokým prohřeškem, za který se v konkurenčních vztazích platí velmi draze. Zákazníka je možno ztratit ve vteřině — získává se léta. Tento refrén zní ve všech kursech marketingu např. v Anglii od podnikových škol až po university. Zásada anglických zákazníků — „nemám tolik peněz, abych mohl kupovat laciné věci“ — se dnes stává obecnou zásadou moderního člověka neurotizovaného množstvím informací, tempem života, jednostranností práce atd. Nejen člověk jedné vrstvy, nýbrž dnes skutečně společenský člověk má asi takovouto filosofii nákupu: „Zaplatím

raději vysokou cenu, jestliže budu mít jistotu o naprosté spolehlivosti výrobku, rychlého a (z mého hlediska) bezstarostného servisu, záruku, že výrobek odtíží mé napětí a nepřivolá naopak řadu nových neurotizujících starostí“. Jako jsou obecné sociální důsledky vědeckotechnické revoluce, tak se tato „filosofie“ stává obecnou filosofií všech potenciálních kupců. Takto ovšem dostává požadavek kvality výrobku nový kontext.

Vědeckotechnická revoluce je sociálně významná i jako faktor podstatně ovlivňující *volný čas* různých sociálních vrstev moderní společnosti. Jde o tak závažný okruh problémů, že se jím zabývá speciální odvětví sociologie — sociologie volného času. Studuje zdroje vytváření volného času, jeho sociální distribuci, využití volného času celospolečensky a v konkrétních sociálních skupinách jak co do forem, tak co do obsahu, trend vývoje volného času v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí i cílevědomé řízení této oblasti.

Ve fázi marketingových úvah, kterou se doposud zabýváme, jsou pro volbu výrobního programu a přípravu nových výrobků (služeb) pro trh významné závěry o absolutním růstu volného času v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí v celospolečenském rozměru. Jeho distribuce se ve světové literatuře ukazuje spíše jako problém rozšiřování víkendu a akumulace volné doby směrem k dovolené než jako tříštění volného času v rozměrech jednotlivých dnů. Tím se pozornost marketingových odborníků soustřeďuje k přípravě výroby takových výrobků, které mohou provázet celé rodiny na cestách vozem (např. druhy mléka, které se nesrazí po několika dnech ani v horkém počasí, speciální přístroje na přípravu stravy ve voze, v přírodě atd.). Vedou se zároveň jednání (celní, devizová), aby výrobky svých značek mohl cestující dostat kdekoli v cizině (udržení věrnosti značek tu bývá ceněno i výše než určitá ztrátovost při prodeji). Rozvíjí se celý systém nových služeb, který koncipují výrobci a obchodní organizace, např. ve spojení s automobilovými kluby.

Marketingový průzkum základních tendencí (desk research) jde ruku v ruce s průzkumem živého trhu (tzv. *field research*). Tento průzkum doplňuje mar-

ketinové znalosti bezprostřední znalosti celé plasticity trhu; umožňuje nejen správnou orientaci směru výroby (druhu výrobků), ale i jejich citlivý vývoj (pohyb) podle přání, zájmů, potřeb konkrétních sociálních skupin kupujících. Až „field research“ umožňuje přesněji soudit o kvantitě výrobků (absorbční schopnost trhu), o velikosti sortimentu, o konkrétních sociálních skupinách a možnostech (délce) odbytu právě tohoto výrobku u právě této skupiny lidí, o přáních těchto lidí vzhledem k dalšímu vývoji výrobku, jejichž realizace by prodloužila (rozšířila) poptávku, o sociální odezvu konkrétní úpravy výrobku, o pohybu ceny výrobku atd.

Jak je zřejmé, v rovině „field research“ je již zcela zřetelná souvislost mezi marketingovými úvahami a sociologickými analýzami konkrétních sociálních jevů. Zde se sociologické a sociálně psychologické úvahy mnohdy stávají vyvrcholem všech předchozích marketingových úvah. Lépe než abstraktní úvaha ukáže tuto souvislost konkrétní příklad z ekonomiky Velké Británie.

Specialisté v oblasti marketingu prováděli dlouhodobé studium spotřeby potravin a v rovině „desk research“ prokázali stále se zvyšující trend spotřeby hotových jídel. S úvahou sociálních důsledků zavádění „nové technologie“ výroby, jak se zde obvykle nazývají úhrnné procesy vědeckotechnické revoluce, studovali zejména rostoucí tendenci zaměstnanosti žen a nedostatek volného času a rovněž z těchto údajů vyplynul závěr o podstatném zvýšení výroby předem připravených jídel. Bez dalších sociologických a sociálně psychologických průzkumů na úrovni „field research“ tedy nasadili tuto výrobu a vedli výrobce k maximální předpřípravě jídel. Po určité době se ukázalo, že úspěch zdaleka neodpovídá logice argumentů, ba naopak, že dochází k přesunu na jídla nepřipravená. Byl tedy ihned zahájen sociologický a sociálně psychologický průzkum, který ukázal, že marketingoví odborníci opomněli vzít v úvahu vliv protitendence. Růst zaměstnanosti žen — jak ukazují studie sociologů průmyslu — se projevuje vesměs ve skupinách pracujících u pásů, u pomocných a málo kvalifikovaných prací. Tyto práce jsou rovněž málo placené. Odtud se u této sociální

skupiny jeví předně tendence nakupovat potraviny relativně *lacné* (čím vyšší je stupeň předpřípravy polotovarů, tím vyšší je ovšem i cena — tedy tendence protichůdná tendenci u zaměstnaných žen). Avšak i dále: práce u pásů a pomocné práce jsou typické pro kategorii „zaučenných“, u níž se právě nedostatek univerzálnosti, netvůrčí charakter a monotónnost v práci projevuje nejvýrazněji. Ženy po návratu ze zaměstnání, kde konají práci právě *tohoto charakteru*, jsou ochotny raději vařit celé jídlo, než jen zcela pasivně ohřát jídlo kompletně hotové. Na základě této sociologické a psychologické studie byl výrobní program ihned pozměněn, snížen stupeň dohotovenosti, tím snížena i cena a vznikl přímo nový sortiment výrobku, tzv. „Put - an - Egg Product“ (výrobky, do nichž nutno přidat alespoň čerstvé vejce). Tento nový druh výrobků pak měl mimořádný úspěch.

* * *

II. Nyní obrátíme pozornost na stupeň *přípravy trhu pro výrobek*.

Z důvodů, které vysvětluje ekonomická literatura, nelze dnes ponechat realizaci zboží stejným mechanismům a stejné živelné regulaci, jaké jsou typické nejen pro 19. století, nýbrž i pro dobu mezi dvěma válkami. Marketingová literatura hovoří dnes o aktivním odbytu, o plánování trhu, o vytváření koncepce trhu, studuje řadu činností na podporu odbytu, jako je propagace, osobní prodej aj. Je přirozeně sotva možné na současném stupni vývoje uvažovat o reakcích kupce bez využití poznatků psychologie; vedle této vědy se sociálním subjektem ve sféře směny zabývají i sociologové — sociálními skupinami kupujících i sociální skupinou prodávajících. Jestliže jsme již vzpomněli sociologie volného času a zjištění, že se projevuje akumulace volného času, rozšiřování víkendů, výjezd z měst již v pátek a návrat často až v pondělí, je zřejmé, že tyto skutečnosti musí marketingoví pracovníci promýšlet i v propagační a reklamní činnosti (menší účinnost informace a reklamy ve městech v této době; potřeba změny zaměření argumentace atd.), a ve všech formách styku se zákazníkem (včetně např. obchodních dopisů, pokud jsou zaslány tak, že je zákazník obdrží v pátek odpoledne či v sobotu).

Existuje celá řada ekonomických nástrojů, jichž marketing používá k přípravě trhu pro výrobek. Zvláště významným ekonomickým nástrojem jsou ceny, jimiž se manipuluje rovněž v rámci celkových marketingových koncepcí. Tak např. je známo, že Ford v Americe nezměnil po řadu let ceny určitých druhů vozů, ačkoli šlo o poválečné období s vysokou poptávkou. Celá věc však byla promyšlena v rozměrech strategie desetiletí, vytváření pevného vztahu zákazníků k firmě, s úvahou růstu konkurence atd.

Existují dále organizačně technické nástroje, jimiž je připravován trh pro nové výrobky. Zde máme na mysli určité přestrukturování obchodní sítě s ohledem na povahu výrobku (zavedení osobních aut na naftový pohon a rozmístění čerpadel, apod.). Všechny tyto nástroje v té či oné míře ovlivňují jistě i postoj příštích kupců k novému výrobku. Avšak zcela programově se na ovlivnění potenciálních kupců a přípravu trhu pro výrobek orientují takové nástroje, jako je propagace a reklama. Pro jejich účinnost — počínaje správným zaměřením, metodami a technikami, jimiž se provádějí, až po kontrolu a hodnocení reálných výsledků — je sociologie, a to zejména sociologie veřejného mínění, jednou z nejvýznamnějších vědních disciplín.

Marketingový expert má jistě možnost opřít se o řadu pramenů a získat informace o veřejném mínění nejen ze sociologických studií a průzkumů, ale také např. studiem tisku, rozborem interviewů v rozhlasu a televizi, vlastním pozorováním atd. Každého z těchto pramenů jistě využívá; význam sociologie veřejného mínění je však v míře vědeckosti (cílevědomosti a nikoli náhodnosti pozorování, použití prověřených a matematicky zdůvodněných metod, komplexnosti pohledů atd.). Analýza konkrétních sociálních skupin a jejich postoje pak umožňuje i konkrétní formulace propagačních hesel a reklamních textů, umožňuje neobracet se reklamou „vůbec“ ke kupci „vůbec“.

Jak známo, u propagace se zdůrazňuje požadavek vyvolat touhu po *příštím* nákupu. Význam této teze tkví v tom, že podtrhuje *proces* vytváření zájmu a informace spotřebitele a tedy i trvalou vazbu propagace jako nástroje připravujícího trh pro výrobek na sociologii ve-

řejného mínění. Z toho lze vyvodit, že studium sociologických průzkumů veřejného mínění by mělo být pro experty v marketingu nikoli akcí, nýbrž metodou práce. To navíc nevylučuje ani onu „akci“, rozumíme-li tím např. zadání průzkumu konkrétního hodnocení určité komodity specializovanému ústavu, kterých je ve světě právě k těmto účelům již celá řada. Nicméně přijetí zásady sociologické analýzy veřejného mínění jako metody práce marketingových expertů zachycuje zřejmě podstatu věci, neboť souvislost s každodenní propagační činností těchto expertů je evidentní.

Sociologie a sociální psychologie chápou propagační činnost jako cílevědomé působení na sociální skupinu usilující o *zaměření* jejího jednání. Komunikace má základní význam pro tvorbu veřejného mínění: sjednocuje myšlení sociální skupiny, je cestou k integraci mínění této skupiny. Veřejné mínění vždy obklopuje jedince a působí (vyvíjí tlak) určitým směrem. Potom však přijetí nového postoje (názoru, hodnocení) je výsledkem boje, v němž participují jak síly věc pro-sazující, tak síly negující. Právě toto je typické pro oblast formování postoje k novým výrobkům u potenciálních kupců: propagace a reklama, marketingové nástroje ve svém úhrnu musí být stanoveny již na základě analýzy činitelů, které se postaví v cestu (konkurence; tradice; objektivní hranice komunikace — dosah tisku, televize je vždy ohraničen) a je třeba jednat již se zvážením těchto činitelů (např. výběr konkrétního prostředku masové komunikace a rychlý, citlivý přechod na jiný). Sociologie tak upozorňuje na důležitou skutečnost, že reklamní heslo vstoupí vždy do konkrétních sociálních vztahů a vazeb, že tedy nemůže být formulováno jen s úvahou vztahu „výrobek — zákazník“, ale například takto: „tento nový výrobek a naše dřívější výrobky, které již mají svou tradici, svůj sociální dosah“. Již jen tato úvaha zabránila, aby nové heslo nediskreditovalo u lidí celý podnik tím, že by nevhodně stavělo do protikladu výhody nového výrobku proti tomu, který byl dosud dodáván, chválen, sociálně akceptován.

Metodám a technikám používaným při průzkumech veřejného mínění na Západě

je věnována neobyčejně široká literatura různého stupně solidnosti. U nás zatím prakticky neexistuje.⁴ Ústav pro výzkum veřejného mínění při ČSAV se teprve vytváří. V krátkém rozsahu nelze tyto techniky probrat, je nutno je systematicky studovat z příslušné literatury. Zde však chceme upozornit na některé častěji se objevující zkušenosti z jejich použití. Při přípravě dotazníků pro průzkum veřejného mínění postupují ústavy obvykle tak, že vytvoří tři až čtyři varianty a z nich pak volí optimální. Hlavním měřítkem je zásada, že „chytrý“ musí být při použití této techniky nikoliv interviewující, nýbrž dotazník. Je-li dotazník zpracováván přímo pro obchodní organizace, používá se na Západě často i obrázkových otázek, při nichž respondent jednou volí pořadí (např. při zkoumání kvality výrobku má seřadit značky firem téhož oboru), jindy sám obraz dokončí (např. při zkoumání zafixovanosti konkrétního výrobku v paměti určité sociální straty), nejčastěji však napíše asociace (např. s hlavními druhy jídel — posuzuje se pak četnost výskytu určitých druhů koření apod.). Vůbec lze říci, že konstrukce dotazníku pro marketingové posouzení veřejného mínění bývá ovlivněna hledisky rychlé a jednoduché volby odpovědi. Cílevědomě se řadí i tzv. odpovědné otázky; kladou se obvykle před takové otázky, na jejichž zodpovězení zadavateli nejvíce záleží. Marketingové útvary se zejména interesují o *reprezentativnost* výzkumu a zadavatelé někdy přímo předepisují „random sample“ (náhodný výběr lidí, např. zastavování chodců na ulicích) nebo „quota sample“ (např. v určité čtvrti z každé ulice určitý počet domů, z nich obyvatelé určité věkové kategorie atd.). Zkušenost ukazuje, že někdy zadavatel dokonce naivně trvá na co největším vzorku v domnění, že se tím zvyšuje reprezentativnost. Ta ovšem závisí na řadě okolností — např. i na počtu požadovaných znaků, které mají být zkoumány, na počtu korelací atd.

Jednou ze základních technik výzkumu, které se užívá pro marketingové úvahy, je panel.⁵ Odstraňuje význačný nedostatek

interviewů tím, že se výzkumník nesetká s respondentem jen jednou. Právě v marketingové oblasti je třeba srovnatelnosti pohybu, (zájem o určité výrobky během roku), testování zkušebních (nových) výrobků, dlouhodobějšího sledování jevu (vyvození trendů) apod. Tomu odpovídá panel, který navíc umožňuje i sledovat vliv makrovztahů (např. mezinárodních vztahů) na stále týž počet lidí.

Společnosti, která má pro marketingové pracovníky v USA zvláštní význam, je výzkumný ústav A. C. Nielsena. Má také velmi osvědčené metody a techniky výzkumu, velmi reprezentativní vzorek a pracuje nejčastěji v oblasti výzkumu ohlasu televizních programů — tedy i reklam. Právě tím se vysvětluje jeho mimořádná autorita v ekonomickém světě: v USA je totiž v jednom průměrném dni ovlivněno reklamou kolem sta miliónů lidí sledujících program. (Ve špičkách se počet zdvojnásobuje.) Při značné ceně televizní minuty (v Anglii se např. rovná téměř ceně vozu Cortina) má průmyslová a obchodní organizace již z tohoto důvodu snahu být přesně informována o účinku a tudíž i o optimálním vysílacím čase. Nejvyšší zájem v tomto směru má průmysl kosmetiky, lékárny, tabákové trusty a průmysl potravinářský, které zakupují přes 50 % veškerého času.

Nielsenova společnost pracuje tak, že je trvale ve spojení se vzorkem 1 150 domácností. Každé přidělí tzv. audiometr. (Je to malý přístroj zaznamenávající přesně program i čas, kdy je televizor, do něhož je vmontován, zapnut). Rodina zasílá audiometr vždy po čtrnácti dnech do centra, kde se provádí hodnocení a korelace. Za vyjmutí audiometru vypadne automaticky půldolar, kromě toho je respondent zainteresován i tím, že mu Nielsenova společnost hradí opravy televizoru.

Nielsenův tým konstruoval vzorek v relaci: jedna rodina na 50 tisíc televizních diváků. Počítače umožňují rychlé korelace. Jaký praktický význam pro marketingové úvahy mají získané závěry? To je možno ukázat na konkrétním příkladě.

Inzerenti tradičně usilovali o získání časů v předvečerní a večerní vysílaci

⁴ Výjimkou jsou práce C. Adamce, který k nám uvedl i knihu zakladatele jednoho z nejznámějších ústavů pro výzkum veřejného mínění na světě — ústavu Gallupova.

⁵ Jde o stálý vzorek vybraný tak, aby reprezentoval určitou významnou sociální skupinu (např. mládež), úplnou strukturu profesijní, věkovou, místní (město — venkov atd.). Může jít o vzorek reprezentující celou společnost konkrétní země.

špičce. Nielsenovy rozborů potvrdily, že kvantitativně skutečně jde o nejvíce obsazované časy koncentrující nejvíce diváků. Avšak kvalitativní sociologický rozbor analyzoval sociální strukturu těchto diváků. Tu se ukázalo, že jde o nejširší vrstvy pracujících. Jejich počet přirozeně mnohonásobně převyšuje počet diváků televize kolem půlnoci. Avšak v této době zapínají televizor lidé vracějící se z nočních klubů, z návštěv koncertů, lidé, kteří obvykle nechodí ráno do práce, což by determinovalo i jejich životní rytmus a zařazovalo je do masy diváků s programovým centrem do 22 hod. Jde tedy o lidi patřící do sociálních strat, v nichž téměř každý si může koupit Cadillac na rozdíl od občanských diváků večerních hodin. Došlo tedy k přesunu reklam nejdražších druhů zboží právě do těchto časů a k překvapivému zvýšení poptávky.

V Maďarsku byl konán výzkum vkusu obyvatel Budapešti a na jeho základě došlo ke změně ve výrobě šatů, barev doplňků pro ženy, obalů knih, suvenýrů atd. Pozoruhodné závěry vyvodili z výzkumu tohoto druhu marketingoví experti v Anglii. Ukázalo se, že v jednom výzkumu mladí Angličané vesměs kladně hodnotili vkusnost rozhlasových přijímačů anglické produkce. Jejich prodej, zejména mladým zákazníkům, však neustále klesal. Byl proto proveden speciální průzkum a ten zjistil, že mladí lidé, i když souhlasili s tvary tradičních aparátů skříňového typu, se vesměs orientovali na nákup malých tranzistorových přijímačů vhodných pro vikendy. Starší generace, tradičně již orientovaná na „solidní“ a zavedený přístroj skříňový, preferovala tedy v nákupech tento typ. Ovšem četnost nákupu u příslušníků této generace byla dána stupněm jejich vybavenosti. Došlo tedy k ovlivnění jak výrobního programu směrem na tranzistory, tak i distribuční sítě (např. osobní prodej tranzistorových přijímačů do internátů mládeže, kolejí; tradiční přijímače a hudební skříně byly naopak distribuovány v dohodě s nábytkářským koncernem jako součást vybavení nového bytu pro novomanžele atd.).

Došlo však — a o to nám při rozboru toho stupně řízení v marketingu, který je orientován na přípravu trhu pro výrobek,

zejména jde — ke změně celého pojetí propagace. Až dosud byla totiž argumentace vedena v linii „Nový tranzistor proti staré tradici“, ve druhé fázi: „Mladý člověk — nový výrobek“; po výzkumech, které jsme komentovali, byla však tato nemotornost odstraněna (orientovala totiž nepřímo mladou generaci proti skříňovým přijímačům). Za optimální byla stanovena linie: „Vždy to pravé“.

• • •

Otevřeně nutno přiznat, že ani po stránce teoretické, ani po stránce praktických zkušeností nejsou sociologické studie trhu dostatečné. Je to výsledek jak složitosti reality, tak velmi krátké doby realizace marketingových koncepcí výroby a směny. Ukázali jsme některé teoretické závěry i praktické zkušenosti, jak je bylo možno konzultovat s experty zejména v Anglii nebo studovat ve světové literatuře sociologické i ekonomické, v aplikaci na dva základní stupně řízení v marketingu: na stupeň přípravy výrobku pro trh a na stupeň přípravy trhu pro výrobek. V oblasti marketingu existuje ovšem i řada dalších oblastí, kde vedle psychologie bývá využívána i sociologie. Tak např. při výběru a přípravě kádrů, zejména manažerských, pro marketingovou oblast. Zdá se však, že sociologické aspekty přípravy manažerských kádrů jsou spojeny se zásadními, a proto pro výběr manažerů obecně platnými hledisky. Lze tedy tyto otázky studovat v pracích zabývajících se otázkou přípravy manažerských kádrů vůbec.⁶ Základní specifikou manažerských kádrů v marketingové oblasti je zvláštní význam a proto i požadavek schopnosti *komplexně* uvažovat o ekonomických jevech, tedy i zvlášť výrazná potřeba znát teoretické studie z oblasti řady společenských věd, nezbytnost velmi citlivého spojení se životem v celé zemi (nikoli jen trhu), a to i v mezinárodních rozměrech. A lze přiznat pravdu i těm autorům, kteří pro tuto oblast zdůrazňují mimořádný význam teze, že řízení je vždy vědou i *uměním*. Jednoduché myšlení byrokrata zde musí ztroskotat velmi záhy. Proto společnosti naopak velmi silně požadují „muže s fantazií a nápady“. Pokud jde o přípra-

⁶ Viz např. u nás práce: J. Rezníček a kolektiv: *Vědecká organizace řídicí práce*. II. vydání, Praha

1965. J. Kohout a kolektiv: *Sociologie a psychologie v hospodářské praxi*, Praha 1966.

vu, často se v manažerských funkcích uplatňují absolventi universit (a to i filosofických, zejména ovšem ekonomických směrů).

Pokud jde o přípravu prodavačů a prodejních expertů, tu s růstem významu osobního prodeje v marketingu roste i úloha psychologie v celém procesu přípravy prodeje. Stále více však se koncipuje příprava těchto pracovníků na bázi komplexního poznávání společnosti, jak ho reprezentuje poznatková základna řady věd, včetně sociologie. V tomto smyslu např. universita v Edinburghu ve Skotsku uděluje o prázdninách expertizu, v nichž její sociologové a psychologové po průzkumech a analýze posuzují např. metody prodeje obchodních expertů velikých obchodních firem.

Je jistě možno uvažovat, které z aplikací sociologie a sociální psychologie používané v marketingu v průmyslově rozvinutých zemích ve světě jsou jen specifické a odrážejí ekonomické vztahy typické pouze pro soukromovlastnický systém. Avšak názor, že marketingové úvahy a tedy i sociologické studie v jejich rámci jsou v naší ekonomice za součas-

ného vztahu nabídky a poptávky neúčelné, je nedomyšlený. Již proto, že zahraniční obchod představuje tak veliký podíl v našem národním důchodu. I proto, že zvědečtět řízení nelze jen v jedné části ekonomiky, např. jen ve výrobě a nikoli ve směně. Bylo by proto pro marketingové pracovníky účelné studovat sociologické výzkumy naše i v těch zemích, s nimiž obchodujeme; navrhopat či konat účelové, speciální průzkumy sociálního subjektu ve sféře směny. Avšak zejména v marketingových úvahách uplatňovat sociologická hlediska, sociologicky myslet. Potom se nebude uvažovat o kupci vůbec, nýbrž o konkrétních sociálních skupinách. Nebude se prodávat vůbec, nýbrž adekvátními metodami konkrétním lidem. Potom ani oblast sociálního subjektu nezůstane v komplexním marketingovém pohledu vydána riziku pouhé živelnosti. Rizika v této oblasti, jak je známo, jsou záležitostí celé ekonomiky, celospolečenských úspěchů či škod, které se vždy vyjadřují v mnohamiliónových částkách. Tím rychlejší by měl být rozvoj teoretické práce i praktických výzkumů v této oblasti.

Nyní je už na celém světě dobře známo, že se američtí studenti konečně začínají zbavovat apatie, neúčastnosti a všeobecného nedostatku politického uvědomění, které je tak dlouho charakterizovaly. Neznamená to, že v minulosti byli úplně neaktivní: přepady dívčích studentských domovů,¹ řádění a rvačky po fotbalových utkáních nebo stávky pro špatné stravování dlouho patřily k našim universitním tradicím. Existovala také jakási tradice politické aktivity — omezovala se obvykle na kampaně při obsazování míst ve studentské samosprávě a na práci na univerzitách ve prospěch republikánských nebo demokratických kandidátů při obsazování lokálních nebo federálních úředních míst. Taková politická aktivita nikdy nepředstavovala protest proti standardu, proti přijatým americkým hodnotám a politickému systému nebo proti politice těch, kteří byli podle něho zvoleni do úřadů — ani jej nevystavovala pochybnostem a nevyjadřovala touhu od něho upustit.

Jen během deprese a na začátku třicátých let tomu tak nebylo — ale i tehdy se hlavní zájem studentů nesl k vnitropolitickým problémům. To nové v nynějším studentském hnutí ve Spojených státech tedy není to, že studenti jsou aktivní, i politicky aktivní, ale fakt, že se jejich aktivita zakládá na rozšířené antipatii k americkému způsobu života nebo alespoň na nespokojenosti s ním. Cílem už není reforma, protože americký socioekonomický a politický systém již není pokládán za nutné východisko, a zahraniční politika se poprvé stala středem zájmu protestního hnutí v Americe.

Dříve než se můžeme pokusit o vysvětlení tohoto vývoje, musíme pochopit, proč americký student byl tak dlouho neuvědomělý a apatický. To znamená pochopit jak složení studentstva, tak tradiční roli výchovy ve Spojených státech, a na základě toho porozumět, proč obzvlášť studenti, a Američané vůbec, byli tak dlouho imunní proti silám, které vedly studenty jiných zemí ke kritice a protestu. Skutečnost je totiž taková, že až donedávna idea protestu byla zásadně cizí americké mentalitě (tj. mentalitě amerického bělocha. Otázka černochů je zřejmě jiná, a budeme o ní uvažovat později). Po léta četl americký student o politické aktivitě studentů v jiných zemích, ale nikdy mu ani nenapadlo, aby se sám sebe zeptal, zda by také neměl podniknout něco podobného. Velká většina amerických studentů, stejně jako většina americké bělošské společnosti, přijala „americký styl“ tak hluboce, podvědomě a proto bezmyšlenkovitě, že kritika nebo pochyby přesahující rámec stranického boje ani nebyly považovány za doopravdy možné.

Něco takového lze tvrdit proto, že americká vysokoškolská výchova byla vždy nedemokratická, a i když se situace konečně pomalu začíná měnit, američtí vysokoškoláci jsou ve své veliké většině běloši a pocházejí ze střední vrstvy. I v případech, kdy tomu tak není, vstupují studenti na vysokou školu v naději, že získají diplom a stupeň znalostí nutných k dosažení „dobrého“ místa, a že nakonec budou náležet k střední vrstvě. Nemají-li na začátku svých studií tento názor, rychle si jej osvojí nebo prodělá-

¹ V angl. „panty raids.“ — Autor byl svými americkými kolegy kritizován proto, že v této souvislosti hovoří o „panty raids“ jako o elementu studentské aktivity. Zůstává však faktem, že takováto aktivita byla velmi častým aspektem studentského života, obzvlášť v prvních patnácti letech po II. světové válce, v období studené války a MacCarthyismu, kdy politické uvědomění studentů se téměř

rovnalo nule. „Panty raids“ znamenaly nájezdy studentů na obydlí studentek, jejichž trofejí byly získané kalhotky nebo jiné součásti dámského prádla. O tomto výrazu „dobré americké legrace“ se od začátku 60. let mnoho nemluvalo; je také zajímavé, že se v téže době zmenšoval zájem o velká mezinárodní sportovní utkání. (Viz dále diskuse o důvodech k této skutečnosti.)

vají těžké chvíle, poněvadž téměř všechny koleje a university jsou celkově orientovány na americkou bílou střední vrstvu a připravují studenty pro „úspěšná“ místa v jejím rámci. Později pojednám o příčinách této skutečnosti; nyní se o tom zmiňuji proto, že ve všem, co následuje, je třeba mít na paměti fakt, že pozadí a orientace většiny amerických studentů — a tedy i dnešních představitelů studentstva — jsou určeny bílou střední vrstvou, a že samo americké vysokoškolské vzdělání je zaměřeno k udržování, modernizaci a rozšiřování jejích hodnot, zájmů, technik, atd.

Druhý bod, na který se nesmí zapomínat, je fakt, že alespoň v přítomné době je americké studentské hnutí zásadně *neideologické*. Různé jednotlivé skupiny hnutí a různí studenti v těchto skupinách ovšem sice pracují na základě různých ideologických názorů a cílů, nebo pro ně, ale jako obecný jev představuje toto hnutí spíše hledání nových morálních hodnot na straně jeho účastníků než pokus o sociální realizaci hodnot jakýchkoli dnešních náboženských, filosofických nebo sociálně ekonomických teorií.

To se nanejvýš jasně projevuje v často vyslovovaném ideálu Studentského hnutí pro demokratickou společnost (SDS, Students for a Democratic Society),² nahrazujícím nynější frustrovanou demokracii participační demokracií. Jakmile k tomu dojde, jakmile se obnoví americká demokracie a politický proces se stane skutečně relevantním a postaví se za zájmy chudých, budou chudí o svých cílech a o řešení svých problémů rozhodovat sami.

Tato morální, hledající, neideologická orientace celého studentského hnutí má ovšem přímý vztah k středostavovskému pozadí většiny studentů a k významu, jež střední vrstva připisuje vysokoškolskému vzdělání. Vždyť většina těch bělochů, kteří se ho účastní, tak činí pro hlubokou nespokojenost, nespokojenost

s Amerikou bílé střední vrstvy, s jejím životním stylem, s jejími hodnotami.

Na rozdíl od černochoů jim nebyl odmítnut přístup do této Ameriky, ale oni ji vědomě zavrhlí. Demontrace, participace na hnutí za svobodu a dokonce účast v Mírovém hnutí (alespoň když se do něho dají napřed zapsat) většinou patří spíše k hledání nových hodnot, nového smyslu, více osobního než sociálního, než k schvalování alternativ. I když tento obraz platí obzvlášť pro participující bělochy, hodí se obvykle také pro černochoy. Ti ovšem začínají s pozitivním cílem, ale již různé způsoby jeho formulování (integrace, konečná segregace, Svoboda teď-hned!) a různé kladený důraz v různých skupinách na jejich cestě za tímto cílem (volební právo, zrušení segregáčnických zákonů, boj za integraci škol, bydlení, stejné pracovní možnosti — jedině legální cestu, nenásilnými demonstracemi, hlídkováním, bojkoty, požadavkem zřízení zvláštních států jen pro černochoy) — to vše svědčí o tolika různých cílech a prostředcích, že i celkový charakter hnutí za svobodu je nutno označit jako neideologický. Správnost tohoto popisu je plně prokázána skutečností, že — jako u participační demokracie jakožto cíle SDS — hnutí černochoů za svobodu vcelku nemá žádnou představu o tom, co by černocho měl svou svobodou dosáhnout: zda přijetí do systému nebo radikální změnu.

Tento nedostatek ideologie ovšem charakterizuje nejen studentské hnutí — alespoň v těchto jeho počátečních stádiích —, ale i historii amerických sociálně ekonomických hnutí vůbec. I za dělnických bojů, k nimž došlo v první části tohoto století, zůstal socialismus okrajovou, i když cennou hnací silou. Hlavní „ideologie“, vyjádřená slovy dělnického vůdce Samuela Gompere „Více, více, více — a teď!“, byla jasně založena na myšlence dát dělníkům větší podíl na plodech ka-

² SDS představuje hybnou páku studentského hnutí ve Spojených státech: má více než dvě stě sdružení v kolejích a universitách, více než 5 000 členů platících příspěvky, a ještě 7 000 studentů, kteří pravidelně participují na jeho činnostech. Tyto činnosti zahrnují diskuse a lokální i celostátní demonstrace týkající se obzvlášť války ve Vietnamu a občanských práv, dále organizaci studijního programu a projekty veřejné činnosti asi ve dvanácti městech, v nichž studenti žijí a jsou plně zaměstnáni po celý rok nebo i dále v nuzných periferních oblastech a snaží se demonstrovat

a vytvářet participační demokracii. Mnohé další skupiny, studentské a jiné, spolupracují s SDS na jiných projektech — jako například se zúčastnily pochodu na Washington v listopadu minulého roku, při němž 20 000 lidí protestovalo proti válce ve Vietnamu. V posledních dvou letech došlo k obzvlášť dobré spolupráci mezi Studentským nenásilným koordináčním komitétem (SNCC — Students' Non-Violent Coordinating Committee), radikální Studentskou skupinou pro občanská práva (neboli Hnutím za svobodu) a SDS.

pitalistického průmyslu. Úvaha o tomto neideologickém charakteru amerických sociálních dějin vůbec nás vede k tomu, abychom se více zajímali o tento „americký způsob života“, o jeho hodnoty a cíl, o americký pohled na sebe sama a na svou roli ve světě. Je to otázka důležitá, protože z této všeobecně sdílené mentality a zdánlivě prokazatelné správnosti nařízení z ní vyvozených (tj. správnost čas od času vyjádřená v našich národních a různých individuálních historikách o úspěchu) vyvěrá veškerá činnost nás všech jakožto národa (i činnost studentského hnutí jakožto reakce na ni, jak jsem se pokusil ukázat) a také mnoho naší naivnosti a nesnesitelné morální arogance. Spojené státy byly poprvé osídleny v době (v 17. století), kdy v Evropě se jevily jako centrální problémy náboženské, zvláště problémy náboženské svobody — i když souvisely s problémy nově vznikajících ekonomických a průmyslových možností a s politickými zájmy na nich založenými. Poutníci (tj. angličtí puritáni, kteří se r. 1620 usadili v Massachusetts — pozn. překl.) přišli do Nové Anglie, aby se osvobodili od náboženské i světské autority papeže, biskupů a králů, aby — podle svého pojetí — žili svůj život v přímém, bezprostředním vztahu k Bohu, poslušni jeho zákonů. Jejich děti začaly interpretovat své úsilí poněkud jinak: zaměstnávaly se budováním království Božího na zemi. Kolonie (a kolonisté) prosperovaly a důraz kladený na tento náboženský názor se opět měnil. V raných dobách Spojených států začali jejich občané věřit, že jejich prosperita byla Boží odměnou za věrnost a poslušnost a že Spojené státy, jejich konstituce, zákony a sociálně ekonomický systém představují splnění Božího zámyslu pro lidi na zemi. Je důležité nepodceňovat tuto víru při interpretaci následující americké historie, neboť z ní vyvěrá celá naše národní mentalita. Na základě této víry i její „pravdy“ dokázané našimi „úspěchy“ jsme si pro sebe vymyslili právo — a dokonce povinnost — přinést v případě potřeby i násilím jiným národům světa své právní a ekonomické systémy, své představy o člověku a jeho vztahu k nim, o jeho individuální, osobní odměně za soukromé podnikání atd., a ovšem protestantskou křesťanskou víru,

pro niž nás Bůh tak odměnil a vyvolil. Tak pojetí práva a povinnosti se nanejvýš jasně projevuje v naší koncepci „daného“ osudu (naše „jasné“ historické poslání — jež jsme si sami vymyslili — pronikat stále víc na západ na našem vlastním kontinentě — a byly doby tlaku na sever i na jih, na Havaj, Filipíny, Japonsko a Čínu); ve Wilsonově myšlence připravit svět pro demokracii (a na tomto základě jeho odmítnutí uznat revoluční vlády Mexika a Sovětského svazu, čímž byl do problému diplomatického uznání uveden pojem morálního souhlasu); v Dullesových morálních soudech o komunismu a dokonce i o neutralitě a jeho zmrazení studené války; v nedávné minulosti pak v Kennedyově Alianci pokroku a v Johnsově Velké společnosti a vietnamské válce.

Následkem toho všeho se ovšem Bůh Američanů stal lokálním, národním božstvem, téměř křbovým bohem amerického „úspěchu“. Procento lidí patřících k nějaké církvi je vyšší ve Spojených státech než v kterémkoli jiném západním státě, a je dnes vyšší než kdykoli dříve v našich dějinách. Částečným důvodem toho je zcela jasně skutečnost, že vládoucí ekonomické a politické zájmy shledaly, že se vyplácí podporovat a propagovat pokrok a v Johnsonově Velké společnosti sobě samých.

Odtud pocházejí povrchní aspekty religiozity, jimiž naše společnost oplývá, důmyslně zveřejňovaná účast presidenta na bohoslužbách, nápis „In God We Trust“ (Důvěřujeme v Boha) vyrytý na všech našich mincích, inzeráty v časopisech, v autobusech a v televizi, které financují „obchodníci zaměřeni na veřejné blaho“, vybízející lidi k návštěvě kostelů nebo synagogy, poněvadž platí heslo „Rodiny, které se společně modlí, zůstávají pohromadě“. Role církve a duchovenstva však už není morální, spirituální humanitářská, nebo dokonce charitativní; má oslavovat „americký způsob života“ a jeho boha. Pro rozbor této religiozity je však důležitý fakt, že role obchodníků a politických zájmů při podporování náboženství nepředstavuje pokus podvést Američany nebo podstrčit jim něco, co nemají nebo co si nepřejí. Je to spíše zahrávání, manipulace s nitkami, které tkví hluboko v americké mentalitě. V 19. sto-

letí tuto představu verbalizovali a proklamovali obchodníci, kazatelé, politici a romanopisci. Děti ve škole před první světovou válkou se musily učit nazpaměť takové proslovy, jako měl senátor Albert J. Beveridge v r. 1900: „Pane presidente, Bůh nepřipravoval anglicky mluvící a teutonské národy po tisíce let pro nic jiného než pro neplodnou a pohodlnou sebekontemplaci a sebeobdiv. Nikoli! Učinil nás vůdčými organizátory světa, abychom uvedli systém tam, kde vládne chaos... učinil nás schopnými vládnout, abychom uvedli vládu mezi divošské a senilní národy. Označil americký lid jako svůj vyvolený národ, aby výhradně vedl regeneraci světa. Toto je božské poslání Ameriky... Filipíny nám patří navždy. Nevzdáme se své povinnosti v Egejském moři... Nevzdáme se svých možností v Orientě. Nezřekneme se svého podílu v poslání naší rasy, pověřené Bohem civilizovat svět.“ Dnes ovšem by už většina lidí takové terminologie nepoužívala, a školní děti se místo toho učí nazpaměť Kennedyovu nástupní řeč, avšak víra, že ve Spojených státech se naplnil Boží záměr pro člověka, tvoří základy, na nichž naše republika od počátku stojí. Mentalita, která z této víry vyrůstá, a její stálá „platnost“, jak se obráží v naší prosperitě, vládne v podvědomí velké většiny Američanů. Vytváří podklad naší národní identity; ti, kdo učí, a ti, kdo se učí nejsou výjimkou — také nejsou výjimkou obchodníci a politikové, kteří na tento podklad „hrají“, a kazatelé, kteří oslavují to, co na jeho základě děláme. A tak například jiným národům se Dulles mohl zdát pokrytcem, který maskoval yankejský imperialismus morálními prohlášeními; Američanům jeho řeč a způsob myšlení, jehož byla výrazem, vyjadřovala něco, čemu jsme rozuměli a co jsme do velké míry sdíleli — i když jsme snad nesouhlasili s některými osobitými aspekty jeho politiky. Jedním z nejvýznamnějších důsledků této mentality byl téměř úplný nedostatek takového filosofického, sociálně ekonomického, humanistického nebo náboženského myšlení, které bylo častým zdrojem inspirace, povzbuzení a protestu pro studenty v jiných zemích. V našich národních tradicích a dějinách doslova není intelektuálních vůdců; nikdy se nevyvinulo žádné masové hnutí

kolem nových idejí nezávislých na „americkém způsobu života“ nebo jej kritizujících — zejména z toho důvodu, že nikdo nikdy žádnou takovou ideu nevymyslil. Také nebyli američtí studenti přitahováni cizími ideami. To je ovšem částečně způsobeno naším geografickým oddělením od intelektuálních a sociálních podmínek jiných kontinentů, částečně faktem, že když evropské ideje dorazily k našim břehům, obvykle přišly s přistěhovanci a zůstaly omezeny na ty, kdo je přinesli (například socialismus existoval déle než jednu generaci zejména v obcích německých, často židovských přistěhovalců, kteří dodnes vydávají své noviny v židovském jazyku), a částečně skutečností, že v důležitějším sociálním boji (dělnickém) římsko-katolická církev většinou hrála progresivní roli a zmírňovala prudkost každého vlivu, který mohly mít radikální myšlenky na dělníky — a přes ně na studenty. Většina dělníků byli Irové a Italové, tedy katolíci — a oni i jejich církve byli stále ještě vně bělošské protestantské Ameriky a společně usilovali o to, aby získali do ní vstup, byli jí přijati a pevně v ní zakotvili. Avšak skutečnost, že američtí studenti se nedáli vyprovokovat ani inspirovat novými myšlenkami, je způsobena zejména tím, že pokud velká většina studentů i profesorů, kteří měli co činit s vysokouškolským vzděláním, přijímala hluboce a obvykle podvědomě víru, že Spojené státy představují splnění Božího plánu a/nebo jeho ramifikace (například že náš systém vlády a ekonomické organizace jsou částí tohoto plánu, z čehož vyplývá, že naše politická a finanční linie, ne-li každý vůdce, jsou v základě morální a správní, a že tedy nemůže být nic inherentně nesprávného nebo nespravedlivého v „americkém způsobu života“, že vše, čeho je třeba, jsou jen příležitostné reformy) — pokud to vše bylo přijímáno a pokud to vytvářelo podklad názoru člověka na skutečnost, a také pokud stálá prosperita amerického národa i jednotlivých Američanů a naše vítězství doslova v každém vojenském podnikání se zdály takový názor potvrzovat, pak vůbec neexistovaly podmínky, v nichž by se mohly rozvíjet nové ideje anebo ve kterých by získaly zastánce, kdyby se rozvinuly. Teprve od druhé světové války — přes-

něji řečeno od konce McCarthyho období — se začala tato situace měnit, a to velmi rychle.

Jedním aspektem probuzení studenta ve Spojených státech bylo de facto objevení intelektuální Evropy od Francouzské revoluce — Rousseau, Hegel, Marx a Comus byli „objeveni“ takřka najednou.

Ale velká část této nové intelektuální výzvy a sociálně politické činnosti se uplatňuje na okraji universitního života. Průměrný americký student — alespoň přibližně do loňska — nešel do školy proto, aby vstoupil do citadely svobodného bádání nebo aby se naučil vážné intelektuální činnosti a zvědavosti, sociálnímu a politickému uvědomění i aktivitě, a byl jimi stimulován, ale aby — jak jsme již uvedli — získal diplom a tak dosáhl dobrého umístění v rámci systému. Tradičním účelem výchovy byla peněžní odměna, proto se při vyučování klade důraz na techniku — vědeckou, ekonomickou, diplomatickou atd. Pro toho, kdo očekává „úspěch“ od „amerického způsobu života“, nepřichází ovšem jeho kritika v úvahu. Třicátá léta byla jediným obdobím v minulosti, kdy tento vzor byl prolomen. Nemůžeme říci, jak daleko mohlo dojít nezávislé uvědomění a účast, které se tenkrát začaly mezi studentstvem rozvíjet — kolem čtyřicátých let vykonávali ti, kdo by byli studovali, aktivní vojenskou službu — a to je něco, co podle mého přesvědčení Johnson a jeho poradci jistě nepřehlédli při svých úvahách o rozšíření války ve Vietnamu.

Tyto faktory — totiž stejný pohled na sebe i na svou roli ve světě a bělošské, středostavovské složení i orientace — nejsou jedinými faktory, které pojí universitu s „americkým způsobem života“. Máme dva typy universit: *soukromé* — Harvard, Kolumbie, M. I. T. (tj. Massachusetts Institute of Technology — pozn. překl.) atd. získávají svůj příjem ze soukromých zdrojů, ze školného spláceného rodiči studentů (celkový průměrný roční výdaj je 2 800 dolarů) a z kapitálu investovaného do soukromého průmyslu; *veřejné* — universita Kalifornská, Chicagská, Massachusetská atd., jejichž příjmy pocházejí z lokálních poplatků vybíraných jednotlivými státy, v nichž jsou umístěny. Ale od druhé světové války vzrostly výdaje na vzdělání tak překotně,

že tento příjem už nestačí. Soukromý průmysl a federální vláda realizovaly širou založené programy výpomoci jak universitám, tak jednotlivým studentům. Zatímco finanční situace studentů se snad zlepšuje, jejich intelektuální svoboda je omezována a všichni se stávají tím závislejšími na udržení existujících ekonomických a politických systémů. Je zřejmé, že to je jeden z hlavních důvodů, proč byly takové programy uskutečněny; federální vláda de facto původně požadovala od oficiálních činitelů universit a od všech studentů, kteří přijali její pomoc, aby podepsali protikomunistické prohlášení (v němž potenciální příjemce přísahal, že nikdy nebyl členem Komunistické strany nebo *komunistou*, aniž byla zodpověděna otázka, kdo má určit, co komunista je. Toto opatření bylo nakonec odvoláno, avšak nikoli bez právního boje vedeného téměř pět let). Pokud osobní prosperita zůstává cílem většiny studentů vyhledávajících universitní vzdělání — jak tomu bylo do nejbližší doby — a pokud jeho dosažení zůstává součástí kategorií americké mentality a jejich ramifikací, a je fyzicky možné jen tehdy, když tyto kategorie akceptujeme a pracujeme v nich, jsou vyloučena veškerá přání a možnost pochybovat a kritizovat — dokonce ani nepřichází v úvahu jakékoli rozhodování. (Znovu je třeba zdůraznit, že toto je jen obraz bílých amerických studentů ze střední vrstvy, kteří vždycky tvořili většinu. Černošům celkem nebylo vysokoškolské studium povoleno, s výjimkou zvláštních černošských kolejí, a v poslední době s výjimkou studentů, kteří byli přijati na důkaz integrace.)

Druhým faktorem vysvětlujícím nezáměr studentstva v USA je nedostatek podnětů, které jinde vedly studenty k uvědomění a k akci. Pojednali jsme již o jednom aspektu tohoto nedostatku — o historicko-sociálně podmíněné imunitě bílých Američanů ze střední vrstvy, studentů i profesorů, oproti novým idejím, protože úspěšnými byly ty ideje, které vyplývaly z našeho tradičního způsobu myšlení. Druhým aspektem tohoto nedostatku — který je v dnešním světě důležitější — je fakt, že to, co dohánělo studenty v Latinské Americe, Asii, Africe a dokonce i v Evropě k uvědomění a

k akci, velmi často byla americká akce, politika nebo přítomnost. Protože se celý náš pohled na svět bezpodmínečně zakládal na představě, že reprezentujeme naplnění Božího plánu, byli jsme hluboce přesvědčeni, že cokoli naše vláda udělala nebo řekla, mohlo být jen dobré, správné a spravedlivé. Byli jsme upřímně zděšeni „nevděčností“ těch, jimž jsme „dali tak mnoho“. Vůbec nebyla brána v potyčbu naše protikomunistická mytologie studené války, ani protest proti korejské válce, svržení Massadegha v Iránu, Arbenze v Guatemale, atd. atd. Bylo nemyslitelné, že by se mohlo nebo mělo pochybovat.

Ale pro lidi v zemích, o něž se jednalo, to byly kritické události, které často měly přímý vztah k jejich nezávislosti a k jejich právu přistupovat k sociálně ekonomickým a politickým problémům spíše ve světle jejich vlastních zájmů než zájmů Spojených států. Neprotestovat, nedemonstrovat, v mnohých případech nestát se revolucionářem, znamená participovat na znásilňování své vlastní otčiny. Americký student mohl stát stranou toho všeho, poněvadž žil v zajetí představy, kterou o sobě chová on sám a celý jeho národ.

* * *

Co tedy způsobilo tak drastickou a zdánlivě tak náhlou změnu mezi studenty? Myslím, že byla důsledkem toho, že asi tak v minulém roce splynuly v jedno dva proudy: skupiny studentů, především bělochů náležejících k střední vrstvě, kteří se ve svém odporu — často z osobních důvodů — proti idejím, hodnotám a způsobům amerických bělochů střední vrstvy spojily v různé skupiny mírového hnutí, a černoši, kteří byli tradičně drženi mimo americkou bílou střední vrstvu a tak nikdy nepřijali její realitu, vytvořili různé skupiny „hnutí za svobodu“. Oba proudy se vyvíjely nezávisle. Obě strany si málo uvědomovaly existenci oblastí, v nichž by se mohly uplatnit společné analýzy, zájmy a akce. Mnozí bílí studenti se sice před rokem 1964 účastnili demonstrací za občanská práva, ale to často zůstalo oddělenou oblastí jejich celkové nespokojenosti se středostavovskou Amerikou a hledání morálních „ideálů“, jež by ji nahradily; před tím se černoši a všichni, kdo se především

bili za občanská práva, málo zajímali o mírovou otázku. Ve skutečnosti zmínka o čemkoli, co nemělo přímý vztah k rasovým aspektům segregace — dokonce i zmínka o vztahu segregace k naší ekonomické struktuře — se pokládala za rozvratnou. Stejně tak v mírovém hnutí byla pokládána za rozvratnou každá kritika kterékoli americké akce, například šířící se válka ve Vietnamu, pokud nemohl být zároveň vystaven kritice i Sovětský svaz. Důležitým faktorem změny této situace pro obě skupiny byla kubánská revoluce a říjnová blokáda roku 1962.

Politické zájmy se u bílých studentů začaly rozvíjet koncem padesátých let. Tehdy bylo možno pozorovat nespokojenost, odpor a dokonce osobní averzi u malého, ale znatelného počtu studentů. V podstatě se jednalo o nespokojenost s nadbytkem, se životem, jehož hodnoty se zakládaly na ekonomii, peněžité odměně a vlastnictví určitých druhů zboží a — co je snad nejdůležitější — o nespokojenost s faktem, že všechny výhody amerického způsobu života byly dosažitelné bez osobního boje nebo obětí (bylo jen třeba přijmout a najít dobré místo v systému), nebylo nutno dokázat vlastní cenu, dokonce ani svou mužnost. Pokud člověk zůstal věren hodnotám a cílům systému, neměl k tomu možnost, musel se jen „prodat“. Dnes, o deset let později, si mnozí uvědomují, jak omezená je distribuce bohatství v Americe; toto uvědomění se stalo jedním z nejdůležitějších vnitropolitických zájmů studentského hnutí. Ale zpočátku šlo o nespokojenost se „společností blahobytu“, jak působila na jejich vlastní osobní život. Při prvním kroku na cestě za novými hodnotami a novým smyslem života mnozí jednoduše couvli — proto došlo k přeměně nezainteresané tiché generace v generaci silně osobně pulzující. Zase je důležité si připomenout, že většinou zde nešlo o studenty odsouzené stát stranou amerického způsobu života a myšlení, ale byli to bílí studenti náležející k střední vrstvě, kteří ztratili o něm všechny iluze, což je nutný první krok ve vývoji samostatného politického a sociálního uvědomění. Ti, kteří necouvli, začali hledat i na svých universitách hlubší smysl, než jaký lze najít v tradiční universitní, re-

publikánské i demokratické politice. Takoví studenti tápali po nějaké „věci“, s níž by se ztotožnili — tj. hledali novou morálku. Koncem padesátých let začaly na univerzitní půdě pronikat různé kampaně od zamítání hrdelního trestu k protestu proti protikomunistickým přísedním prohlášením v žádostech o vládní stipendia. Přestože každá z nich měla svou morální náplň, žádná z nich nebyla dost významná, aby se na delší dobu zmocnila představ více než několika málo studentů a přiměla je k činnosti. Také pro různé pokusy vzbudit zájem o občanská práva nebyl čas dosud „zralý“.

Studenti na počátku šedesátých let „objevili“ mírovou otázku jakožto část tohoto hledání nové morálky a nového smyslu, jimiž by se mohli projevit. Nikdo nemůže přesně říci, proč právě něco, oč se různé malé skupiny bezvýsledně zajímaly dokonce už od prvé světové války, se mělo stát katalyzátorem uvádějícím do pohybu různé studentské skupiny — tj. „věc“, kterou tak mnozí hledali. Byla to široká, všeobecná otázka, jež připouštěla tak rozsáhlou variaci v interpretaci a ve víře, že se zpočátku zdálo, že nepřináší nutnost zásadního rozchodu s naší základní sociálně politickou strukturou, ale jen nutnost kritiky militaristických způsobů myšlení. Kromě toho, jelikož byla orientována na nebezpečí války v Evropě a jejím alespoň předběžným cílem bylo odstranění všech nukleárních zbraní, kritika namířená proti politice Spojených států se „musila“ také obracet proti Sovětskému svazu. Mezinárodní situace (přestože duch tábora „David“ byl ochromen incidentem vyvolaným ponorkou U-2) se zdála příznivá pro nějakou dohodu, a doma vzestup Kennedyův a jej provázející vlna idealismu vytvořily vyzývající atmosféru, v níž lidé cítili, že mohou „bezpečně“ protestovat a demonstrovat. Také soustředění na mírovou otázku přivedlo studenty do kontaktu s mírovými skupinami starších dospělých osob i se studenty v jiných zemích, zvláště v Anglii. Otázka míru byla něčím, co se týkalo lidí jiných než studentů a Američanů.

Vrcholu tohoto prvního, všeobecného, humanistického, na Evropu zaměřeného stadia mírového hnutí bylo dosaženo roku 1962, kdy téměř všechny velmi po-

četné skupiny, které mezitím vyrostly vykazující nevýznamné rozdíly spíše v politice či v analýze než v politické orientaci, sjednotily své úsilí na podporu různých mírových kandidátů, tj. lidí, kteří ve volbách roku 1962 kandidovali na státní nebo vládní místa na základě nějakého antinukleárního nebo mírového zájmu. Kennedyova blokáda Kuby krátce před volbami přivedla hnutí do identifikační krize. Poprvé se víra v obecnou „věc“ dostala do konfliktu s politikou americké vlády a všichni zúčastnění musili mezi nimi volit. Způsob, jakým byl problém vyřešen, odkryl rozštěp mezi generacemi: starší generace, tj. ti, kteří dlouho věřili v mír jakožto humanitářský ideál, ale nikdy nepřišli do rozporu s Amerikou bílé střední vrstvy a stále ještě věřili, že jedině my máme „odpovědi“ a právo pracovat pro jejich aplikaci, nařikali nad Kennedyovou ochotou prosazovat vojenské rozhodnutí, ale tvrdili, že je nutné jej podporovat v době státní krize. Pohlíželi na kubánskou krizi jako na další aspekt konfliktu mezi dvěma předními mocnostmi v Evropě a v Americe, i když se scéna odehrávala v mimoevropské oblasti. Proto cítili, že míru by mohlo být dosaženo obnovením rovnováhy sil; potřeby kubánského lidu — včetně důvodu, proč potřeboval sovětské raketové zbraně — nepatřily do centra jejich zájmů. Ti, kdo se stavěli proti blokádě a obvykle požadovali stažení jak sovětského, tak amerického vojenského potencionálu a přenesení celé otázky vztahů mezi Kubou a Spojenými státy do SN, shledali, že jejich argumentace je implicitně vede k obraně práva kubánského lidu řešit vlastní sociální a ekonomické problémy tak, jak sám považoval za vhodné. Blokáda ze strany Spojených států byla vyvolána přítomností sovětských raketových střel, ale ty se nacházely na Kubě jedině proto, že kdysi jsme Kubu napadli. Proč jsme ji napadli? Protože jsme nesouhlasili s nezávislým, stále radikálnějším zaměřením její sociální a ekonomické politiky a s jeho vlivem na naše tamější zájmy. Tato tichá obrana práva národa postavit se proti zájmům a politice USA a zbavit se jich revolucí dodala obecné nespokojenosti studentů s Amerikou střední vrstvy konkrétní význam. A ještě více. Kubán-

ská revoluce jim ukázala, že je možné, aby národ vzal osud své země do svých vlastních rukou.

Významné je, že jen ty skupiny, které se postavily proti blokádě a proti všem jejím důsledkům, neztratily svou důležitost v boji proti válce. Bylo tomu tak jediné proto, že se i nadále řídily logikou kubánské krize, až dospěly k uvědomění, že nakonec jsou to ekonomické zájmy Spojených států v cizině a naše vojenská a politická ochrana těchto zájmů na úkor zájmů národa, jehož se to týká, které jsou primární příčinou komunistické hrozby, nebezpečí války, nutnosti jejich zainteresovanosti a akcí. Díky kubánské krizi roku 1962 si uvědomily, že mají-li účinně bojovat proti válce a účinně pracovat pro mír, musí se postavit proti těmto americkým zájmům a politice i akcím na nich založeným. Lze pochybovat o tom, že bez této zkušenosti mohlo dojít k nynější masové opozici proti naší válce ve Vietnamu — k opozici, která nyní zahrnuje všechny možné Američany, ale která byla zpočátku vyvolána a vedena především studenty.

Na druhé straně kubánská krize znamenala ztrátu vlivu a moci těch, jejichž zájem o mír byl koncentrován na Evropu a kteří podporovali blokádu jako prostředek k opětovnému uvedení sovětsko-americké mocenské rovnováhy na „status quo ante“. Jim se zákaz nukleárních pokusů z r. 1963 zdál být přinejmenším prvním krokem k takovému míru, po němž toužili — který viděl v našem konfliktu se Sovětským svazem primární válečné nebezpečí; nezbyvalo jim než nadále podporovat vládu, která této dohody dosáhla, a tím ztratit svou nezávislost oproti této vládě. Když se zákazem nukleárních zkoušek nebezpečí války v Evropě zřetelně zmenšilo, tyto skupiny shledaly, že ztratily své posluchače a následkem toho i svůj vliv v mírovém hnutí. I když je pravda, že mnozí v něm participovali, jejich role v boji proti válce ve Vietnamu byla jen okrajová a často implicitně mířila k skončení války tak, abychom *my* mohli začít s ekonomickým, sociálním a politickým rozvojem Vietnamu v souhlase s tím, co *my* pokládáme za nejlepší pro vietnamský lid (srv. například Johnsonovy návrhy zahrnout „také“ severní Vietnam do našeho vý-

vojového programu, jakmile bude po válce — podle amerických podmínek. Celkové fondy, které navrhl pro sever i pro jih, obnášejí o málo více než polovinu toho, co nás válka stála v roce 1964).

Zákaz nukleárních pokusů působil ovšem také na ty, kdo Kubu v krizi podporovali. Jeho pozitivní, i když omezená povaha — jako nadějný první krok k dalším dohodám o snížení zbrojení — měla za následek zmenšení pocitu naléhavosti, který do té doby charakterizoval mírové hnutí, obzvláště bezprostředně po kubánské krizi. Na Evropu orientovaný mír se už nezdál být ohrožený, a proto zájem o něj už nepředstavoval otázku dostatečně velikou, aby vyžadovala celou jejich pozornost. Přestože kubánská krize poskytla letmý pohled na skutečnost, že opravdový mír nemůže existovat ani pro mocnosti v Evropě a v Americe, pokud pomáhají udržovat ekonomické, sociální a politické bezpráví v mimoevropském světě, mnozí přívrženci mírového hnutí pokládali naši blokádu za bloudění, za izolovanou aplikaci zahraniční politiky, proti níž je třeba se postavit — tj. opozice, která se v oné době zdála uskutečnitelná bez vystoupení proti naší celkové politice ve třetím světě. Doposud si málokdo uvědomoval vnitropolitické aspekty vztahu mezi našimi akcemi v Latinské Americe a v Jihovýchodní Asii.

Přece však bylo třeba nového ideálu, něčeho jiného, oč by se mohli opřít ve svém hledání smyslu a hodnot — alternativ pro ty, které odmítli. V té době se touto „věcí“ stalo hnutí za občanská práva, jemuž také atmosféra za Kennedyho dopomohla k pozici celonárodního významu. Jak jsme se již dříve zmínili, studenti zajímající se o mírovou otázku se často účastnili bojů za občanská práva, jízdy svobody atd., což ale byl více méně oddělený aspekt jejich všeobecné nespokojenosti s Amerikou střední vrstvy. Zákaz nukleárních pokusů, který je připravil o mírovou otázku, je přivedl k většímu zájmu o občanská práva: logika jejich odporu proti blokádě a příklad kubánské revoluce přispěl k tomu, že si uvědomili příbuznost obou „věcí“. V posledních dvou letech se toto uvědomění prohloubilo a rozšířilo na zájem o americké chudé vůbec; projekty akcí v obcích, jejichž

účelem bylo budovat participační demokracii, o níž jsme se zmínili v poznámce o SDS, existují nejen v černošských oblastech, ale také v městských oblastech obývaných chudými bělochy v Appalacii.

Poselství kubánské revoluce také nebylo bez vlivu na hnutí pro občanská práva. Její příklad hned od počátku vzbudil zájem mladších černochoů a vytvořil rozštěp mezi generacemi, podobný rozštěpu v mírovém hnutí. Je věru politováníhodný fakt, že ve „starší“ generaci bojovníků za občanská práva existuje jen málo víc než přání podílet se na „dobrých věcech“ a být integrován do „amerického způsobu života“. Příslušníci mladší generace, pro něž platí popis našeho životního stylu podaný Jamesem Baldwinem jako hořícího domu, z něhož se chtějí osvobodit ti, kdo například pracují s SNCC a věnovali se černochoům v jejich celé bídě — ti, jak říkám, si vzali hodně poučení z metod a zkušeností kubánského lidu. Kromě toho zkušenosti z kubánské krize a blokády přivedly tuto mladší generaci bojovníků za občanská práva k uvědomění vztahu zahraniční politiky k jejich vlastnímu boji téměř stejným způsobem, jako přivedly mladší generace v mírovém hnutí k vědomí jejich společných zájmů s bídou amerických černochoů a chudých vůbec.

A tak, i když je opozice studentů proti válce ve Vietnamu z mezinárodního hlediska nejvýznamnější, není jediným aspektem dnešního amerického studentského hnutí. Toto hnutí začalo integrovat boj proti válce se základními problémy chudoby, nevědomosti, odmítání demokracie a rasového a ekonomického vyřazování vůbec. A poprvé se ve Spojených státech začalo vyvíjet masové hnutí, které už nepřijímá tradiční americký způsob myšlení, vnímání, způsob života a zacházení s problémy jako se základními danostmi nebo východisky. Je to de facto

jedna z primárních příčin vzrůstu hnutí. Přestože toto hnutí začalo nespokojeností studentů ze střední vrstvy se středostavovskou Amerikou, a u černochoů skutečností, že byli vyloučeni ze své vlastní země, a hledáním nových morálních hodnot; přestože bylo kubánskou revolucí a krizí r. 1962 přivedeno k uvědomění potřeby zkonkretizovat a specifikovat své zájmy i protest a svou spolupráci s mladší generací bojovníků za svobodu černochoů k uvědomění souvislosti mezi potřebami a zájmy lidí a problémy míru — přesto hnutí jako celek zůstává neideologické. Přestalo přijímat tradiční americké myšlení a přístupy k dnešnímu světu; dospělo až tak daleko, že uznalo právo lidu na Kubě, ve Vietnamu a ve Spojených státech samých řešit vlastní problémy ve světle svých vlastních zájmů; nemá jasné ponětí o tom, jakým směrem se má brát řešení, které, jak cítí, je třeba hledat.

Pokusil jsem se ukázat, že po mnohých stránkách je to logickým důsledkem středostavovského původu, způsobu, jakým jeho účastníci — i v reakci — pohlíží na svět a skutečnosti, že je to stále ještě z největší části procesem hledání nového osobního a sociálního smyslu a hodnot, které mají nahradit ty, jež byly odmítnuty. Nebezpečí inherentní v takovém hnutí spočívá v tom, že při uznávání práva národa na hledání vlastních přístupů k vlastním problémům bude stát stranou zásad sociálně ekonomické a politické změny nutné pro budoucí humánní a racionální vývoj člověka a světa. Leninova argumentace proti ekonomistům je stále aktuální. Avšak hluboká nespokojenost se společností a s jejími hodnotami, ochota vyjadřovat radikální kritiku určité politiky a akcí naší vlastní vlády a rostoucí uvědomění vzájemného vztahu všech lidských problémů ve světě otvírají cestu vážnému přemýšlení a výchově a slibují úspěch rozvoje hnutí v budoucnosti.

„Jednou jsem se ponořil do optimismu. Stěží mne zachránili.“

(J. S. Lec)

Čte-li kritický marxistický filosof a sociolog Schelského knihu *Skeptická generace*, s níž se seznamuje dříve než četl jakékoli recenze o ní, zjišťuje, že některé pasáže v jeho vědomí příliš silně motivují — s různou mírou subjektivity — například následující představy o mládeži industriální společnosti:

1. Moderní doba pohřbila politickou utopii a zredukovala ve vědomí mladé generace utopické ideje buď na opíat nebo na scientně technické prognózy budoucí technokratické společnosti.

2. Lidem se vzala naděje na etické zdo-konalení moderního člověka. Perspektivy ideálů a hodnot vůbec byly zatlačeny do pozadí přízemním praktickým a konzumpčním typem každodenního života, zatíženého mnohdy patologickým konkretismem objektivně determinovaným i stavem dělby práce, její monotónností a stereotypností.

3. Existuje téměř nepřekonatelná koncentrace dnešního života na „teď a zde“, ztráta vazby na dějiny jako ztráta autority a prestiže mnohých tradičních ideálů a perspektiv. Proto moderní člověk je často v situaci bez naděje, lidé jakoby hynuli tzv. „woodoo“ smrtí, kterou hynou lidé, jimž šamání vzali veškerou naději a oni nenalézají sílu k odporu vůči tajemným silám zfunkcionalizovaných, byrokratizovaných institucí.

4. V silicím toku akcelerace změn lidské společnosti nelze plně sondovat, jakými se lidé stávají, ani jací jsou, jak lidsky či nelidsky zvnitřňují politické, etické či jiné regulativy mezilidských vztahů. Konkrétní lidská odpovědnost a individuální rozhodování, autentická in-

dividualita, autentické sebeřízení jsou téměř nemožné v abstraktních, anonymních podmínkách života. Kultivování subjektivního faktoru mladé generace v době silící urbanizace, technizace a industrializace je téměř nemožné.

Dílo Helmutha Schelského *Skeptická generace* je filosoficko-sociologickou extrapolací charakteristiky mladé generace v západoněmecké „industriální společnosti“ na mladou generaci „industriální západní společnosti“ vůbec. H. Schelsky sám tuto skutečnost naznačuje či konstatuje v úvodu své práce¹ a v závěru.² Proto soudíme, že si toto sociologické kompendium zasluhuje více interpretační pozornosti.

Autor *Skeptické generace* v podstatě interpretuje sociologické výzkumy z let 1945 až 1955, v posledním vydání své práce se opírá i o výzkumy z let šedesátých.³ Schelského interpretace se opírá o více než sto monografických prací, jejichž autoři převážně zpracovávají konkrétní sociologické výzkumy západoněmecké mládeže. V první části knihy vychází H. Schelsky z objektivních faktorů „moderní industriální společnosti“, které determinují životy mladé generace, v druhé části přechází k analýze rodiny, práce, povolání, volného času, v třetí části pojednává o sociální struktuře mladé skeptické generace, o vztahu skeptické generace k státu, politice, demokracii, náboženství a umění.

1. Schelského charakteristika západoněmecké mládeže

Helmuth Schelsky před vlastní charakteristikou současné západoněmecké mládeže uvažuje o generaci mládežnického hnutí a generaci politické, které jí časově předcházely. Autor *Skeptické generace* staví

¹ *Die skeptische Generation*, Düsseldorf-Köln, 1963, str. 8.

² Tamtéž, str. 384.

³ Autor referátu se opírá o poslední vydání.

svou charakteristiku na komparaci. *Mladé generaci počátku 20. století* v Německu přičítá anticivilizační afekt proti symbolům industrializovaného světa, etický idealismus, návrat k přírodě, v níž neexistuje složitost moderní civilizace, ale svoboda, jednota, pravda, jednoduchost a absolutnost osobnosti. Tato generace nacházela jistotu jen ve světě mladých. Ideály této generace se rozpadly v první světové válce, v bídě a nouzi dvacátých let. Nastupuje *generace politická*. Pod pojmem „politická mládež“ chápe Schelsky mládež velkých politických organizací, stran a politických hnutí levicového i pravicového charakteru. Tato politická generace se vyznačovala touhou po ideologii. Touha po ideologii vyrostla podle Schelského z prožitku sociální nejistoty. Této touze po ideologii byla vlastní simplicita a radikalita, tendence k ideologii totalitní. Odlišnost této generace od předcházející spatřuje Schelsky především v jejím pozitivním vztahu k technice a v té skutečnosti, že se ideologicky ztotožnila s velkými politickými organizacemi. Hledání sociální jistoty přivádí tuto mládež k vojenské disciplíně masových organizací, k široké uniformitě jednání i odívání, což zřejmě souviselo s ideologií a hierarchisticky funkcionalizovanou masovou organizací. Byla to jistota řady, jistota rozkazu a poslušnosti, byl to určitý typ jistoty, který pomáhal vytvořit určitý typ jistého jednání, avšak byla to pseudojistota. Sociální forma tohoto typu jistoty je kolektivističtější než v předcházející generaci, ale také primitivnější. V této souvislosti klade Schelsky otázku, proč našla mládež tehdy v byrokraticky řízené fašistické masové organizaci svou jistotu jednání, když dnes právě v byrokraticky funkcionalizované moderní společnosti nachází příčinu nejistoty vlastního jednání. Odpovídá poukazem na dvě skutečnosti: za prvé, světový názor velké organizace zbavuje jednotlivce určité světonázorové bezmocnosti, za druhé, pro mladou generaci byla přitažlivá intimizace pseudopersonálních vztahů k vůdci, aktivizace sociální oblasti malé skupiny, potřeb personálního kontaktu, paralyzování abstraktnosti společnosti velkých organizací. Pseudointimita jako intimizace byrokratického panství kultem osobnosti odpovídá představám a zkušenostem mladých lidí a tedy

princip pseudointimity je v organizacích mládeže působivý, neboť abstraktní, anonymní byrokratická struktura velkých organizací je v jejich vědomí nepřehledná a působí jako vnější síla. Proto se fašistická strana jevila jako duchovní domov. Tento typ generace je dnes v Německu již překonaný. Změny, které vedly k odumření této tvárnosti generace, jsou velmi složité (válka, porážka fašismu, poválečné období atd.). V závěru charakteristiky této generace Schelsky upozorňuje, že politická a organizátorská pasivita nynější mládeže, její politicko-sociální neutralizace, byla připravena právě touto politickou generací.

Při určení charakteru poslední generace, generace bez patosu, hesel a programu, používá Schelsky v podstatě tři adjektiva: *označuje tuto generaci za skeptickou, konkrétní a privátní*. Zdůrazňuje, že odpolitizování a odideologizování je důsledkem války a poválečného období, důsledkem vůdcovského systému. Základním znakem této generace je absence víry, proto pro svět dospělých je příznačné, že v něm neustále slyšíme požadavek nových idejí pro mládež. Mladí v hledání životní jistoty jdou jinou cestou. Období válečné a poválečné, nouze, nebezpečí, bombardování, deklasování, ztráta majetku, těžkosti vzdělání, ztráta rodičů, těžkosti stabilizace privátního života atd. způsobily, že mládež předčasně dospěla, že dospěli jsou vlastně ještě nedospělí. *Proto také samostatnost a připravenost v otázkách praktického života je jedním ze znaků této generace*. Tato generace se přizpůsobila světu.

Co chápe Helmuth Schelsky pod pojmem skeptická generace? Skeptická generace se Schelskému jeví jako odvolání romantického blouznění a volání po svobodě, odvolání určitého idealismu, jemuž chybí konkretizační možnosti, ale také odvolání intelektuálních schémat plánování a pořádku, které chápou celek v jednom pojmu a věří, že jej jedním pojmem vysvětlí. Této generaci je vlastní ostrý smysl pro skutečnost a neúprosná žádost reality.⁴ Má jistý smysl pro možnosti a nutnosti, je jí vlastní ostré a střídavé hodnocení schopností vlastních i jiných. Skeptická generace je ve svém sociálním vědomí kritičtější, skeptičtější, nedůvěřivější, má méně víry anebo aspoň

méně iluzí než všechny předcházející mladé generace..., je bez patosu, bez programu, bez hesel“.⁵

Mnozí při charakteristice této skeptické generace používají pojmu konkretismus. Při rozboru konkretismu jako rysu mladé generace Schelsky ukazuje dvě stránky tohoto konkretismu. Konkretismus dnešní mladé generace není pouhým egoismem a vulgárním materialismem redukcujícím vše na touhu po prožitku jako hlavním cíli života, ale má jiných charakter. *Konkretismus znamená především konkrétnější projev iniciativy*, má odpor proti idealismu obětí. Za studené sršící skeptickou moudrostí ve světě se skrývá určitá životní potřeba a silný odpor k frázím a slovům. Tento konkretismus je spjat s odporem k zobecnění a je tedy určitým typem nespekulativní kritičnosti. *Takový kriticismus je neagresivní* a redukuje světový názor na jeho aspekty. Schelsky kladě otázku, s čím tento konkrétní názorový postoj ke skutečnosti koresponduje. Dochází k závěru, že konkrétnost názorových postojů a představ koresponduje s hlubšími vitálními zájmy a sociálními potřebami této mladé generace; je tudíž reakcí a odpovědí na sociální realitu, již je také zprostředkována forma jeho projevu.

Když Schelsky pojednal o skepticismu a konkretismu jako rysech současné německé generace, přechází k třetímu základnímu rysu: privátnosti, která především dominuje ve vztahu této mladé generace ke společnosti. *Schelsky označuje základní vztah této mladé generace ke společnosti a sociální skutečnosti jako privátní vztah*. Proč lze takto označit vztah mladých ke společnosti? Základní příčinou privátního vztahu ke společnosti je únava z masových organizací, jejich programů a dogmat. Běží zde o pokus izolace, ale nejen to, také o pokus plánovitého přizpůsobení jako určité cesty k jistotě jednání.

Realismus, skepticismus a privátnost jsou charakteristickými znaky určité pseudodospělosti, jež se vyznačuje vysokou schopností adaptace mladé generace modernímu světu. Pod touto pseudodospělostí se ovšem skrývá určitá sociální labilita a nejistota.

Pokládáme za účelnou poněkud širší reprodukci tří charakteristických rysů západoněmecké mladé generace, protože existuje u nás poněkud neadekvátní představa o Schelského charakteristice západoněmecké mladé generace, již je věnována monografie, která sice nese název *Skeptická generace*, ale kterou autor nepokládá jen za skeptickou, jak se mu běžně — i v západní sociologii — neprávem přisuzuje. Značně nepřesně informuje například čtenáře Literárních novin J. Filippec, když píše: „Čelný sociolog Helmuth Schelsky napsal studii o mládeži, v níž se snaží paušálně doložit její nihilismus, ba dokonce cynickou nechut k morálním hodnotám. Nazval ji příznačně „skeptická generace“.“⁶ Nelze také přehlédnout, že obsah pojmu „skeptický“ má ve vymezení Schelského poněkud specifický význam, který není totožný s pojmem skepse v běžném hovorovém významu. Určitý podíl na existenci této nepřesné představy o Schelského charakteristice západní mladé generace má i sám autor *Skeptické generace*, který nazval svou knihu způsobem neodpovídajícím jejímu obsahu. Dle našeho názoru by měl mít název Schelského knihy více adjektiv, nikoliv „Skeptická generace“, ale snad „Skeptická, konkrétní, apolitická a privátní generace“. Schelsky neztotožňuje tedy pojem „skeptický“ s naprostou bezmocností, s ústupem, s bezobsažností života, se ztrátou aktivity vůbec apod., ale spíše se ztrátou iluzí, se střízlivostí v myšlení, s konkrétností, s odporem vůči heslům, frázím, patosu, s odideologizováním atd.

II. Komparace názorů E. Fischera s Schelského pojetím „skeptické generace“

Autor *Skeptické generace* správně konstatuje souvislost mezi chladnou zdrženlivostí mládeže a určitým politicko-sociálním během světa v období válečných let a v období studené války. Tuto souvislost rovněž zdůrazňuje i Ernst Fischer, když charakterizuje chladnou skepsi mladé generace jako protest proti patosu, frázím a agitaci: „Chladná zdrženlivost, charakteristická pro mladou generaci, je částečně i protestem proti patosu, frázi, pokryteckému zveličování, je tužbou po upřímn-

⁵ H. Schelsky, citované dílo, str. 77.

⁶ Tamtéž, str. 5.

⁶ Literární noviny, roč. 1964, č. 23, str. 9.

nosti, distancováním se od světa otců, který byl kolotočem velkých slov, mnohovýznamných gest a dunících árií agitace".⁷ E. Fischer čte z mladých, pěkných, ale chladných tváří znepokojující syntézu pojmů džentlmen a gangster, masky vyšší vrstvy s maskou podsvětí, vidí v nich technické symboly našeho věku: přilbu, trezor, obrněný vůz, proudový bombardér atd. Pohled E. Fischera jde hlouběji, vidí v těchto tvářích chladné zdrženlivosti bezobsažnost života v buržoazní civilizaci, nedostatek velkých cílů, pasivitu, vakuum, demokratizaci neřestí privilegovaných tříd, zklamání, morální krizi. Schelsky na rozdíl od E. Fischera hledá příčiny chladnosti obličejů mladých spíše v minulosti než v současnosti; k morální krizi a odcizení subjektu se v podstatě nedostává, i když mnohé jeho postřehy, zvláště o demokracii a politice, jsou přesvědčivou ilustrací existence odcizení mladého člověka v „industriální společnosti“. Zprofanování politiky nehumánní politikou vedlo mladou západní generaci k skepsi a apolitičnosti, tedy na pozice, které E. Fischer nazývá pozicemi ústupu, nikoliv útoku, nástupu. Pocit bezmocnosti motivuje skepsi, ztrátu optimismu a víry v oblasti politického života. Skepse je formou přizpůsobení se danému stavu.

Jak analyzuje E. Fischer konkretismus západní mladé generace? Konkretismus ve Fischerově vymezení je redukování života na „teď a zde“, je ztrátou schopnosti vidět dopředu, scvrkávání fantazie, bezprostřední požitek je chápán jako jediný smysl života, prchavý okamžik jako jediná skutečnost, atd.⁸ E. Fischer vyvozuje konkretismus ze životního pocitu, že svět je nepochopitelný, člověk je bezmocný, může tedy být jen konformní. *H. Schelsky na rozdíl od E. Fischera hodnotí konkretismus mladé generace převážně jen pozitivně*, především jako zdravou reakci na idealismus obětí, fráze a klišé, jako kritický přístup ke světu konvencí atd. Lze souhlasit s názorem Schelského, že tento konkretismus má stránku negativní i pozitivní: pozitivní v tom, že odhaluje a odmítá iluze, negativní v tom, že je bez programu, že nejde dále než k ostrému a střízlivému hodnocení skutečnosti.

Centrálním pojmem při charakteristice západní mladé generace je u E. Fischera kategorie odcizení. Ernst Fischer věnuje pozornost problému odcizení v jeho základních formách existence v životě mladé generace západních zemí především v kapitole *Ztracená skutečnost*. Člověk moderní společnosti má zkušenost z *odskutečnění skutečnosti*, která souvisí s narůstáním faktů, jejichž souvislosti jsou neznámé; práce na člověka působí spíše chaoticky než uspořádaně, povolání dělbou práce ztrácí obsah, práce je mechanická, monotónní, bezobsažná. Je to „job“, něco, pomocí čeho se vydělají peníze.

Člověk je věcí, částkou mašinerie, spíše předmětem než živou bytostí. Práce je zbavená smyslu, zaměstnání se nevolí pro ně samo, je „job“, peníze jsou obsahem práce. Kapitalista vyrábí pro zisk, dělník pracuje pro peníze. Práce ztratila etickou hodnotu. Fischer hovoří o existenci duševní a morální krize lidí ve vztahu k současným formám práce. *Vláda věcí přerůstá člověka*. Plody lidské práce se mohou stát prostředkem ke zničení lidského rodu. Práce není tvořivým sebeuskutečňováním. Zboží se stalo Venuší, Diem. *Moderní zboží má upříř charakter*, je laicným božstvem demokracie, člověk už není sebou samým. Člověk je zajatcem institucí, které vytvořil. Moc je koncentrována v rukou několika, zastupování lidu je chiméra. *Jednotlivec stojí proti anonymním mocnostem*. Člověk se dusí v atmosféře odosobněnosti, mladí si již na tuto odosobněnost zvykli. S industrializací, koncentrací kapitálu a moci vznikla byrokratizace, pro kterou existují lidské vztahy jako vztahy věčné, člověk je listinou, případem. V důsledku rapidního rozvoje techniky, výrobních sil, vědy, existuje zaostalost výpovědí. Fakta se hromadí rychleji než je stačíme pochopit. Mladý člověk místo dostačujících odpovědí je odbýván simplifikacemi. Skutečný svět se nahrazuje zdánlivým světem fráze, šablony a propagandy. Fráze, klišé klamou, systematicky odstraňují skutečnost, která je odstraňována i opačným pólem fráze: atomizací a diferenciací v analýzách a statistikách.

Podobně jako kategorii odcizení věnuje

⁷ *Problémy mladé generácie*, Bratislava 1964, str. 8.

⁸ *Tamtéž*, str. 74–75.

E. Fischer podstatnou pozornost dalším kategoriím filosofické antropologie. *Schelského charakteristika „skeptické generace“ postrádá podstatnější rozbor forem společenského vědomí a sociální psychologie.* V jeho knize nenacházíme více než několik poznámek k rozsahu religiozity mezi mladou generací. Absence sociologické analýzy světónázorových morálních a jiných představ může být zdůvodněna obtížností výzkumu této problematiky sociologickými metodami, ale také podceněním této problematiky. *E. Fischer neopomíjí při své analýze a charakteristice západní mladé generace problémy lásky, svobody, perspektivy a každodennosti, strachu, smyslu života, nesmrtelnosti, dynamičnosti subjektu (sympaticky zdůrazňuje tezi „člověk je silnější než situace“), problematiku rozhodování atd. Nelze samozřejmě žádat na Schelském filosoficko-morální či filosoficko-antropologickou analýzu „skeptické generace“, avšak činí-li si nárok na více než pouhou sociologickou syntézu výzkumů západoněmecké mladé generace, musí tento aspekt nutně být zahrnut a analyzován.*

III. Schelského pojetí apolitičnosti mladé generace

Nachází-li Schelsky řešení problémů života mladé generace v západních zemích v podstatě jen v obtížnostech nalezení „modu vivendi“ ve světě industrializované společnosti, pak v tomto řešení chybí podstata. *Schelsky nevidí hlouběji v životním postavení západoevropské mládeže problematiku ekonomického, státního, náboženského a technického odcizení, na něž velmi citlivě reaguje například Ernst Fischer.* Protože tuto problematiku necítí, neuvažuje ani o jejím řešení. *Ba naopak, v odcizení vidí nezrušitelný základ naší civilizace:* „Zvěcnění a funkcionalita našich sociálních vztahů a našeho chování ve světě práce a ve veřejnosti je nezrušitelný fundament naší civilizace, který musí být zásadně přijímán a zachováván a mohl by být zrušen jen pod trestem návratu k nepředstavitelné primitivitě“.⁹

Schelsky se zde nedostává k jádru věci. Je toto zamlčování formou apologetiky kapitalismu? Nelze popřít, že výchova ke

konformismu, přizpůsobení (v USA je dokonce vyučovacím předmětem) je důležitým prvkem politické a sociální kontroly moderního a vyspělého kapitalistického státu, je prevencí politické stabilizace atd. *Faktem zůstává, že Schelsky naprosto mlčí o principu kapitalistického soukromovlastnického vztahu k výrobním prostředkům jako zdroji sociálního napětí a antagonismu.* Schelsky proklamativně zdůrazňuje, že moderní krize vědomí lze vyřešit adaptací člověka technicko-průmyslovému světu a větším úsilím o sociální stabilitu. *Lze ovšem právem namítnout, že i nejvyšší potenciální index adaptability bude stěží oním všelékem stinných stránek v životě západní mladé generace.* Adaptabilita totiž vychází jen z touhy přizpůsobit se, volit neekonomičtější, nejrentabilnější, nejefektivnější postoj, k němuž jedinec dospívá na základě určité vnitřní kalkulace či rozhodování; jí se podřizuje vnější tlak na člověka, který ho nutí, aby se dal „zvenčit“ řídít“, usměrňovat. Sebekoncepce a sebekoncepce člověka, jež vychází z humanistické koncepce lidského bytí jako určité totality sociálního, racionálního, emocionálního, volního, etického, estetického, biologického a fyziologického, tvořící dynamický aktivní subjekt, projektující vědomě překračování sebe sama a vycházení ze sebe sama, se stěží dá zredukovat na jeden životní imperativ adaptability, zvláště není-li vyloučeno, že konformismus ve světě kapitálu by mohl přispět nemalou mírou k sebezničení lidského rodu.

Schelsky zde — ať vědomě či nevědomě — žádá také adaptaci principu soukromého vlastnictví, žádá-li maximální míru přizpůsobení mladé generace „industriální společnosti“. Adaptace je protipólem lidské tvůrčí činnosti, lidské kreace, přesněji řečeno i adaptace je určitá činnost, kreace, avšak podstata lidské kreace se nevyčerpává adaptací, konformistickou činností, která je spjata více méně s fenomenálním světem, se světem jevů. Schelského chvála konformismu znamená hlásání neperspektivnosti, neoriginality, rutiny, průměru. Problémy „industriální společnosti“ jsou složitější, jejich řešení bude zahrnovat více faktorů

než princip totální přizpůsobivosti, neboť jednostranná adaptace nemůže člověka osvobodit od všech forem odcizení v „industriální společnosti“, nemůže vyřešit vztah jednotlivce a společnosti. Tento vztah se totiž řeší především politickou aktivitou realizující nové kvality mezilidských vztahů v širších dimenzích než v rozsahu uzavřené adaptace „industriální společnosti“, trpící nejen — podle Schelského — základním rozparem doby, rozparem mezi intimitou a anonymitou, ale i dalšími sociálními antagonismy.

Velkým plodem, který Schelsky svou knihou přinesl, je problematický, ale přece významný pokus interpretovat determinaci a motivaci současné apolitičnosti mládeže industriální společnosti. Bylo by možno citovat velmi výstižné námitky Andrease Flitnera, které jsou hlavním obsahem jeho knihy, mající mít spíše název „Anti-Schelsky“ než *Sociologische Jugendforschung*.¹⁰ Kniha A. Flitnera z hlediska gnoseologického postihuje na mnohých místech podstatu metodologických chyb H. Schelského: redukcionismus. Schelsky například podle Flitnera redukuje vztah mladé generace ke státu na postoj „zjistného hodnocení řízení blaha“, staví na přímých otázkách sondujících vysoce komplikované názory, činí závěry z nulových odpovědí, staví na nesprávné výchozí tezi o homogenní industriální společnosti, o „nivellierete Jugend“, o odspecifikování chování mládeže atd. Vážnou námitkou proti Schelského závěrům, proti „leitmotivu“ Schelského interpretace — totiž že potřeba jistoty chování je hlavní potřebou mladých, Flitner konstatuje: „...nejen potřeba jistoty, ale také radost z rizika, z dokázání, z účinného činu“.¹¹ Nicméně Flitner přestřeluje, tvrdí-li, že o skepsi této mládeže ani v teoretickém, ani v náboženském, ani v mravním zřeteli a ani jinak nemůže být řeči.¹² V tomto svém polemickém maximu je však nejslabší stránka argumentace Flitnera proti Schelskému. Zdá se, že Flitner ve své polemice interpretuje naprosto chybě Schelského pojetí skepse i ostatních charakteristických znaků mládeže industriální společnosti.

Nelze Schelskému upřít, že se úspěšně pokusil o mnohofaktorovou analýzu příčin současné apolitičnosti, životní konkrétnosti a privátnosti mladé generace industriální společnosti. Schelsky si ve svém shrnutí nečiní výslovně nárok na všeobšáhlou mnohofaktorovou analýzu příčin, nepodává vůbec hierarchizaci příčin, ani jejich typologii. Jeho pojetí kauzality trpí zdůrazňováním jednosměrné genetického vlivu světa práce na svůj pasivní protějšek — mladou generaci, příliš abstrahuje od nepolitických příčin apolitičnosti, od psychologické a biofyzilogické stránky mladého člověka. V apolitičnosti nevidí příliš záporný světonázorový postoj.

V čem je podle našeho názoru interpretace apolitičnosti u H. Schelského problematická?

Je fakt, že apolitičnost je v podstatě antievoluční, ale přesto je to vnitřně rozporný, disharmonický jev, který ve své vnitřní rozpornosti obsahuje možnost svého zániku. Apolitičnost není jen negativní světonázorovou funkcí, neboť různé druhy apolitičnosti obsahují i pokrokové prvky proti pseudopolitičnosti, špatné politice. Apolitičnost má ovšem stinný důsledek hlavně v tom, že je rezignací, ztrátou možnosti a vůle nejsvobodnějšího vyjádření a zásahu do společenského procesu. Schelsky podnětně ilustruje, že západoněmecká mládež není ochotna dát se jako dříve redukovat na příslušnost k politické straně, v níž existovala na vnitřní frontě téměř nulová kritičnost a silný fanatismus služby, který snížil politickou hodnotu individua. Schelsky však nerozvádí fakt, že mladá generace ve svém kritickém a teoreticky vzdělaném jádru v podstatě nesouhlasí s žádnou simplifikační černobílou metodou politického uvažování a politickým monologem, s fetišizací jednostranných modelů existence člověka. Mladý člověk v podstatě staví na zdokonalitelnosti individua i společenského řádu, na pluralitě názorů, odmítá jednomyslnost jako schéma dokonalého myšlení. Proto apolitičnost je určitou formou protestu

¹⁰ A. Flitner: *Soziologische Jugendforschung, Darstellung und Kritik aus pädagogischer Sicht*, Heidelberg 1963.

¹¹ Tamtéž, str. 82.

¹² Tamtéž, str. 69.

proti politickému formalismu a dogmatismu.

H. Schelsky na rozdíl od marxistické interpretace apolitičnosti nedoceňuje, že apolitičnost ve své masovosti je i projektem a seberealizací mladého člověka jako pasivního politického subjektu. Je pak výrazem nezájmu o politickou moc, ztrátou vůle po této moci, nedostatkem poznání nutnosti angažovat se na evolučním zkoušení a korigování mezilidských vztahů, jejich humanizování. Schelsky také neneviduje fakt, že zdrojem apolitičnosti v období vyhrcočeného antagonismu socialismu a kapitalismu v padesátých letech byl silný důraz na moment získání a upevnění politické moci každého z obou táborů; historicky pragmatická utilitaristická redukce nemohla na obou stranách dostatečně zvýraznit tu stránku politiky, která je teoretické povahy. Je to především problém metafyziky politických hodnot a idejí. Politické chování bylo v práci s mládeží v obou táborech redukováno na adaptaci politickému zřízení, často politickému formalismu.

Schelsky ve svém sociologickém zkoumání světového názoru nezkoumá individuální svět vnitřních hodnot jednotlivce, filosofickou a etickou strukturu jednotlivce. Proto mu mimo jiné uniká, že i apolitičnost je politickým jednáním, neboť je určitým chováním v daném systému moci, určitou účastí na této moci. Apolitičnost je především nehlubokým programem v celospolečenských individuálních volbách. I když je reakcí na masovost a anonymnost a funkcionalitu makropolitických a makroekonomických institucí a únikem do privátního životního prostoru, je etickým zlem, neboť plodí statické a pasivní typy mladého člověka. Je výrazem touhy zbavit se břemene rozhodování, je touhou po konzumentské existenci, náhražkou politického života. Nedoceňuje vnitřní složitost, konfliktnost a dramatickост dějin člověka, spoléhá na automatickou pokrokovost bez vlastního přičinění, je výrazem ztráty snahy usku- tečňovat sám sebe v prostoru aktivity, hledání konfliktních situací, je ztrátou odpovědnosti. Chce mít čisté ruce, a proto nic nedělá, i když občas kritizuje z pozic historického purismu. Při analýze apolitičnosti se tedy nevyhneme řešení otázky, zda mladý člověk v industriální blaho-

bytné společnosti může být politicky vnitřně opravdovým člověkem, do jaké míry může mít mladý člověk pocit důležitosti, užitečnosti, dobrodružnosti. Umožňují nové podmínky industriální společnosti objektivně přirozený prostor pro boj s překážkami v životě mladého člověka? Obsahují tyto podmínky konkrétního adresného nepřítele, proti kterému mladý člověk může bojovat, atd.? To jsou otázky zcela logické, avšak stojí mimo rámec vlastní interpretace Schelského i jeho cílů sociologického zkoumání mládeže.

H. Schelsky ve své sociologicko-filosofické charakteristice mladé generace také příliš odhlíží od dalších změn norem, sociálních regulativů a hodnot v životě člověka v industriální společnosti, změn které jsou v určité korespondenci s masovou apolitičností. Zde například působí fakt, že politické ideje jsou jen kalkulem manažerů a politických profesionálů, dále vlivný fakt kompenzačního významu volného času, a konečně i silný vliv západní oficiální propagandy, která si příliš neklade za cíl kultivovat a poskytovat teoretické představy o budoucnosti a avantgardnosti atd.

Závěrem:

Schelsky v podstatě podává pozoruhodný výčet nejdůležitějších změn v ekonomicko-technické struktuře „industriální společnosti“, změn, které mají bezesporu objektivní vliv na charakter mladé generace. Proto také E. Fischer při své analýze západní mladé generace vychází v některých kapitolách svých *Problémů mladé generace* z díla *Skeptická generace* jako jednoho z hlavních pramenů, čerpá z něho i citáty z jiných autorů, z děl jiných sociologů rovněž sondujících mladou generaci. Zvláště v kapitole *Mládež na přechodu mezi dvěma sociálními horizonty* Schelsky přináší pozitivní charakteristiku nově vzniklých faktorů, determinujících mládež světonázorově. Podat jakoukoliv charakteristiku poválečné generace a generace padesátých let, generace s mnoha protikladnými rysy, generace velmi složité vznikem i sebeprojekcí, revoltující i konformistické, naprosto není snadnou věcí. Vychází-li Schelsky od objektivního činitele, od ekonomického a technického charakteru „industriální spo-

lečnosti“, činí tak úspěšný pokus o určení determinujícího, rozhodujícího ekonomického faktoru.

Schelsky při výčtu nových znaků charakterizujících „industriální společnost“ oproti preindustriální (anonymita, byrokratická funkcionalita mezilidských vztahů, zvěcnění lidského jednání, vysoká sociální vertikální a regionální mobilita atd.) vcelku vystihuje mnohá základní určení. Analyzuje zdroje moderní krize vědomí nejistoty chování, jednání, *vyvo-
dil základní dilema naší doby, protiklad*

mezi světem intimity a dezintimity, anonymity, mezi světem intimní malé skupiny rodiny a byrokraticky funkcionalizovanou veřejností, dilema, které je zdrojem všech tíživých a stinných stránek života mladé generace. Tento Schelského závěr je podle našeho názoru v soulase s Marxovým požadavkem nastolit a prosadit do vztahů mezi třídami, státy, rasami a kontinenty ty normy, jimiž se lidé řídí ve sféře osobních a privátních vztahů.

K problematike prípravnej fázy sociologického výskumu

MARTIN KATRIAK

Sociologický ústav SAV, Bratislava

V súčasnej etape rozvíjania sociologických výskumov u nás sa všeobecne prí málo pozornosti venuje ich teoretickej a metodologickej príprave. Často sa ich príprava len improvizuje, pričom sa tiež zabúda na úkony, ktoré majú pre sociologický výskum principiálny význam. To spôsobuje, že sa pri takto pripravených výskumoch dochádza k výsledkom, ktoré majú malú a často i nepatrnú vedeckú hodnotu. Vzhľadom na to, že sa otázky prípravnej fázy sociologického výskumu systematickejšie neprepracovávajú ani v sociologickej metodologickej literatúre, ktorá je toho času u nás k dispozícii, je aktuálne čo aj len v stručnosti upozorniť na metodický postup, ktorého dodržanie môže zabezpečiť pomerne validne výsledky. Domnievame sa, že i keď táto štúdia v jednotlivostiach nie je „objavná“, že predsa len ako celok splní svoje poslanie.

Cieľom prípravnej fázy sociologického výskumu je vyriešiť základné teoretické a metodologické otázky, menovite vymedziť predmet výskumnej akcie a vyhľadať optimálne metodické postupy a prostriedky, ktoré umožnia dosiahnuť želateľné výsledky skúmania. Slovom, ide tu o vypracovanie celkovej koncepcie výskumu, t. j. o teoretické rozpracovanie problematiky, jej nadviazanie na existujúci systém vedeckých poznatkov a o vypracovanie vedecky fundovanej metodiky sociologického výskumu.

V rámci prípravnej fázy sociologického výskumu sa všeobecne žiada uplatniť tento model výskumného postupu:

1. Postavenie výskumného problému a vytýčenie cieľa sociologického výskumu
2. Predbežná teoreticko-empirická analýza problému
3. Formulovanie výpovedí pracovnej hypotézy
4. Vymedzenie predmetu a vypracovanie

metodickej koncepcie sociologického výskumu:

- a) konkrétne vymedzenie problému alebo javu, ktorý sa má skúmať,
 - b) riešenie otázky jednotiek a miesta výskumu, čiže riešenie otázky výberového súboru,
 - c) voľba vhodných empirických výskumných a iných metód a techník,
 - d) otázka výskumných spolupracovníkov,
 - e) určenie vhodného a potrebného času na vykonanie výskumu,
 - f) materiálne zabezpečenie sociologickej výskumnej akcie
5. Vypracovanie metodického projektu sociologického výskumu
 6. Organizačná stránka sociologickej výskumnej akcie.

Všetky úkony uvedeného metodického modelu sú vzájomne organicky späté a nutno každému z nich pri príprave výskumu venovať patričnú pozornosť. Pokúsime sa v stručnosti uviesť ich charakteristické črty.

1. Postavenie výskumného problému a vytýčenie cieľa sociologického výskumu

Prvým momentom, ktorý v rámci prípravnej fázy vystupuje do popredia, je vytýčenie alebo voľba výskumného problému a vymedzenie cieľa, ktorý sa má výskumom dosiahnuť. Pri voľbe výskumného problému v rámci sociologických výskumov ide o to, zvoliť si problém, vyriešením ktorého sa dosiahnu také závery, ktoré budú významným prínosom nielen pre socialistickú spoločenskú prax, ale aj pre sociologické teoretické bádanie. Treba dôsledne dbať o to, aby akýkoľvek sociologický výskum bol prínosom pre rozvoj a pokrok spoločnosti. Je pochopiteľné, že zvoliť si taký výskumný problém a vyriešiť ho tak, aby bol pre spoločnosť vskutku cenným prínosom, nie je ľahká vec. Predpokladá to dobre poznať

potreby spoločnosti, poznať „miesta úzkych profilov“, brzdiace spoločnosť v jej napredovaní, aby sa práve z týchto miest volil problém pre konkrétny sociologický výskum. Už samotná voľba výskumného problému predpokladá dôverne poznať spoločnosť, jej ciele, vývin a úlohy jej jednotlivých zložiek, poruchy v ich fungovaní atď., lebo len na základe takého jej poznania sa možno správne rozhodnúť pre výskumnú úlohu, v rámci ktorej sa budú riešiť aktuálne spoločenské problémy nielen so zreteľom na súčasné potreby spoločnosti, ale aj s určitým predstihom pred potrebami spoločenskej praxe.

V tejto súvislosti sa treba zmieniť o tzv. stratégii vedeckého objavovania, ktorého podstatnou črtou podľa J. D. Bernala je nutnosť určiť poradie problémov, ktoré treba vedecky riešiť. Zostaviť také poradie je veľmi ťažké, uvádza, lebo „v skutočnosti je opravdu omnoho ťažšie problém vidieť, než nájsť jeho riešenie... V tom tiež — pokračuje Bernal — spočíva zmysel Kosambiovej definície vedy ako poznania potreby. V skutočnosti sa veda rozvíjala tak, že sa riešili problémy, ktoré so sebou prinášala predovšetkým skutočná hospodárska potreba a len na druhom mieste problémy vyplývajúce zo skorších vedeckých myšlienok.“ Avšak v novšej dobe — uzatvára Bernal — začínajú sa hľadať a riešiť vedecké problémy podľa určitého plánu, cieľavedome a z hľadiska potrieb vedy.¹

Z uvedeného vyplýva, že voľba výskumného problému v rámci sociologického výskumu je záležitosťou nielen praktického, ale súčasne aj teoretického charakteru. Len v prípade, keď sa prihliada na tieto momenty, môže byť voľba problému správna. Prihliadať pritom na ekonomické momenty je *conditio sine qua non*. Ak konštatujeme, že voľba sociologického výskumného problému je tiež záležitosťou praktického, resp. politického charakteru, znamená to, že pri jej určovaní sa majú aktívne podieľať aj príslušné politicko-správne orgány. Ich spolupráca môže prispieť k správnej voľbe problému a zamedziť voľbu samoučelých, malicherných, od potrieb spoločenského života odtrhnutých problémov. Ba

treba konštatovať, že by účasť kompetentných politicko-správnych činiteľov bola žiadúca aj pri vedeckom riešení kľúčových momentov problému, aby sa tak poznatky, ku ktorým sa dôjde sociologickým výskumom, mohli bez meškania a v plnej šírke uplatňovať v riadiacej spoločenskej praxi. Pri plánovaní sociologických výskumov sa žiada v náležitej miere venovať pozornosť aj problémom teoretickej povahy, ktorých výsledky môžu byť jedným z východísk pri dlhodobom plánovaní.

S voľbou sociologického výskumného problému veľmi úzko súvisí vytýčenie cieľa výskumu. Pri vytýčení cieľa ide v podstate o načrtnutie zámeru sociológa, aké poznatky chce výskumom získať, resp. aký spoločenský problém chce výskumom vyriešiť. Vytýčenie predpokladaného cieľa je úkonom zásadnej dôležitosti, pretože od spoločenského významu cieľa závisí celková koncepcia a tematický rozsah výskumu a v súvislosti s tým aj rozsah požiadaviek personálneho a materiálneho charakteru.

K dôležitej metodologickej požiadavke patrí určité, jednoznačné formulovanie sociologického výskumného problému a zameranie výskumu nie na všeobecné a široko založené problémy, ale skôr na problémy užšie, vyhranené a špecifické.

Pokiaľ ide o praktické zainteresovávanie vedeckých pracovníkov — sociológov do riešenia jednotlivých sociologických problémov, nutné je prihliadať na ich individuálne náklonnosti, pretože ich záujem o riešenie dotyčného problému je dôležitým predpokladom pre rozvinutie maximálneho tvorivého úsilia, bez ktorého nie je možné riešiť závažné vedecké problémy. Prax administratívneho „prideľovania“ výskumných problémov nemá v organizácii vedeckej práce miesta, lebo môže vážne naštříbiť, príp. úplne podlomiť tvorivé schopnosti vedeckých pracovníkov.

2. Predbežná teoreticko-empirická analýza problému

Po jasnom a jednoznačnom vytýčení sociologického výskumného problému a cieľa, ktorý sa výskumom plánuje do-

¹ J. D. Bernal: *Věda v dějinách I*, Praha 1960, 33.

siahnuť, pristúpi sa k predbežnej teoreticko-empirickej analýze, čiže k uvažovaniu o tom, čo konkrétne bude obsahom, tematickou náplňou sociologického výskumu. Toto predpokladá potrebu dôkladne sa oboznámiť s povahou javu, ktorý sa má skúmať, s jeho znakmi, vlastnosťami, stránkami, s jeho vzťahmi s inými javmi, s jeho funkciou v procese vymedzenej sociálnej štruktúry, čiže s tým, čo všetko bude treba skúmať, aby sa predpokladaný cieľ dosiahol. K. Marx napísal, že „bádanie si musí dopodrobna osvojiť látku, musí analyzovať rôzne formy jej vývoja a dopátrať sa ich vnútornej spojitosti. Až keď je táto práca skončená, môže sa náležite vyličiť skutočný pohyb“.² To predpokladá urobiť rozbor celkovej situácie, z ktorej nastolená problematika vyrástla. V rámci tohto rozboru predmetu výskumu ide o získanie orientácie o základných otázkach, o získanie podrobných informácií o všetkom, s čím sociológ v priebehu výskumu príde do styku a čo bude musieť z hľadiska výskumného zámeru riešiť.

V podstate tu ide o úkon, o ktorom R. Descartes hovorí vo svojom druhom pravidle, že totiž treba každý problém, ktorý sa má skúmať, rozdeliť na čo najväčší počet jednotlivých otázok tak, aby sa dali čo najlepšie riešiť.³

Pri tematickom vymedzovaní výskumu treba dbať na to, aby sa obsah výskumu nestanovil zbytočne príliš široko, prípadne na druhej strane príliš úzko, t. j. aby sa jav neskúmal izolovane, odlúčene od javov, s ktorými bezprostredne súvisí a ktoré jeho vývin viac či menej podmieňujú. Rozsah predmetu výskumu sa určuje s ohľadom na stanovený cieľ, pričom sa musí prihliadať aj na počet a odbornú a metodologickú erudovanosť pracovníkov, ktorých možno zapojiť do výskumu.

Predbežná teoretická analýza problému je nemysliteľná bez štúdia domácej i zahraničnej sociologickej, ekonomickej, demografickej, sociálne psychologické a inej odbornej literatúry, ktorá sa z niektorej stránky dotýka javu, k skúmaniu ktorého sa pristupuje. Treba si

uvedomiť, že odborná literatúra je významným prameňom všestranných informácií, bez využitia ktorých by ani nebolo možné s potrebnou dôkladnosťou vykonať predbežnú analýzu výskumného problému, najmä keď tu tiež ide o zoznámenie sa s *históriou* skúmaného sociálneho javu. *Štúdiom literatúry* dá sa dopátrať, kde, v akom rozsahu, v akých súvislostiach a podmienkach, v akom zameraní sa jav skúmal, aká bola alebo je štruktúra javu, ktorými špecifickými zákonitosťami sa riadi jeho vývin atď. Môže sa zistiť, aké metodologické postupy, aké konkrétne metódy a techniky sa pri jeho skúmaní používali, čo všetko môže významnou mierou prispieť k prehĺbeniu predbežnej analýzy a k vypracovaniu správnej metodiky výskumu.

V rámci predbežnej teoretickej analýzy dokumentujeme nielen aktuálne knižné diela, časopisy, rôzne dokumenty, zprávy, referáty, diskusné príspevky, prednesené na sjazdach, konferenciách a poradách. Osobitnú pozornosť, ak treba, upriamime na štúdium štatistických údajov o dotyčnom jave, uverejnených v štatistických ročenkách, štatistických zprávkach a rôznych monografiách. Štúdium literatúry umožňuje podrobnejšie si ujasniť rozsah výskumného problému, štruktúru javu, jeho súvislosť a podmienenie inými javmi. Prirodzene, všetku literatúru treba študovať kriticky a nestrácať svoj vlastný pohľad na skúmaný problém. W. I. B. Beveridge výstižne upozorňuje na to, že netreba veriť všetkému, čo čítame a netreba podliehať tradovaným stereotypom.⁴

V rámci predbežnej teoretickej analýzy výskumného problému sa dobre osvedčujú *porady, konzultácie* i osobné rozhovory organizátorov výskumu s odborníkmi, ktorí pracujú v oboroch príbuzných so skúmanou problematikou. Sú to najmä ekonómovia, psychológovia, sociálni psychológovia, historici, národopisci, právnici, podľa potreby aj lekári, agronómovia a iní odborníci. Jednotliví odborníci môžu upozorniť na dôležité problémy a spôsoby ich riešenia, na významné špecifické stránky javu, ktoré

² K. Marx: *Kapitál*, I. diel, I. kniha, Praha 1954, 30.

³ R. Descartes: *Rozprava o metóde*, Bratislava 1954, 35.

⁴ W. I. B. Beveridge: *The Art of Scientific Investigation*, London 1958; podľa poľského prekladu *Sztuka badań naukowych*, Warszawa 1960, 16.

by inak mohli uniknúť pozornosti sociológa. Kolektívne riešenie rôznych problémov v rámci sociologických výskumov sa využíva nielen v rámci ich prípravného štádia, ale aj v celom ich priebehu až po ukončenie.

Predbežná teoreticko-empirická analýza výskumného problému veľmi získa na hodnote tým, keď sa organizátori sociologického výskumu informatívne zoznámia s javom, ktorý sa má skúmať, v jeho prirodzených podmienkach. Pri tomto zbežnom, informatívnom prieskume získa sa bezprostredný názor na povahu javu, na jeho jednotlivé stránky, znaky, na jeho intenzitu a výskyt, objavia sa momenty, ktorých podoba pri štúdiu odbornej literatúry, týkajúcej sa problému, bola neurčitá, abstraktná. Získajú sa fakty, ktoré umožnia riešiť aj otázky konkrétneho metodického prístupu k skúmaniu javu a otázku voľby vhodných výskumných metód a techník. Prirodzene, tento informatívny prieskum javu v jeho prirodzených podmienkach nedeje sa náhodne, bez určitého zámeru, ale metodicky, t. j. podľa pripraveného programu, v ktorom sa vyznačí všetko, čo sa prieskumom má ujasniť. Po jeho ukončení sa ku každej otázke stručne zhrnie, čo bolo v teréne zistené. Takýto prieskum javu je dobre vykonať na viacerých miestach a viacerými pracovníkmi, aby sa získané výsledky mohli porovnávať, overiť, a aby sa mohli objektívne riešiť otázky, ktoré sa tu vynorili.

3. Formulovanie výpovedí pracovnej hypotézy

Predbežná analýza problému neobmedzuje sa len na nejaké povrchné zistenie niektorých stránok alebo momentov javu, ale sa zameriava, ako badáme, na preniknutie do podstaty javu, k objasneniu jeho príčin a zákonitostí. Také zameranie predbežnej analýzy je jej neodlučiteľným, základným znakom. Z toho vyplýva, že závery, ku ktorým sa dochádza v rámci dôsledne vykonanej predbežnej analýzy výskumného problému, sú materiálovým, vecným východiskom k formulovaniu *pracovnej hypotézy*,

umožňujúcej nájsť vhodné teoretické riešenie problému i metodické zameranie výskumného postupu. Koncipovanie pracovnej hypotézy je teda bezprostredne a nerozlučne spojené s analýzou celej konkrétnej situácie skúmať sa majúceho javu alebo problému. Fakticky teoretický rozbor problému má vyústiť do jednotlivých výpovedí pracovnej hypotézy.

Pracovnú hypotézu pri uskutočňovaní konkrétnych sociologických výskumov považujeme nielen za ukazovateľa, ktorým smerom a ako pokračovať v skúmaní pôsobenia rôznych činiteľov na skúmaný jav, ale súčasne aj za dôležitú zložku induktívno-deduktívneho postupu, spojeného s hľadaním, vypátraním príčiny, resp. zákonitosti vývinu a fungovania skúmaného javu. Z toho dôvodu, uvádza V. Filkorn, musí hypotéza zasahovať do oblastí už poznaných, známych, musí zjednocovať všetky doteraz známe javy skúmanej oblasti; to však má byť len časťou jej obsahu, lebo okrem toho musí zasahovať do nepreskúmaných oblastí a podávať o nich obraz,⁵ ktorý má byť výskumom potvrdený, spresnený, príp. vyvrátený. Vzhľadom na tento moment a na mimoriadnu zložitost a komplikovanú dialektickú súhrnu spoločenských javov nemožno pracovnú hypotézu v sociologických výskumoch vyjadriť len jednou výpoveďou, ale spravidla viacerými, ba mnohými výpoveďami. Ba treba povedať, ako konštatuje V. Filkorn, že vedec skoro nikdy nenarába ani len s jedinou hypotézou. „Medzi hypotézou a faktami, o ktoré sa opiera,“ uvádza, „nikdy nie je úplne jednoznačný súvis, a to automaticky núti vedca utvoriť viac možností, ktoré porovnáva, prípadne aj kombinuje, o ktorých rozhoduje, či povedú k cieľu, o ktorý mu ide.“⁶

Mimoriadna dôkladnosť a dôslednosť pri tvorení pracovnej hypotézy sa vyžaduje pri bádateľských či teoretických sociologických výskumoch, pri ktorých ide o vysvetlenie príčin, príp. o objavenie zákonitostí nejakého významného spoločenského javu, deja, alebo procesu. Pri jej tvorení v takých prípadoch je nutné opierať sa nielen o príslušné fakty, o sústavu faktov, no rovnako aj o lo-

⁵ V. Filkorn: *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, 232.

⁶ V. Filkorn, c. d., 235.

gické pravidlá objavovania, čo nemožno stotožniť s čisto psychologickým intuitívnym procesom.⁷ Žiada sa tu pracovnú hypotézu tak formulovať, aby v jej výpovediach anticipovala sa nielen kvalitatívna stránka javov, ich vzťahov, vzájomných účinkov atď., ale aj ich *kvantitatívne* určenie. Pri tzv. diagnostických výskumoch, najmä pri sociologických prieskumoch, pri ktorých ide len o poznanie momentálneho stavu určitej spoločenskej skutočnosti bez zámeru preniknúť do jej podstaty, formuluje sa hypotéza vo forme jednoduchšej výpovede. Ani tu, pravda, nemožno postačiť len s čisto subjektívnym odhadom, ako sa domnievajú niektorí autori,⁸ ale s odhadom, ktorý sa opiera o určité fakty, resp. ich sústavu (napr. o sústavu štatistických údajov a pod.) a ktorý anticipuje kvalitatívnu i kvantitatívnu stránku skúmaného spoločenského javu.

Treba konštatovať, že podobne ako predbežnej analýze problému, tak aj formulovaniu pracovnej hypotézy sa v našich sociologických výskumoch venuje málo pozornosti. Dôsledkom toho sú nielen veľké ťažkosti pri spracúvaní výskumného empirického materiálu, ale v niejednom prípade i nízka vedecká úroveň získaných sociologických poznatkov.

4. Vymedzenie predmetu a vypracovanie metodickéj koncepcie sociologického výskumu

Po dôkladnom preštudovaní skúmanej problematiky, menovite jej meritórnej stránky (čo sa dialo v rámci predbežnej teoreticko-empirickej analýzy) a po sformulovaní výpovedí pracovnej hypotézy pristúpi sociológ ku konkrétnemu vymedzeniu predmetu a k vypracovaniu metodickéj koncepcie sociologického výskumu. Realizujú sa tu tieto úkony:

a) *Konkrétne vymedzenie problému alebo javu, ktorý sa má skúmať*

Stručne povedané, ide tu o to, presne určiť a definovať, ktoré javy, ich znaky a súvislosti i vzájomné ich účinky sa budú skúmať ako hlavné, určujúce štruktúru, vývin a fungovanie skúmaného

útvaru alebo procesu, ktoré ako vedľajšie a ktoré s ohľadom na cieľ výskumu možno prípadne zanedbať. Ak ide o skúmanie určitých jednotiek (osôb, skupín a pod.), treba presne vymedziť ich znaky, druhy, typy a špecifické vlastnosti. Inak povedané, ide tu o vykonanie klasifikačnej a vzťahovej analýzy zložiek skúmať sa majúceho predmetu a o určenie jeho znakov a súvislostí, ktorých skúmanie má z hľadiska problému a cieľa výskumu základný význam.

Pri určovaní predmetu výskumu sa často robí chyba, že výskumníci chcu preskúmať čo najviac javov, ich stránok, znakov a súvislostí, v niejednom prípade z hľadiska cieľa výskumu i nepodstatných. Vedecká metodika si však žiada pracovať opačne, ísť na problém tzv. metódou hlavných článkov, to znamená sústrediť sa na tie javy, ich znaky, momenty, ktorých poznanie je rozhodujúce pre riešenie nastoleného problému a tie prebádať dôkladne, o tých získať sústavu všestranných a objektívnych faktov.

V prípade, že by sa počas výskumu v teréne ukázalo nutné skúmať aj iné, nové významné javy, ich znaky a vzťahy, než bolo určené, treba ich skúmanie zaradiť do výskumného plánu. Náhodné skúmanie, príp. zanedbanie, neuvedenie si týchto javov, vnieslo by do výskumu prvky nepresnosti, neistoty, lebo by sa nepočítalo s ich pôsobením v danej štruktúre. „Neuvedomený jav,“ ako uvádza V. Filkorn, „nemôže byť ani v plnej miere využitý, a nevyužitý jav alebo fakt je vždy neúplný a skresľuje skutočnosť. Zachovanie tejto podmienky tvorí súčasť vedeckej presnosti.“⁹

V súvislosti s požiadavkou exaktnosti sociologického výskumu nutno *riešiť otázku merania*. Treba rozhodnúť, ako sa prislúšné skúmané javy, znaky javov, ich kvalita, intenzita, aktivita, množstvo, vzájomné účinky javov i výsledky týchto účinkov, závislosti jednotlivých znakov javu a pod. budú merať, aké merné jednotky sa pritom použijú a ako sa pomocou týchto jednotiek zachytí nielen štruktúra, ale aj vývin študovaného javu. Osobitne treba riešiť otázku merania

⁷ Pozri V. Filkorn, c. d., 233.

⁸ Pozri napr. J. Formánek: *Průzkum potřeb*, Praha 1960, 28.

⁹ V. Filkorn, c. d., 91.

skúmať sa majúcih zložiek a prvkov spoločenského vedomia, ich kvality, intenzity, vzájomnej súvislosti a ich vzťahu so zložkami spoločenského bytia. Pri skúmaní elementov spoločenského vedomia treba súčasne vyriešiť otázku, prostredníctvom ktorých objektívnych indikátorov sa budú tieto prvky merať a ako sa budú verifikovať fakty získané subjektívnou cestou.

Dôležitú úlohu pri precizovaní obsahu výskumu, ale najmä výskumného postupu zohráva *modelovanie*. Pri modelovaní ide v podstate o to, skonštruovať akúsi schému, určitý teoretický model, odrážajúci systém zložiek, vzťahov, momentov a ich pôsobenie v skúmanom spoločenskom celku alebo procese. Teoretický model ako logický inštrument, ktorý pomáha poznávať podstatu sociálnej skutočnosti, konštruuje sa na základe výsledkov teoretickej analýzy sociologického výskumného problému, pôsobenia známych objektívnych spoločenských zákonov a na základe rozboru empirických faktov. Modelovanie pomáha spresňovať poznanie vzájomnej závislosti javov, dynamiky a vývinovej tendencie javu, jeho štruktúry, príčin a špecifických zákonitostí javov. V podstate sú modely využívaním logiky, matematiky a kybernetiky v konkrétnych sociologických výskumoch. V prípravnom štádiu sociologického výskumu ide o ujasnenie si známych, prípadne o konštruovanie nových modelov, ktoré sa hodlajú použiť a o vyhľadanie spôsobu na zabezpečenie príslušných faktov kvalitatívneho a kvantitatívneho charakteru ako materiálového východiska pre ich výpočet.

V sociologickom výskume je modelovanie mimoriadne zložitý úkon, pretože v sociálnom dani sa uplatňuje celý rad homogenných i heterogenných činiteľov, ktorých pôsobenie je v tom-ktorom prípade špecifické a s ktorými treba presne kalkulovať. Zakladá sa na pomerne presnej klasifikácii, meraní a kvantifikácii kvalitatívnej i kvantitatívnej stránky zložiek a momentov skúmaného procesu. Kladie na sociológa značnú logickú, metodologickú a matematicko-štatistickú erudovanosť, predstavivosť a invenciu, vyžaduje celkom odlišný štýl vedeckého myslenia než na aký sme boli zvyknutí doteraz. Pritom si tiež treba uvedomiť,

že povahu akéhokoľvek úseku sociálnej skutočnosti nemožno vyjadriť jedným, čo azda aj akýmsi komplexným modelom, ale spravidla modelmi viacerými. V otázke modelovania je sociológia takmer na samom začiatku a je dôležitou úlohou aplikovanej matematiky hľadať možnosti využívania modelov na vyjadrovanie rôznych spoločenských vzťahov.

b) Riešenie otázky výberového súboru

S ohľadom na skutočnosť, že spoločenské javy sú po výtke javmi hromadného charakteru, že sa spravidla vyskytujú vo veľkých množstvách a vzhľadom na obmedzené praktické možnosti sociológa, je vo väčšine prípadov nutné uspokojiť sa v sociologických výskumoch s metódou neúplnej indukcie. To znamená, že v rámci prípravného štádia sociologického výskumu musí sa takmer vždy riešiť otázka zloženia a veľkosti výberového súboru, čiže reprezentatívnej skupiny. Ako je známe, výhoda použitia metódy reprezentatívnej skupiny spočíva v tom, že sa výskumná akcia môže vykonať v pomerne krátkom čase a v porovnaní s vyčerpávajúcim zisťovaním, pri ktorom sa skúma celý základný súbor, s neúmerne menšími finančnými nákladmi. Pravda, na druhej strane hrozí tu nebezpečenstvo, že v prípade nesprávneho výberu jednotiek môže sa dospieť ku skresleným, nepravdivým, falošným výsledkom, neodrážajúcim skutočný stav skúmaného javu. Preto riešenie problému veľkosti a zloženia reprezentatívnej skupiny je jedným z veľmi zodpovedných a obťažných úkonov prípravnej fázy sociologických výskumov.

Aplikácia metódy reprezentatívnej skupiny je založená na logickej axióme, že poznatok, ktorý platí o určitej časti vybranej istým spôsobom z nejakého, hoc i heterogenného celku, platí aj o tomto celku. Na tomto podklade prostredníctvom „vzorky“ (angl. „sample“) robia sa výskumy v rôznych praktických i teoretických odboroch, napr. v poľnohospodárstve, medicíne atď. Poučenie o tom, ako určovať veľkosť a zloženie reprezentatívnej skupiny, ako aj o rôznych spôsoboch náhodného výberu, možno nájsť takmer v každej práci o štatistických metódach. Preto sa týmito otázkami nebudeme tu zaoberať.

c) Voľba vhodných výskumných metód a technik

Konkrétne vymedzenie predmetu sociologického výskumu a určenie zloženia a veľkosti reprezentatívnej skupiny umožňuje zodpovedne pristúpiť k voľbe adekvátnych výskumných metód a technik. Ide tu o rozhodnutie, ktoré javy, ich stránky a znaky ktorými metódami skúmať.

Pri voľbe jednotlivých výskumných metód nutno prihliadať predovšetkým na povahu skúmaného javu. Je prirodzené, že napr. na skúmanie záujmov, ich kvality, intenzity a rozloženia v pomerne veľkej sociálnej skupine nepoužije sa metóda vedeckého pozorovania, pretože je vzhľadom na povahu záujmov ako predmetu skúmania nie vhodná. Rovnako nepoužijeme anketu tam, kde je možné pozorovanie, rozbor štatistických údajov, sociologický experiment a pod. Rozhodnutie pre určitú metódu je podmienené aj veľkosťou reprezentatívnej skupiny, počtom a odbornou pripravenosťou pracovníkov, ktorých možno zapojiť do výskumných prác najmä v teréne. Ak je nedostatok odborných pracovníkov a výskum by sa mal uskutočniť v pomerne veľkej reprezentatívnej skupine, nebudeme voliť napr. metódu záznamového (referentského) hárku, ale radšej použijeme dotazníkovú metódu.

Najčastejšie sa používa na získavanie empirických faktov nie jedna, ale viaceré metódy, ktoré sa vzájomne dopĺňajú. V doterajších našich sociologických výskumoch sa pomerne málo využívajú rôzne zdroje empirických faktov, ako sú napr. sociálno-ekonomické štatistiky, zápisy obyvateľstva, výsledky mikrocenzov, rôzne monografické práce a pod.

Súčasne s výberom vhodných výskumných metód sa hľadá aj spôsob, ako sa budú verifikovať empirické fakty, a to najmä fakty, získavané od jednotlivých osôb subjektívnou cestou. Verifikácia má za cieľ vylúčiť z procesu skúmania subjektívizmus, ktorý nemožno eliminovať ani sebe dômyselnejšími matematicko-štatistickými operáciami.

V súvislosti s voľbou metód na získavanie empirického faktového materiálu

treba rozhodnúť aj o tom, ktoré metódy a techniky sa použijú na spracovanie získaných údajov a faktov. Určí sa spôsob a rozsah kvalitatívnej a kvantitatívnej analýzy a vyznačí sa, ako a v ktorých prípadoch sa použije historicko-komparatívna metóda, akým spôsobom sa vyjadria funkcionálne, kauzálne a dialektické vzťahy, závislosť javov, ich znakov, ich vývinová tendencia atď. Už v prípravnej fáze sociologického výskumu sa má určiť, závislosť ktorých javov sa bude vyznačovať koeficientem korelácie, asociácie, ako sa využije metóda faktorovej analýzy atď. Rozhodnutie o použití príslušného spôsobu, metód a technik spracovania a rozboru empirického materiálu ovplyvní, upresní modifikáciu metód na získavanie empirických faktov, pretože fakticky tieto metódy sú vzájomne závislé a možno ich len v tejto súvislosti správne usporadovať a využívať. Správny nadviazaním metód na získavanie faktov a metód na spracovanie faktov sa vylúčia aj možnosti alebo nutnosť využívania špekulatívno-deduktívnych postupov. Pri vyvodzovaní poznatkov, zovšeobecňujúcich teoretických záverov využívajú sa v rámci sociologického výskumu výlučne induktívno-deduktívne postupy, pri ktorých sa vychádza nie z náhodných faktov, ale zo *sústavy* objektívnych, vedeckých faktov a dôsledne sa pri ich analýze dodržia príslušné dialektické, logické a matematicko-štatistické pravidlá a zásady.¹⁰

d) Otázka výskumných spolupracovníkov

Vyplýva z logiky veci, že s počtom pracovníkov, ktorých pravdepodobne bude možné do výskumných prác v teréne zapojiť, treba kalkulovať už v súvislosti s voľbou vhodných výskumných metód a technik. To znamená, že otázku spolupracovníkov neponechávame na riešenie na koniec, ale jej venujeme pozornosť hneď od začiatku prípravy sociologického výskumu ako významnej otázke nielen organizačného, ale v istom zmysle aj metodologického charakteru. Neraz sa stane, že aj pomerne dobre teoreticky pripravené výskumné akcie stroskotajú na nedostatku náležite odborne pripravených pracovníkov a spolupracovníkov.

¹⁰ Otázkami postupu spracovania a analýz empirických faktov sa pomerne podrobne zaoberá V. Lamser v práci *Základy sociologického výskumu*, Praha 1966, 258–326.

Výber spolupracovníkov je i pri jednoduchších výskumoch, konaných napr. pomocou dotazníka, vec pomerne zložitá. Týchto spolupracovníkov (aktivistov, dotazovateľov) vyberáme spravidla z radov miestnych pracovníkov, ako sú hospodárski a správni pracovníci, agronomi, učelia, zbehlí robotníci a družstevníci a pod. Pri ich výbere dbáme na to, aby to boli ľudia, ktorí sa vedú správne priblížiť k vybraným osobám, osvetliť im svoju funkciu a získať správne podľa inštrukcií a bez subjektívneho skreslenia potrebné empirické fakty. V prípade, že v rámci týchto výskumov ide o získavanie faktov intimného charakteru, posielajú sa do obcí výskumní spolupracovníci, ktorých miestne obyvateľstvo vôbec nepozná.

Pri zložitých, komplikovaných sociologických výskumoch získavajú sa na výskumné práce podľa možnosti odborní a vedeckí pracovníci, ako sú ekonomí, demografi, psychológovia, lekári, historici, jazykovedci a iní odborníci. Týmto sa zveruje nielen zbieranie empirických faktov, ale aj ich odborné spracovanie.

e) Určenie vhodného a potrebného času

Pri určovaní času potrebného na uskutočnenie sociologického výskumu treba uvážiť, v ktorom čase sa vykoná a) zbieranie empirického faktového materiálu, b) jeho analýza a spracovanie.

Je dôležitým pravidlom, že sa na zbieranie empirických faktov pomocou dotazníka, rozhovoru, záznamového hárku a iných podobných metód a techník určuje zimné obdobie. Využíva sa obdobie menšej pracovnej zaujatosti, ktoré umožňuje v klude a rozmyslene vykonať rozhovor alebo vyplniť anketový dotazník. Na zbieranie empirických faktov uvedenými metódami sa vonkoncom nehodia letné mesiace. V prípade, že ide o skúmanie postojov obyvateľstva, nevolíme čas po nejakých vzrušujúcich udalostiach, ako sú napr. voľby, zvýšenie alebo zníženie cien a pod.

Na analýzu a spracovanie empirického materiálu sa určuje dostatok času, aby sa všetky práce, včítane kolektívneho hodnotenia získaných poznatkov, mohli vykonať dôkladne a uvážene.

f) Materiálne zabezpečenie sociologickej výskumnej akcie

Ak sa otázka materiálneho zabezpečenia sociologického výskumu dostala na koniec našej schémy, neznamená to, že v rámci prípravy výskumu uvažujeme o nej naposledy. Práve naopak. Ak uvažujeme o potrebnom počte spolupracovníkov už pri určovaní reprezentatívnej skupiny a voľbe výskumných metód a techník, tak podobne musíme kalkulovať s nevyhnutnými nákladmi na výskum už na samotnom začiatku jeho teoretickej a metodologickej prípravy. Všetky otázky, či už teoretickej, metodologickej alebo organizačnej povahy, je nutné riešiť v nerozlučnej jednote, pretože úspešný priebeh výskumu a jeho predpokladané výsledky závisia od dôsledného vyriešenia každej jednej z nich. Preto treba s príslušnou vážnosťou riešiť aj otázku hmotného zabezpečenia výskumu a to tak, aby náklady na výskum boli pokiaľ možno minimálne.

Ide tu najmä o zabezpečenie potrebných rozpočtových prostriedkov na nevyhnutné pracovné cesty organizátorov výskumu, na pracovné cesty výskumných spolupracovníkov a ich odmeny, na odmeny externým pracovníkom za práce spojené s technickým spracovaním empirického materiálu (triedenie, tabelovanie, výpočty štatistických charakteristík) a pod.; ďalej ide o zabezpečenie rôznych pomôcok, prístrojov (fotografický aparát, magnetofón) a v prípade rozsiahlych a často konaných výskumov tiež strojov na mechanické triedenie, najmä ak nie sú v mieste inštitúcie, ktoré takýmito strojmi môžu vypomôcť.

5. Vypracovanie metodického projektu sociologického výskumu

Až po náležitom vecnom rozbere skúmanej problematiky a dôkladnom ujasnení si metodických a organizačných otázok, v hlavných črtách uvedených v bode 4/a—f, sa pristúpi k vypracovaniu metodiky či metodického projektu výskumu. V ňom sa presne a výstižne formuluje výskumná problematika, rozpracujú sa všetky otázky, súvisiace so skúmaním jednotlivých stránok a znakov javu, presne sa vymedzí celkový i detailný metodický postup skúmania určeného predmetu. To znamená, že v pláne výskumu

je zhrnuté všetko, čo súvisí s uskutočnením sociologickej výskumnej akcie, s dosiahnutím vytýčeného bádateľského cieľa.

Metodický projekt sociologického výskumu obsahuje tieto vzájomné úzko súvisiace a na seba nadväzujúce časti: a) časť, v ktorej sa odôvodňuje potreba skúmať dotýčný jav alebo problém a rozpracúva sa teoretické poňatie, koncepcia výskumu; b) časť tematicko-metodickú; c) časť, týkajúcu sa určenia reprezentatívnej skupiny, tiež so zreteľom na jej geografickú lokalizáciu; d) časť, týkajúcu sa zadelenia výskumných spolupracovníkov, odborných a vedeckých pracovníkov na miesta výskumu; e) časť, v ktorej sa určuje potreba času na jednotlivé fázy výskumu; f) časť, obsahujúcu vyčíslenie materiálnych potrieb a nákladov, spojených s uskutočnením výskumnej akcie.

V prvej, úvodnej časti plánu uvedie sa výstižný názov sociologického výskumu a s ohľadom na potreby socialistickej spoločenskej praxe i potreby teoretického bádania vyznačia sa dôvody, pre ktoré sa výskum koná. Tu sa tiež načrtne, čo je cieľom výskumu, resp. aké poznatky sa ním plánujú získať a aký pravdepodobný prínos sa od nich očakáva pre spoločenskú prax a teóriu. V ďalších odstavcoch sa analyzuje povaha skúmaného javu alebo problému, pojedná sa o jeho pravdepodobných príčinách a načrtnú sa jednotlivé výpovede pracovnej hypotézy. Napokon s ohľadom na vyvodené teoretické závery sa vyznačí celkový metodický postup skúmania.

V tematicko-metodickej časti plánu sa v konkrétnej forme rozpracúva vlastná problematika výskumu. Ide tu v podstate o akýsi inventár skúmanej problematiky, o konkrétne vyznačenie parciálnych zložiek nastoleného problému. Každá taká zložka alebo moment môže sa vyznačiť vo forme otázky alebo hesla, prípadne kritéria, pričom treba dbať na príslušné metodologické postuláty, menovite na potrebu študovať štruktúru, dynamiku a vývinovú tendenciu javu, merať jeho intenzitu, kvantitu, na potrebu skúmať momenty javu v ich vzájomných účinkoch, v ich funkčných, kauzálnych a dialektických súvislostiach atď. Po zhrnutí a systematickom usporiadaní jednotlivých častí problému pristúpi sa k určeniu, akým

spôsobom, ktorou metódou či technikou sa budú skúmať jednotlivé stránky a znaky javu a jeho súvislosti s inými javmi. Po ukončení tejto zložitej a veľmi zodpovednej procedúry sa konečne pristúpi k vypracovaniu jednotlivých *výskumných pomôcok*, ako sú program pozorovania, záznamový hárok, anketový dotazník, formuláre pre denníkové záznamy, formuláre pre rozhovor atď. V pomôckach ako pomocných nástrojoch výskumu sa formulujú konkrétne otázky, príp. ukazovatele v takej forme, aby to umožnilo získať o príslušných znakoch javov, o štruktúre javu, jeho vývine, o jeho vzťahoch k iným javom atď. plnohodnotné vedecké fakty. Napokon sa vypracujú metodické pokyny, ako postupovať pri štúdiu javov, resp. získavaní empirických faktov, ako získané fakty a údaje zaznamenávať, aké skratky pritom prípadne používať a pod., všetko v záujme toho, aby všetci výskumníci získavali a zaznamenávali fakty správne a pokiaľ možno jednotným spôsobom. Jednotnosť postupu sa vyžaduje nielen z dôvodov, aby všetci spolupracovníci získavali hodnotné vedecké fakty, ale aj z dôvodov, aby získané fakty bolo možné snadno a správne hodnotiť, jednoznačne triediť a precízne ich vedecky analyzovať.

V tejto časti sa tiež rozpracuje postup spracovania empirických faktov, ich triedenia, tabelovania a analýzy. Vyznačí sa, ktoré súvislosti činiteľov a ako sa budú zisťovať, matematicky vyjadrovať, slovom rozpracuje sa spôsob, ako sa budú skúšať a dokazovať jednotlivé výpovede pracovnej hypotézy. Všetko toto je možné dôsledne urobiť v tom prípade, keď sa precízne a starostlivo urobila predbežná teoreticko-empirická analýza problému a vypracovala sa čím presnejšia a konkrétnejšia pracovná hypotéza.

V časti plánu, ktorý sa týka reprezentatívnej skupiny, vyznačí sa rozsah výberového súboru, t.j. konkrétny počet jednotiek (osôb, rodín, závodov, obcí a pod.), na ktorých sa má dotýčný jav skúmať, a príslušné kvalitatívne zloženie tohto súboru. Pri precizovaní veľkosti reprezentatívnej skupiny treba uplatniť i geografické hľadisko, čo umožní vybrať jednotky s ohľadom na ich určité územné začlenenie (určenie menovitých miest, obcí, ich častí, závodov a pod.).

Na výsledky druhej a tretej časti plá-

nu nadväzuje zadelenie príslušných spolupracovníkov, odborných a vedeckých pracovníkov na jednotlivé miesta, kde sa má výskum konať. Obyčajne sa z pracovníkov utvárajú dvoj-trojčlenné skupiny, ktorým sa pridelia konkrétne pracovné úlohy. Osvedčuje sa poveriť jedného zbehlého pracovníka vedením skupiny. V ďalších častiach metodického projektu sa uvedie vhodný a potrebný čas na výskum, vypracuje sa časový harmonogram splnenia jednotlivých dielčích úkonov a vyčíslia sa potrebné finančné náklady.

6. Organizačná stránka sociologického výskumu

Organizačná príprava má zabezpečiť dôsledné realizovanie všetkých úkonov tak, ako sa požaduje metodickým projektom výskumu.

S väčšími sociologickými výskumami sa spravidla žiada oboznámiť riadiace politické a politicko-správne orgány. Toto sa môže uskutočniť v celkom konkrétnej forme až po vypracovaní metodického projektu, v období pred jeho preskúšaním v rámci predvýskumu. Informovanie spomenutých orgánov môže sa spojiť s požiadanim o prípadnú pomoc pri realizovaní výskumu. Oboznamovať obyvateľstvo s cieľom a obsahom výskumu v miestach jeho konania sa cestou týchto ustanovizní v nijakej forme neodporúča, aby sa medzi ľuďmi nevytvorila atmosféra aranžovanosti, naorganizovania situácie, príp. aby sa nepodnietilo nepriaznivé pôsobenie subjektívneho činiteľa, čo by veľmi zťažilo výskumnú prácu a mohlo spôsobiť aj získanie falošných, nenarušenej skutočnosti nezodpovedajúcich faktov. S cieľom a obsahom výskumu oboznámiť jednotlivcov sami výskumní pracovníci.

Organizačným úkonom technického charakteru je príprava potrebného počtu výskumných pomôcok, prirodzene, náležite preskúšaných v rámci predvýskumu. Pri príprave pomôcok treba dbať na to, aby boli správne nielen po stránke vecnej, logickej, jazykovej, ale aj po stránke ich technického vyhotovenia. Majú svoju úpravou uľahčovať nielen ich vyplňovanie, ale aj spracovanie faktov, ktoré sa na nich sústreďia. Mimoriadnu pozornosť zo stránky úpravy treba venovať najmä príprave dotazníkov, aby aj svojim vzhľadom vzbudzovali u ľudí chuť vyplniť ich.

S veľkou starostlivosťou treba pristupovať k inštruovaniu pracovníkov vybraných k spolupráci na sociologickom výskume. Toto inštruovanie sa spravidla deje na tzv. pracovnej porade. Tu sa celý kolektív výskumníkov oboznámi s cieľom výskumu, s jeho spoločenským významom a s pracovnými úlohami, ktoré výskumníci majú splniť. Podrobne sa oboznámia s povahou skúmať sa majú- cich javov a so spôsobom získavania spoľahlivých faktov. Na pripravených výskumných pomôckach sa im vysvetlí a ukáže, ako s nimi pracovať. Poučia sa, ako zistené fakty formulovať (pravdivo, vecne, logicky presne, zrozumiteľne) a ako ich zaznamenávať do pripravených pomôcok. Treba im zdôrazniť, že majú zaznamenať len to, čo bezpečne zistili a nič k tomu nepridávať zo svojej fantázie a že svoje osobitné postrehy môžu uviesť na vyhradenom mieste formulára.

Okrem toho treba spolupracovníkov poučiť, ako majú postupovať pri výbere osôb, aby sa docielilo príslušné zloženie výberového súboru, ako k ľuďom pristupovať, ako si získavať ich dôveru, ako postupovať pri získavaní príslušných výpovedí, aby fakty, ktoré získajú, boli zhodné so skutočným stavom skúmaného javu. Hlavným cieľom inštrukcie je zabezpečiť, aby všetci výskumní spolupracovníci postupovali pri výskume jednotným spôsobom a získavali fakty podľa metodického projektu tak, aby ich bolo možné jednoznačne interpretovať, analyzovať a spracovať. Preto sa dobre osvedčuje dať spolupracovníkom metodické pokyny aj písomne.

Záverom sa k veci žiada poznamenať, že vyznačený metodický postup skúmania sa týka tzv. *priamočiareho* sociologického výskumu. Okrem neho sú aj sociologické výskumy viac či menej zložité, ktoré vznikajú kombináciou niektorých špecifických výskumov, napr. monografického a reprezentatívneho, kombináciou rôznych postupov (procedúr) a metód (viacfázové výskumy) a pod. Rovnako sa žiada poznamenať, že naznačený postup prípravy sociologického výskumu nemožno chápať dogmaticky ako nejaký „univerzálny recept“, postačujúci v každom jednotlivom prípade, ale ako všeobecný úvod k riešeniu základných otázok prírodného štadia sociologického výskumu.

**O niektorých metodologických skúsenostiach jedného konkrétneho výskumu
(O problematike postojov obyvateľstva
k sociologickému výskumu)**

ALEXANDER FAZIK

Vojenská politická akadémie, Praha

V septembri 1965 bol v osemnástich okresoch na území našej republiky sociologický výskum verejnej mienky o otázkach vojny a mieru, armády a civilnej obrany štátu [1].

Táto stať nie je celkovou analýzou výskumnej akcie — o tom bude pravdepodobne hovoriť iný článok — ale je analýzou iba jediného aspektu: postoja obyvateľstva ku konkrétnemu výskumu. Autor si myslí, že zovšeobecnenie skúseností z tejto oblasti môže mať pre ďalší rozvoj sociologických výskumov v našich podmienkach veľký metodologický význam už aj preto, lebo táto „problematika zatiaľ nie je transponovateľná zo zahraničných prameňov“ (Disman) a v našich publikáciách nenájdeme materiál, ktorý by o tomto probléme širšie hovoril.

* * *

Charakteristickým rysom súčasného rozvoja sociologických výskumov v ČSSR je to, že všeobecné úvahy o sociológii a jej módnosti ustupujú do periférnej oblasti. Do popredia vystúpili teoretické a praktické problémy sociologických výskumov ako logický následok dlhých sporov o mieste a poslaní sociológie ako vedy. Potreby praxe si vynucujú prudký rozvoj sociológie. Tento záujem nevzniká náhodou. Všeobecne sa uznáva, že riadiť spoločenské procesy, vytyčovať správne, reálne ciele a perspektívy pohybu našej spoločnosti bez hlbokého a všestranného poznania je práve tak nemožné, ako nemožno riadiť a viesť loď bez kompasu [2].

No, na druhej strane by bolo chybné myslieť si, že sociológia a sociologické výskumy sa stanú všeliekom. V novej sústave riadenia národného hospodárstva sa logicky ráta so širokou inváziou schopných kádrov na všetky stupne riadenia. To je významný element, pretože práve v tom spočíva jeden z predpokladov, že namáhavo získané výsledky zo sociologických výskumov budú pre potreby

praxe seriózne využité. „Sociologické výskumy“ píše sovietski sociológovia V. N. Šubkin a A. N. Aganbegjan, „sú nepriatelja voluntarizmu, kultu, svojvôle, lebo akúkoľvek, i tú najautoritatívnejšiu zmienku prijímajú ako obyčajnú hypotézu do vtedy, kým si ju neoveria na skúsenosti, na praxi“ [3].

Prostredníctvom komunikačnej siete je naše obyvateľstvo čím ďalej tým viac informované a školené (rozhlasové univerzity atď.) o sociológii i o sociologických výskumoch. Tento, na prvý pohľad nedôležitý faktor má pre rozvoj sociológie v našich podmienkach nielen „osvetový“, ale veľký praktický význam. Takto sa vytvárajú vážne predpoklady, pomocou ktorých sa formujú záujmy a postoje obyvateľstva k sociologickým výskumom. Sociológovia musia mať eminentný záujem, aby výpoveď subjektu odrážala skutočný stav vecí. A to je veľmi zložitý problém. Sociológovia i psychológovia sa zhodujú v názore, že pravdivá výpoveď subjektu o skúmanom probléme je okrem iného determinovaná aj jeho postojom. Skôr, ako začneme tento problém podrobne analyzovať, musíme si aspoň stručne všimnúť problematiku postojov vo všeobecnej, teoretickej rovine.

* * *

Problematika postojov patrí — podľa nemeckého psychológa Hofstättera — do oblasti sociálnej psychológie. Píše, že „sociálna psychológia sa zaoberá štúdiom vzájomných menlivostí individuálnych postojov v zmenách spoločenského prostredia jedinca“ [4]. Iný autor, K. Young, definuje postoj „ako naučenú, viac alebo menej generalizovanú a afektívnu tendenciu, alebo predispozíciu odpovedať v pomerne stálom a charakteristickom spôsobe, obyčajne pozitívne alebo negatívne (pre alebo proti) vzhľadom na nejakú situáciu, myšlienku, hodnotu, na materiálny objekt alebo na skupinu takých objektov, na osobu, alebo na sku-

pinu osôb“ [5]. Podľa názoru slovenského psychológa A. Jurovského uvedená definícia najlepšie charakterizuje vymedzenie postoja. Prínos Jurovského spočíva v tom, že precízne analyzuje jednotlivé stránky postoja.

Všimnime si jeho prínos. Na prvom mieste uvádza „poznávaciu kognitívnu zložku“, na druhom „dynamickú alebo snahovú“, na treťom „citové zameranie“ a nakoniec, na štvrtom mieste je to „určitá trvalosť, stálosť, ako hovoríme, určitá konzistencia poznávacieho, snahového i citového zamerania“ [6]. Ako z uvedeného vyplýva, posledná zložka sa vzťahuje na všetky predchádzajúce zložky. Tento moment považujeme za veľmi výstižný a správny, pretože o postoji môžeme hovoriť iba vtedy, ak ide nie o jednorázový akt, ale o určitú tendenciu. To si všimol aj poľský sociológ Z. Bauman. Jeho názor môžeme v sociológii považovať za reprezentatívny. Podľa neho postoj „označuje v sociológii ten znak osobnosti, ktorý pôsobí, že určité podnety majú tendenciu vyvolávať za podobných okolností podobné motívy organismu. Jinými slovami: jde o vlastnosť osobnosti, ktorá determinuje opakovateľnosť motívu“ [7]. Z definície vyplýva, že postoj je spojený s trvalejším konaním jednotlivca. Jeho reakcie na určitý predmet alebo jav za podobných situácií budú pravdepodobne rovnaké. Z. Bauman odlišuje motív od postoja tak, že je charakteristický ako jednorázový akt správania sa jednotlivca k určitému predmetu. Nepovažujeme za potrebné zaoberať sa ďalej týmto problémom vo všeobecnej, teoretickej rovine a prejdeme k vlastnej analýze postojov obyvateľstva ku konkrétnemu výskumu.

* * *

Postoje obyvateľov (kladné alebo záporné) k určitému konkrétnemu výskumu sú determinované mnohými faktormi. Sú

mov v určitej krajine; stupeň poznania a rozmiery informovanosti o skúmanom objekte; stupeň pochopenia účelnosti výskumu pre praktické potreby; metódy a techniky konkrétneho výskumu, a nakoniec sa musia brať do úvahy i rôzne náhodné situácie, s ktorými sa v projekte výskumu môže len všeobecne rátať, lebo v konkrétnych formách vznikajú až počas výskumu. Okrem toho treba brať do úvahy i rôzne vekové kategórie, ktoré môžu, alebo nemusia, mať rovnaké postoje k šetrenému problému. Odlišný postoj jednotlivých vekových kategórií je pravdepodobnejší.

Anketéri a vedúci organizátori sociologického výskumu vo svojich správach zhodne uvádzali túto schému postojov k sociologickému výskumu:

- postoj mladých ľudí sa im javil ako najprogressívnejší,
- postoj strednej generácie ako váhavý a nedôverčivý v slovnom vyjadrení: „Kto vie, čo tým sledujete?“
- postoj starších ľudí — nezáujem, pochybnosti.

Takto sa im problém javil a preto i vo svojich správach to takto vyjadrili. Avšak hlbšia analýza postojov obyvateľstva k tomuto výskumu ukazuje, že problém nie je tak jednoduchý, ako sa ukazoval a preto hore uvedenú schému nemožno pokladať za správnu. Cesta od javu k podstate je zložitá, ako tvrdia filozofi a sociológovia toto môžu miliónkrát empiricky dokázať. Ak tvrdíme, že uvedenú schému postojov nemožno považovať za správnu, nechceme tvrdiť, že by nevystihovala niektoré stránky pravdivo. Kritérium pravdivosti je prax, praktický čin. A takým praktickým činom, ktorý je verifikovateľný, je napríklad v našom prípade návratnosť dotazníkov z jednotlivých vekových kategórií.

Veková kategória	15—17	18—19	20—24	25—29	30—39	40—59
% návratnosti [8]	61,6	71,1	61,1	69,3	67,8	63,9

to predovšetkým politické a ideologické názory jednotlivcov a skupín; ich príslušnosť k politickým stranám a triedam; tradície sociológie a sociologických výskumov

Z tabuľky vyplýva, že rozdiely medzi jednotlivými vekovými skupinami nie sú štatisticky významné pre sociologický výskum. Niektoré kvalitatívne rysy, ktoré

sme v priebehu sociologickej akcie zbadali, nám tiež potvrdzujú, že uvedená schéma postojov bola značne zjednodušená. Na Ostravsku, v okrese Vyškov na Morave, v Trenčíne a v iných okresoch bolo dosť príkladov, kde anketéri a vedúci sociologického výskumu mohli zaznamenať rysy aktivity starších ľudí pre výskumnú akciu. Stávali sa prípady, že mnohí pomáhali anketérom vyhľadať respondentov, ktorých pre nepresnú evidenciu MNV nemohli najst. Určitá váhavosť alebo určitý nezáujem o skúmaný objekt nie je možné spojovať, a obyčajne ani nie sú spajované s relativistickou skepsou. Myslím si, že ak pri konkrétnom postoji možno sledovať takéto rysy, môže to byť nakoniec aj prednosť, ak je spojenaná s rozumným uvažovaním, alebo nedostatočnou informovanosťou o šetrenej problematike. Medzi staršími ľuďmi treba brať do úvahy i životné skúsenosti, s ktorými jedinec konfrontuje svoje „áno“ alebo „nie“.

Jedným z najdôležitejších faktorov, ktorý ovplyvňuje postoje ľudí k šetreným otázkam, patrí stupeň informovanosti. Je v povahe našich ľudí, že skôr ako svoje názory vyjadria alebo napíšu, chcú vedieť, aký je zmysel a cieľ zisťovaných problémov. Sociológovia s týmto obyčajne rátať. Tak napríklad keď Čs. rozhlas pripravuje obsiahlejší výskum, pred jeho začiatkom v krátkych rozhlasových reláciách informuje poslucháčov rozhlasu o cieľoch a význame skúmanej otázky pre praktickú potrebu, t. j. pre získanie podkladového materiálu na vypracovanie nových rozhlasových programov. Tieto programy majú lepšie vyhovovať záujmom a potrebám poslucháčov. Touto informovanosťou si teda Čs. rozhlas zabezpečuje veľkú návratnosť dotazníkov, ale aj to najdôležitejšie: aby poslucháči odpovedali na otázky v dotazníku vecne a pravdivo. Všeobecne sa uznáva, a prax to potvrdzuje, že ľudia, ktorí žijú v meste, sú lepšie a širšie informovaní, ako ľudia, ktorí žijú na dedine. Tento fakt sa silno odrážal aj v postojoch k šetreným otázkam.

Projekt sociologického výskumu verejnej mienky o otázkach vojny a mieru, armády a civilnej obrany štátu nerátal s tým, že obyvateľstvo bude vopred informované rozhlasom alebo tlačou o cie-

ľoch šetrenia. Funkciu informátora plnili anketéri. Tak sa stalo, že nie všetci obyvatelia boli o výskume informovaní, ale len skúmaná populácia, teda ľudia náhodne vybraní (podľa štatistických zásad náhodného výberu). Anketér teda priniesol respondentovi dotazník a zároveň ho informoval o cieľoch výskumnej akcie. Tak nadviazal interpersonálne vzťahy a hľadal takú formu interakcie, ktorá by umožnila vytvoriť priaznivé ovzdušie, v ktorom by si respondent uvedomil vážnosť svojej výpovedi na šetrený problém. V zprávach anketérov a vedúcich organizátorov sociologického výskumu sme mohli — okrem iného — zaznamenať: „Občania najskôr prejavovali váhavosť a určitú nedôveru voči sociologickej akcii. Ale keď sme im vec riadne vysvetlili a získali si ich dôveru, keď videli, že ich názory budú slúžiť pre vedecké ciele, zmenili svoje názory a ich postoj bol priaznivý. Nielenže vyplnili dotazník, ale radi sa s nami pohovárali aj o iných otázkach, ktoré im ležali na srdci.“ Tu sa jasne ukazuje, že anketéri veľmi priaznivo ovplyvňovali postoje ľudí k šetreným otázkam. Prednosťou nášho projektu výskumu bolo, že rátať s kvalitným výberom anketérov. Ich filozofická, pedagogická a politická úroveň dávala všetky predpoklady pre to, aby sa vedec- ké ciele úspešne splnili, aby celý výskum a jeho výsledky boli maximálne efektívne.

V pokynoch pre anketérov sa určovali dve návštevy u respondenta. Na prvej návšteve zoznámil anketér respondenta všeobecne o cieľoch šetrenia, respondent dostal dotazník a anketér stručne vysvetlil niektoré technické otázky, ktoré súviseli s vyplňovaním dotazníka. Druhá návšteva anketéra u respondenta bola skôr kontrolná. Išlo tu o to, či respondent dotazník vyplnil a poslal na uvedenú adresu (bola natlačená na obálke), alebo, či si vec nerozmyslel a prípadne odmietol dotazník vyplniť. Táto druhá návšteva vyžadovala od anketéra taktne správanie sa. Išlo o to, aby respondent túto druhú návštevu nepovažoval za prejav nedôvery voči sebe [9]. Schopný anketér si vytvoril predpoklady pre druhú návštevu už pri prvej. Keď vychádzal z povahy našich ľudí, z ich bytostnej zvedavosti, mohol taktne navrhnúť, že bude

lepšie, ak si o zaujímavej otázke porozprávajú až po vyplnení dotazníka, pretože odpovede respondenta na šetrené otázky sú pre sociologický výskum podstatnejšie. Tento postup anketérov bol charakteristický.

Už sme sa zmienili o tom, že postoje obyvateľstva sú ovplyvňované i nepredvídanými, náhodnými situáciami, ktoré sa vyskytujú až v priebehu sociologickej akcie. A o také „situácie“ nebolo pri našom sociologickom výskume núdze. „Fantastické výmysly“, „rôzne povesti“ — ak vznikli, tak sa veľkou rýchlosťou šírili. Tak napríklad v jednej obci v okrese Hodonín „zrovnávali ľudia sociologickú akciu s náborom do JZD“, na druhom mieste zase so „záväzkovou akciou“. V obvode Praha 3 sa vyskytli názory, že dotazníky sú „tajne označované“. V okrese Vyškov sa v jednej obci vyskytli názory, že dotazníky dostávajú „len komunisti“ a v okrese Hodonín, že dotazníky „dostávajú len ľudia“. Podnetom rozširovania názoru, že sociologická akcia sa „týka vecí SNB a vojakov“ bolo to, že anketéri prišli do jednej obce (v okrese Hodonín) na aute OVS, označenom vojenským číslom. Na mnohých miestach upozorňovali miestni občania orgány MNV na to, že po dedine chodia ľudia s dotazníkom a zaujímajú sa o vojenské veci. Tento posledný názor možno považovať za prejav ostráživosti nášho ľudu. Avšak ostatné názory tu uvedené sú výplodom rôznych výmyslov a špekulácií a ešte častejšie výsledkom neinformovanosti. Čo to znamená? Predovšetkým to, že sociologický výskum môže byť veľmi starostlivo pripravený a pritom jeho priebeh nemusí byť hladký, ak sa vyskytnú falošné predstavy medzi ľuďmi. Preto je treba veľmi pozorne sledovať názory, ktoré sa vyskytnú a zavčas im čeliť. Anketéri spolu s miestnymi orgánmi rozptyľovali nesprávne názory vecnou argumentáciou.

To ďalej ukazuje, že sociologický výskum nie je u nás ešte vzácný, že sme na počiatku veľkej a zodpovednej práce. To súvisí s tým, že nemáme žiadne seriózne tradície sociologických výskumov oproti iným krajinám.

Z povahy skúmanej problematiky a otázok v dotazníku sa vyskytovali aj také názory medzi niektorými ľuďmi: „Či sa

nepr pripravuje vojna?“ Ak by sa takéto názory rozšírili, mohli by vyvolať paniku, ktorá by sa mohla veľmi nepriaznivo prejavíť v zásobovacej situácii. Netreba osobitne vysvetľovať, že u nás je dosť ľudí, čo majú sklon k panike. Anketéri a vedúci organizátori sociologického výskumu spolu s miestnymi orgánmi úspešne riešili všetky problémy, ktoré sa vyskytli. Všeobecná otázka, ktorá sa najčastejšie vyskytovala a na ktorú museli anketéri odpovedať mnohým respondentom, bola: „Prečo práve mňa vybrali na vyplnenie dotazníka?“ Vysvetlenie tejto otázky nebolo zložité. Stačilo vysvetliť princíp náhodného výberu a to si mohol každý respondent osobne overiť na MNV.

Robiť samostatný záver, že anketéri zohrali významnú úlohu v celej sociologickej akcii, je zbytočné. Vyplýva to už z uvedeného rozboru. Majú veľkú zásluhu na tom, že vytvárali dobré ovzdušie pre priebeh celej akcie, že prispeli k tomu, aby sa prekonala určitá nedôvera, ktorá sa v rôznej intenzite prejavila. „Sociologický výskum je predevším vecí dôvery. Bez dôvery zkoumaných není možno dospět k správným výsledkům,“ píše J. Nováček (Lidová armáda č. 17, roč. 1965).

O vzťahu dôvery a postojov netreba zvlášť písať. Je to dialektický vzťah. Dôvera obyvateľov k šetrenému problému ovplyvňuje postoj respondenta a postoj naopak ovplyvňuje dôveru. O tom, že si anketéri získali dôveru, že ľudia prejavovali kladný vzťah k sociologickej akcii, svedčia aj také fakty, ako sú iniciatívne návrhy a podnety respondentov, aby sa podobne skúmali aj iné otázky nášho spoločenského, kultúrneho života.

Vplyv techniky sociologického výskumu na postoje obyvateľov

Základná technika sociologického výskumu verejnej mienky o otázkach vojny a mieru, armády a civilnej obrany štátu bol dotazník, ktorý obsahoval 46 otázok a jednu voľnú rubriku. Určitým kritériom postojov obyvateľstva môže byť fakt návratnosti dotazníkov. Prostredníctvom anketérov sa doručilo respondentom celkom 7 500 dotazníkov. Do stanovenej lehoty, t. j. do 20. októbra 1965, sa z uvedeného počtu vrátilo 5 016, t. j. 66,9 %. Z tohoto počtu vrátených dotazníkov

bolo 4 912 použiteľných, t. j. 97,9 %, a 104 dotazníkov bolo nepoužiteľných, t. j. 2,1 %. Tieto dotazníky boli buď celkom alebo z veľkej časti nevyplnené. Po 20. októbri sa ešte vrátilo 62 dotazníkov, t. j. 0,8 %. Tie však už nemohli byť zaradené na spracovanie. Celkom sa teda vrátilo 5 078, t. j. 67,7 % dotazníkov.

Ak teda berieme návratnosť dotazníkov ako určité kritérium postojov obyvateľstva k sociologickému výskumu, tak môžeme konštatovať, že tento postoj je veľmi priaznivý. Konečne, tento náš záver podporujú i iné, objektívne empiricky verifikovateľné údaje. Je to stupeň intenzity záujmov respondentov pri vyplňovaní dotazníka. Tak napríklad:

Dotazník vyplnilo:		
• veľkým záujmom	3860	tj. 78 % respondentov
• malým záujmom	827	16,1 % respondentov
bez záujmu	74	1,6 % respondentov
s nechutou	63	1,3 % respondentov

Všimnime si ešte niektoré kvantitatívne údaje z voľnej rubriky dotazníka. (Tu mohli a nemuseli respondenti vyplňať.) Z celkového počtu návratnosti dotazníkov vyplnilo voľnú rubriku 669 respondentov, t. j. 13,5 %. Z uvedeného počtu, teda z 669, sa k problematike sociologického výskumu vyjadrilo celkom 214 respondentov, t. j. 32 %. Zvláštny záujem o sociologický výskum prejavilo 63 respondentov, t. j. 9,4 %. 26 respondentov, t. j. 3,9 % žiadalo uverejnenie výsledkov.

Kvantitatívna analýza je polovičatá, ak ju nedoplní kvalitatívna analýza. Všimnime si aspoň stručne túto časť. Bude tu celá paleta názorov, ktoré uvádzali respondenti. Uvádžame tie názory o jednotlivých problémoch, ktoré sú typické. Svoj kladný vzťah k sociologickému výskumu vyjadrili respondenti takto:

„Je najvyšší čas, že sa organizujú takéto výskumy“ (9 054).

„Myslím si, že podobné akcie sú u nás veľmi potrebné. Na základe ich (sociologických výskumov — pozn. A. F.) výsledkov možno si urobiť aspoň približnú predstavu o pravdivej verejnej mienke“ (1 086).

„Myslím si, že toto by sa malo robiť častejšie, aspoň by sa poznalo,

ako svetový mier zaujíma ľudí a čo by sa malo pre to všetko urobiť“ (4 030).

„Myslím si, že by bolo správne pokračovať v podobných akciách“ (4 094).

„Konečne sa našiel niekto, kto chce poznať naozajstnú mienku ľudí“ (12 082).

Podobných názorov by sme mohli uviesť mnoho a stále by sme sa vracali k tomu istému. Uvedieme radšej ďalšie názory respondentov, ktoré však svojim významom prerastajú rámec prostého záujmu o sociologický výskum.

„Vítam tento sociologický průzkum a jsem ochoten se ho vždy účastnit. Jsem přesvědčen, že v mnoha věcech je veřejné mínění v rozporu s předpoklady a míněním oficiálních míst“ (7 008).

„Tento způsob průzkumu mezi lidmi v našem státě mne skutečně zajímá... Bude-li tento sociologický průzkum prováděn v jiných směrech, jsem ochoten spolupracovat“ (2 345).

V týchto názoroch možno zreteľne vidieť iniciatívny a aktívny prístup respondentov k sociologickému výskumu. Potrebiteľné je aj to, že mnohí občania, vďaka sociologickej akcii, sa museli vážne zamyslieť nad základnými problémami vnútro-politického a medzinárodno-politického charakteru. Anketéri a vedúci organizátori sociologického výskumu vo svojich správach uvádzajú, že mnohí občania navrhovali, aby sa podobné výskumy robili i v takých oblastiach ako je zásobovanie, komunálne služby, verejná správa, problematika manželstva a rozvodovosti, problematika mládeže atď. To nám len potvrdzuje, že sociologický výskum, okrem svojich vedeckých cieľov, plní i funkciu politickú, alebo, ako hovoria sociológovia, otvára priestor pre demokratičnosť, lebo podnecuje verejnú mienku. Veď ľudia vítajú také úsilie, ktoré je zamerané na odhaľovanie konkrétnych príčin toho či iného javu. Predovšetkým vidia v takomto úsilí snahu odstraňovať prekážky, ktoré bránia progresívnemu rozvoju socialistickej spoločnosti. Práve preto sa ľudia výrazne zaujímajú aj o možnosti realizácie získaných poznatkov pre prax. Vo svojich pripomienkach a názoroch kládli dôraz

na to, aby sa výsledky a závery z tohto sociologického výskumu publikovali.

„Domnívam sa, že výsledky by mali byť zverejnené v dostupnom tisku, napr. v *Nové mysli*, a to podrobnejšie než by boli zverejnené výsledky šetrení religiozity na Ostravsku“ (4 008).

„Po ukončení predmetného průzkumu bych měl pochopitelně zájem, jako jistě většina dotazovaných, o jeho výsledky. Přál bych si, aby výsledky byly publikovány v Literárních novinách nebo v Kulturní tvorbě a v denním tisku, aby obyvatelstvo našeho státu mělo možnost sdílet, resp. být informováno o výsledku tohoto sociologického průzkumu“ (7 008).

„Je třeba udělat v televizi nějaký seriál“ (8 007).

„Doporučuji, aby byl u nás ustaven ústav pro výzkum veřejného mínění a aby výsledky výzkumu byly pravidelně, často a operativně zveřejňovány“ (1 181 a 1 415).

Všeobecne sa ráta s tým, že mnohé problémy budú publikované. Pravda, v rôznej rovine a v príslušnej tlači, podľa charakteru problematiky. Okrem toho sa asi ukáže potreba spracovať celkové výsledky tohto sociologického výskumu tak, aby vyšli ako samostatná publikácia.

Môžeme predpokladať, že ak by sa výsledky nepublikovali, mohlo by to znamenať ohrozenie ďalších sociologických akcií. V postojoch ľudí nie je obsiahnutá len relatívne stála stránka, ale — a to predovšetkým — i stránka variabilná. Postoj je charakterizovaný tým, že sa v subjekte prejavujú sklony preferovať určité ciele. Ak toto konkretizujeme na sociologický výskum, tak sú to sklony preferovať určité ciele a techniky sociologického prieskumu, pretože sa tu očakávajú také údaje o objektívnych i subjektívnych stránkach, ktoré dajú seriózný podklad pre riešenie zložitých, bohato štrukturovaných spoločenských javov.

Okrem kladných postojov, o ktorých sme písali, vyskytli sa rôzne pochybnosti a kritické pripomienky zamerané predovšetkým na sociologický výskum a na otázky dotazníka. Pochybovanie môže mať rôznu rovinu. Podstatné ale je poznať príčinu a motív určitého, konkrétneho pochybovania. Zdrojom pochybova-

nia, o ktorom chceme písať, bol predovšetkým typ otázok, ich štruktúra a dotazník ako celok. Pre ilustráciu uvádzame niektoré typické názory respondentov tak, ako ich napísali do voľnej rubriky.

„Dotazník trpí prílišnou formálnosťou a schematičnosťou otázok i pripravených odpovedí“ (4 278).

„Nemôže íť o vecný rozbor (týka sa to otázky č. 28, tj. otázky pripravenosti našej armády a jej srovnání s armádou NSR), ale o domnienku“ (1 081).

„Nevhodne položená otázka, môže posoudit jen znalec“ (6 001).

„Mnohé otázky se nedají zodpovědět, jednoduše jsou v dotazníku napsané, chtělo by to na ně odpovědět vlastními slovy. Jsou to napr. otázky 1, 3, 4, 6, 8, 9, 13, 16, 25, 28“ (10 252 a 11 081).

„Otázka 6 a 13 není jasně stylizována“ (2 087).

„Dotazník je příliš jednostranný“ (2 087).

„Zajímavé otázky, ale nejasné“ (18 275).

„Všeobecně těmto otázkám nerozumím“ (2 061).

„Méně vyhraněné formulovat otázky“ (1 081).

„Otázky jsou formulovány tak, že u nich není možno podstatné věci vyhmátnout“ (1 160).

„V dotazníku je řada nevhodně formulovaných otázek, napr. č. 2, 4, 9, 23, 28“ (1 236).

„Na některé otázky žádáte příliš jednostranné odpovědi — je to dáno formou dotazníku, ale proto snad není nutné také zjednodušení při některých odpovědích... proto radím, aby při dalších akcích bylo více pamatováno na rozdílnost názorů“ (1 086).

Túto pestrú paletu názorov sme uviedli zámerne, lebo majú pre nás veľký význam. Predovšetkým je to dôkaz toho, že respondentom nie je ľahostajné, čo vyplňajú a na čo dávajú odpovede. *Pre sociológiu je to podnet na to, aby pri budúcich prácach na dotazníku sa viac dbalo nielen na obsahovú stručnosť otázok, ale aj na logické a sémantické základy.* Dismán správne poznamenáva, že

ochota alebo neochota respondenta odpovedať na otázku je podmienená okrem iného aj „charakterom otázky samotnej, jej pochopením“, a stupňom informovanosti respondenta o skúmanom probléme [10].

Pozitívny rys na uvedených kritických názoroch je aj to, že obyvateľstvo (skúmaná populácia) dokáže rozpoznávať skutočné vedecké metódy a techniky sociologických výskumov od tých výskumov, ktoré nerešpektujú sociologické zásady. *Čím viac sa budú presadzovať do praxe kvalifikované sociologické výskumy, o to bude menší priestor pre tzv. diletantské sociologické exkurzie, ktoré sú zdrojom nedôvery k sociologickému výskumu.*

Niektoré otázky v dotazníku sa respondentom zdali mimoriadne náročné, pretože vyžadovali značnú informovanosť. Boli to napr. také otázky, ako je názor na vietnamskú krízu, vyzbrojovanie NSR, porovnávanie našej armády s armádou NSR atď. Nedostatok informácií o určitom probléme vyvolával u respondentov rozpaky a pochybnosti o tom, „či sa takto získajú objektívne údaje o skúmanom probléme“. Pre sociologický výskum sú dôležité všetky názory respondenta o skúmanom probléme a ráta sa s nimi ako s faktami. Či je názor respondenta subjektivistický a či odpovedá skutočnosti, to je predmetom sociologickej analýzy.

Už sme hovorili o tom, že pre sociologický výskum je veľmi dôležitá otázka dôvery. Pretože sa v priebehu sociologickej akcie vyskytli i výrazné stopy nedôvery ľudí, všimneme si túto otázku trochu bližšie. Odhalenie príčin a motívov nedôvery by si zasluhovalo samostatnú úvahu. My sa s týmto problémom budeme zaoberať veľmi stručne, ale to nám nebude brániť, aby sme sa nedotkli podstaty. V zásade sa dotkneme troch okruhov problémov, s ktorými bola spojená nedôvera ľudí. Treba ešte poznamenať, že intenzita tejto nedôvery bola v jednotlivých oblastiach nášho štátu rôzna.

Prvý okruh problémov, s ktorým sa spája nedôvera ľudí, bolo obdobie rokov 1950—1956, t. j. obdobie kultu osobnosti. Výrazné stopy tejto nedôvery sa prejavovali v okrese Prešov, ale aj v iných okresoch, nie však tak výrazne. Tak napríklad anketéri, ktorí pôsobili v obci B. v okrese Prešov, píše v zpráve:

„Celkový poměr občanů k naší akci byl značně nedůvěřivý a krajně opatrný, což, podle soukromých hovorů s občany, bylo důsledkem různých nepopulárních opatření prováděných v obci v minulých letech, jako združstevňování, pak zase úprava pozemků ve prospěch státního statku, obavy z následků různých administrativních opatření i osobní těžkosti v rodinách...“ [11].

V zpráve z okresu Hodonín sa píše: „Mnohí občania vôbec neverili, že by mohli svoje pripomienky napísať bez obáv.“

A vo voľnej rubrike respondenti píše: „Průzkum pokládám za užitečnou věc, ale mám obavy, zdali těchto údajů nebude proti mně zneužito... i když věřím, že situace se po této stránce poněkud u nás v ČSSR změnila, není ještě docela tak růžová, jak by si to někdo představoval“ (7 008).

„Aj keď som vyplnil dotazník s veľkým záujmom, mám určité pochybnosti, či závery, ktoré si na základe týchto dotazníkov urobíte, budete môcť presadiť, alebo uplatniť vo forme prípadných zmien v našom politickom a hospodárskom živote... Treba presviedčať“ (18 005).

Ako sa v uvedených názoroch ukazuje, záporné motívy a postoje ľudí sú spájané s obdobím kultu osobnosti. To len ukazuje, že vo vedomí obyvateľstva ešte prežívajú chyby a nedostatky, ktoré boli typické pre roky 1950—1956.

Len veľmi malé percento respondentov vyložené odmietalo vyplniť dotazník. Vyjadrené v percentách predstavuje to asi 2 až 2,5 %. Ak to premeníme na absolútne čísla, tak je to asi 8—10 osôb na 500—600 vybraných respondentov.

Dominantným motívom pre odmietnutie dotazníka boli medzi týmito ľuďmi osobné spory s miestnymi orgánmi a funkcionármi. Skutkovou podstatou tohto sporu bolo napríklad to, že nevyhoveli tej alebo inej žiadosti občana. (Nedoporučenie syna na vysokú školu, prechod do priemyslu, nepovolenie súkromnej iniciatívy atď.) V odmietnutí vyplniť dotazník videl respondent príležitosť akejsi iluzórnej odplaty za spáchanú „krivdu“ zo strany miestnych funkcionárov. Respondent si

myslel, že takýmto spôsobom môže sťažiť pozície miestnych funkcionárov v okrese. Typický názor, ktorý podporuje naše závery, bol názor jedného respondenta: „Keby ste boli z miesta, tak vás nepustím do domu, keby ste boli z kraja, tak budem s vami hovoriť z okna, ale keď ste z Prahy, poďte ďalej.“ Zo štatistického hľadiska je tento malý počet odmietnutých dotazníkov pre sociologický výskum bezvýznamný.

Len málokedy sa vyskytli prípady, že respondent odmietol vyplniť dotazník z „politických dôvodov“. „Do politiky sa nechcem miešať,“ alebo „s politikou nechcem mať nič spoločného“ — bolo charakteristické pre tieto postoje.

Takéto názory pokladáme za iluzórne, pretože vo svojej podstate sú i tieto názory politické, pravda, v negatívnom zmysle, alebo skôr neutrálnom.

Další okruh problémov, s ktorými bola spojená otázka nedôvery respondentov k sociologickému výskumu, je anonymita. Pri bežných inštrukciách a prednáškach sa tento problém nepokladá za dôležitý. Prax vyvracia túto predstavu a ukazuje, že to nie je periférny problém, ale často ústredný, ktorý ovplyvňuje postoj respondentov k skúmanému problému. Pocity strachu, že nositeľ kritického názoru môže byť identifikovaný, neboli ojedinelé. Niektorí respondenti tvrdili, že táto identifikácia sa vraj dá zistiť zo 7. strany dotazníka, kde sa žiadajú objektívne údaje o respondentovi (nacionále).

„Dotazník nezaručuje anonymitu, preto väčšina nepovie svoju mienku“ (1 350).

„Je to veľmi dobrá vec, kde človek môže napísať své mínění... pretože je to anonym“ (12 226).

„Mám malou dôveru v anonymitu dotazníku. Proč se dotazníky dávaly konkrétně některým lidem, proč se nerozdávaly na ulici nebo před velkými závody, v obchodech...“ (1 104).

I v takých názoroch respondentov, že „dotazník je tajne označený“, je treba vidieť určitý náznak obáv z možného porušenia anonymity. To, čo som uviedol, je svedectvom toho, že anonymita je dôležitým faktorom, ktorý ovplyvňuje postoj obyvateľov k sociologickému výskumu. Myslíme si, že tento problém sa bude

musieť pri budúcich výskumoch viac zdôrazniť [12].

Kvalitný výber anketérov, ich dobrá príprava na sociologickú akciu, schopnosť vysvetliť a riešiť problémy v duchu sociologických zásad, sľub, že anonymita nebude porušená, náhodný výber respondentov, obálka pre dotazník opatrená adresou vedeckej inštitúcie — to boli najdôležitejšie lieky proti nedôvere ľudí k sociologickému výskumu. Môžeme bez obáv povedať, že vo vedomí ľudí sa vytvorila správna predstava o tom, že s faktami, ktoré sme týmto sociologickým výskumom získali, bude sa pracovať vedeckými metódami. Porušenie anonymity by bolo v rozpore s etickými zásadami vedeckej práce.

Postoj orgánov strany a MNV k sociologickému výskumu

Robiť analýzu postojov orgánov strany a MNV k sociologickému výskumu nie je zložité. Predovšetkým preto, že tento postoj bol výrazne charakterizovaný všeobecným pochopením a vecnou podporou. Príčinou tohto kladne vyhraného postoja bolo hlboké pochopenie významu a cieľa sociologického výskumu (sociologických výskumov vôbec) pre potreby praxe. Funkcionári strany a členovia MNV vychádzali anketérom a vedúcim organizátorom sociologického výskumu v ústrety. Fakt, že výsledky a závery z tohoto výskumu budú slúžiť i potrebám vrcholných orgánov strany, nám otváral cesty a prístup k potrebným materiálom a informáciám. Výskum priniesol i pozitívne cenné poznatky pre orgány strany na stupni OV KSČ a MNV v rámci okresu v tom zmysle, že sa stal pre nich ukážkou, názornou školou. V praxi videli, ako sa sociologický výskum robí, čo všetko je s ním spojené a akú námahu treba vynaložiť na úspešný priebeh. Mnohí funkcionári netajili, že získali mnohé podnety pre organizovanie sociologického výskumu v okrese, predovšetkým o tých otázkach, ktoré si zasluhujú seriózne šetrenie metódami sociologického výskumu. Nie je náhodou, že funkcionári strany a MNV prejavovali veľký záujem o priebeh akcie, ale aj o to, kedy a v čom sa budú publikovať výsledky.

Podobný postoj bol charakteristický i na okresných vojenských správach, kto-

ré majú veľký podiel na úspešnom priebehu tohto výskumu.

Kladný postoj všetkých uvedených orgánov, predovšetkým ale orgánov strany, vniesol do priebehu celého výskumu veľmi priaznivé ovzdušie. Môže sa vyskytnúť námitka, že idealizujeme celú vec. Nič neidealizujeme! Pridržiavali sme sa faktov. Nakoniec to, že určitá skupina alebo orgán môže mať k danému predmetu určitý vyhranený postoj (pre alebo proti), nie je neobvyklé. Psychológ A. Jurovský píše: „Napokon, vytváranie postojov je natoľko závislé od príslušnosti do určitej skupiny, že niektoré postoje sú pre členov danej skupiny doslova prírodné. Postoje členov jednej rodiny, jednej obce, jednej politickej skupiny, jednej spoločenskej triedy bývajú až obdivuhodne vyhranené“ [13].

Nechceme však tvrdiť, že všetko šlo celkom jednoducho, bez problémov. Ale v samej podstate prax takmer s matematickou presnosťou potvrdila uvedený rozbor a názor A. Jurovského.

* * *

V postojoch obyvateľstva, orgánov strany a MNV prevažovali kladné momenty. Inštitúcie, ktoré robia sociologický výskum, musia — okrem iného — vážne rátať aj s tým, že sa istým spôsobom podieľajú aj na vytváraní kladných alebo záporných postojov obyvateľstva k sociologickým výskumom. A nielen to. Zanechávajú za sebou dobrú alebo zľú pôdu pre ďalšie výskumy. A. Jurovský má pravdu, keď píše: „Pri postojoch je významné, že sú to získané, v životnej praxi nadobudnuté tendencie. Človek sa nerodí ani s kladnými, ani so zápornými postojmi...“ [14]. A na naše podmienky, kde sociologické výskumy nemajú tradíciu, platí to dvojnásobne.

Ukazuje sa správne to, čo tvrdia mnohí sociológovia, že sociologický výskum podnecuje rozvoj iniciatívy a aktivity. Treba celkom súhlasiť s názormi V. N. Šubkina a A. N. Aganbegjana, ak tvrdia, že „rozvoj sociologických výskumov je spojený s rozvojom demokracie“ (c. d. s. 8).

Kvalitný výber anketérov, ich dobrá príprava — to bol ústredný problém, ktorý pozitívne ovplyvnil priebeh výskumu.

Ak nemá byť ďalší výskum považovaný za prejav byrokratizmu, alebo za admi-

nistratívnu záležitosť, treba publikovať získané poznatky a závery. Tento moment považujeme za veľmi dôležitý, pretože ovplyvňuje celú podstatu postojov obyvateľstva k výskumom a k sociológii ako vede.

Sociologický výskum potvrdil, že vo vedomí obyvateľstva má sociologická veda veľkú autoritu.

Sociologický výskum priniesol poznatok, že evidencia osôb je na mnohých miestach zastaralá, nové údaje nie sú bežne dopĺňané. Pre anketéra a nakoniec aj pre MNV nebolo dobrým vysvedčením, ak bol respondent uvedený ako robotník, ale anketér sa stretol s družstevným roľníkom. Ešte horšie však boli prípady, keď sa hľadal respondent, ktorý už bol viac rokov presťahovaný na iné miesto, alebo žil v cudzine. Netreba hovoriť o tom, aké ťažkosti s tým vznikali. Každý rozumný človek si to domyslí.

Poznámky

- [1] Výskum bol v osemnástich okresoch a sto obciach a zahrňoval všetky kraje CSSR. Výber okresov, obcí a skúmaných bol náhodný, trojstupňový (1. stupeň — výber okresov, 2. stupeň — výber obcí, 3. stupeň — výber jednotlivcov (skúmaných). Skúmaná populácia bola vekovo rozvrstvená od 15 do 60 rokov. Podklady sa konzultovali so SÚLKS. Základnou technikou výskumu bol dotazník. Doplnkové techniky boli: interview s funkcionármi okresu a štúdiom dokumentov z plenárnych zasadnutí OV KSC a komisie obrany, ktoré sa týkali, alebo vzťahovali na skúmaný problém. Cieľ výskumu bol: zistiť úroveň chápania otázok vojny a mieru, obrany a armády medzi obyvateľstvom CSSR a základné súvislosti, ktoré majú na ne vplyv. Poskytnúť ústredným orgánom strany a armády podkladový materiál pre riešenie problémov celospoločenského a celoaarmádneho charakteru... Výsledky výskumu boli využité aj ako podklad pre XIII. sjazd KCS o uvedených otázkach a aj ako podklad pre teoretickú konferenciu o všeľudovej obrane. Výskum bol pojatý ako výskum verejnej mienky. Z toho vyplývali jeho možnosti a zároveň obmedzenia. Pred hlavným výskumom bol predvýskum. Nostiteľom úlohy a organizátorom výskumu bolo sociologické pracovisko VPA KG.
- [2] „Dajte mi možnosť pochopiť charakter javu, jeho miesto v rade druhých, jeho zmysel a význam vo všeobecnom toku života a verte, že ma privediete k správnejmu súdu o diele oveľa ľahšie, než prostredníctvom kadejakých syllogizmov, ktoré sú užívané, aby bola dokázaná vaša myšlienka“ píše ruský revolučný demokrat Dobroľubov už pred viac ako sto rokmi (*Izbrannye filosofičeskie proizvedenija*, Moskva 1948, t. I.) O aktuálnosti týchto slov sa nedá pochybovať.
- [3] *Kvantitatívne metódy v sociologických výskumoch*, Novosibirsk 1964, s. 8 (rusky).
- [4] P. R. Hofstätter: *Sozialpsychologie*, Berlin 1951, s. 122. — pozri kapitolu III., § 2.
- [5] K. Young: *Handbook of Social Psychology*, London 1946, s. 122.
- [6] A. Jurovský: *Duševní život v spoločenských podmienkach*, Osveta, Bratislava 1965, s. 120 až 121.
- [7] Z. Bauman: *Sociologie*, Orbis, Praha 1965, s. 269.
- [8] 1 % sa vzťahuje na počet návratnosti dotazníkov v danej vekovej kategórii k počtu vybraných ľudí $\times 100$.

- [9] Vedúci organizátori soc. výskumu (Praha 3 a okres Svitavy) vo svojich správach písali, že niektorí respondenti, najmä politicky vyspelejší, považovali druhú návštevu za prejav nedôvery. A vraj niektorí sa aj urazili. Uviedli sme, že bola prijatá zásada dvoch návštev u respondentov. To ale neznamena, že sa musela táto zásada za každú cenu dodržať. Záležalo na konkrétnej situácii a na schopnostiach anketéra odhadnúť, či treba druhú návštevu realizovať. No, pre budúcnosť z toho vyplýva záver, že sa bude musieť pri inštrukcii anketérov s týmto faktom rátať.
- [10] Formulovanie otázok je veľmi vážna záležitosť. Dotazník totiž dostávajú ľudia rôzneho vekového stupňa, ale aj rôzneho stupňa vzdelania. Práve tak vzniká komplikovaná situácia: pre jedného otázka vyzerá naivná, ale pre druhého dosť ťažká. Potvrdil to aj predvýskum.
- [11] Pre zaujímavosť treba uviesť, že z celkového počtu 54 respondentov, ktorí boli v tejto obci vybraní, odmietlo vyplniť dotazník 8 osôb. To je taký priemer, ktorý by bol typický pre celé okresné meradlo.
- [12] Pravda, vyskytli sa aj prípady (aj keď ich nebolo veľa), že niektorí respondenti vedome zneužívali anonymitu. Tu už nešlo len o obavy bežného charakteru, ale o cieľavedomé útoky na socialistickú demokraciu. Ukazuje sa, že

určitém individuám nestačilo ani dvadsať rokov na to, aby sa zamysleli nad tým, že s kapitalistickým poriadkom sme raz a pre vždy skončili, že jedinou reálnou cestou nášho napredovania je socialistický pohyb, ktorý zákonito vyústi do nastolenia komunistickej spoločnosti.

- [13] A. Jurovský: *Duševný život v spoločenských podmienkach*, Osveta, Bratislava 1965, str. 138.
- [14] V tom istom diele str. 121.

Literatúra a podkladové materiály pre článok

- A. Jurovský: *Duševný život v spoločenských podmienkach*, Osveta-Bratislava 1965.
- J. Szostkiewicz: *Sociologický výskum*, Bratislava 1964.
- Z. Bauman: *Sociologie*, Praha 1965.
- Ústne a písomné zprávy:*
— vedúcich organizátorov sociologického výskumu, — anketérov.
- Názory respondentov uvedené vo voľnej rubrike v dotazníku.
- Rubrika v dotazníkoch o stupňoch intenzity záujmov respondentov o šetrených otázkach.
- Návratnosť dotazníkov.

1. Úvod

Studie má ukázat, jak matematické metody mohou přispět ke konkrétnímu vyjádření sociologických a sociálních problémů. Může být také ukázkou, jak výsledky plynoucí z použití matematických metod mohou upozornit na to, že v literatuře navržený matematický postup řešení je třeba upřesnit a upravit.

Sociální otázky jsou nejen otázkami pracovního uplatnění a výdělku; jsou také otázkami pracovního uplatnění při omezené pracovní schopnosti a náhrady ztráty výdělečné schopnosti dávkami nemocenského a důchodového zabezpečení. Nejsou proto jen otázkami ekonomickými, otázkami optimálního poměru mezi náklady a výnosy, ale i otázkami humanitními. To znamená, že sociální otázky je třeba řešit nejen z hlediska ekonomického, ale i jiných aspektů sociálního života, tedy pod celkovým zorným úhlem sociologickým.

Potřebu takového řešení ukazuje i článek A. Hegedüse v č. 4 Sociologického časopisu, který pojednává o optimalizaci, humanizaci a modernizaci metody řízení. Abychom ukázali, že problémy, které se zdánlivě dají těžko matematicky modelovat, jsou někdy k modelování vhodné, citujeme z článku pro další úvahy: „Při zkoumání efektivnosti soustavy řízení a analýze každého názoru na její zavedení nebo zdokonalení nutně vzniká otázka, jaké máme klást požadavky na soustavu řízení . . . (něco docela jiného je matematicky přesné vyjádření efektivnosti na základě statistických ukazatelů, avšak i zde je pro cílevědomé řešení nutné objasnit si teoretická východiska . . .)“ (str. 393). „Ona dvě kritéria, která jsou hlavní tezí této studie — úsilí o optimalizaci rozhodnutí a humanizaci řízení, spolu velmi úzce souvisí, avšak není mezi nimi vyloučen konflikt, přinejmenším dočasný . . . porušení rovnováhy je vždycky škodlivé . . .“ (str. 405). Jinak odkazujeme čtenáře na článek A. Hegedüse, který ovšem nevylučuje možnost humanizační funkce moderního pracovního procesu a neodmítá zásadně používání matematických metod,

i když jich v citovaném článku při řešení otázky poměru optimalizace a humanizace pracovního procesu nepoužívá.

Studie je proto především zaměřena na formulaci matematického modelu v sociologii a sociální péči. Strukturální analýza činnosti „chráněné dílny“ zaměstnávající osoby se změněnou pracovní schopností, kde pracovní proces má funkci nejen ekonomickou, ale i humanizační, má být příkladem přesnějšího řešení poměru ekonomické optimalizace a humanizace pracovního procesu právě použitím matematických metod. Při řešení problému byl použit algoritmus navržený v *Příspěvku k měření intenzity vztahů ve strukturálních matricích* od V. Strnada uveřejněný v čísle 1 Ekonomickomatematického obzoru. Algoritmus musel být upraven a zpřesněn. Po konzultaci a v dohodě s autorem jej uvádíme v další části studie. Aby úprava algoritmu byla srozumitelnější a názornější, byla rovněž upravena numerická náplň matematického modelu, aby jeho propoččet byl i pro čtenáře těchto úvah usnadněn.

2. Sociologický model

Sociologický model je formulován na základě této skutečnosti: U nás, právě tak jako v jiných společnostech, stoupá počet mladých i dospělých osob se sníženou pracovní schopností. Takové osoby mohou pracovat mnohdy jen za zcela mimořádných podmínek, například v „chráněných dílnách“. Předpisy sociálního zabezpečení pak připouštějí, aby soustavně pracovaly v takových chráněných dílnách bez újmy na nárocích z důchodového zabezpečení. Příčinou vzrůstu počtu osob se sníženou pracovní schopností jsou leckde nedostatky sociálně ekonomické, jindy — a častěji — okolnost, že použití moderních léčebných metod umožňuje zdravotníkům postiženého zachránit, ale nikoliv vrátit do pracovního procesu jako osobu s plnou pracovní schopností. Otázky ekonomické a sociální, spojené se zaměstnáváním osob se sníženou pracovní schopností, nabývají proto závaž-

ných národohospodářských rozměrů; již nyní pracuje u nás v 48 výrobních družstvech invalidů asi 18 500 osob a chráněné dílny pro nejtěžší invalidy zaměstnávají asi 1600 osob. Chráněné dílny se zabývají výrobní činností se značným sortimentem výrobků z různých výrobních odvětví. Práce pro defektní osoby mají být vybírány podle hledisek profesio-graphických, zkoumajících výrobní činnosti z hlediska možnosti zaměstnání osob s různými defekty při určité výrobní činnosti.

Jednou z mnoha takových výrobních činností může být například výroba bižuterie. Při zkoumání naší otázky poměru optimalizace a humanizace výrobního procesu byl s přihlédnutím k důvodům uvedeným na konci předchozího oddílu formulován jednoduchý model, kdy tabulka modelu obsahuje pouze tři druhy výrobků. Ve skutečnosti by tabulka mohla obsahovat rozsáhlý sortiment výrobků bižuterie, kdy matice modelu by mohla zahrnovat desítky výrobků bižuterie vybraných ze zmíněných hledisek profesio-graphických.

Prakticky formulováno jde o to, aby pomocí strukturální analýzy byla vyřešena otázka, zda a do jaké míry je třeba dotovat činnost chráněných dílen z jiných zdrojů národohospodářské bilance.

Model: v určitém okrese pracuje již delší dobu chráněná dílna. Zaměstnává defektní osoby při výrobě bižuterie. Má být z dále uvedených hledisek zkoumána možnost zaměstnání osob s velmi těžkými defekty dolních končetin a slepců. Volba vhodné pracovní činnosti pro takto postižené osoby byla provedena z hledisek profesio-graphických. Pracovníci mají navlékat pomocí speciálních strojů a jehel na nitě šňůry korálů, perel atd. (dále jen korály). Tato zařízení jsou majetkem podniku, který je monopolním odběratelem výrobků chráněné dílny. Korály se liší barvou a tvarem. Rozlišení barevné je jen u části materiálu totožné s rozlišením tvarovým. Korály jsou dodávány dílně neroztříděné, přičemž mezi korály je určité množství s porušeným navrtáním otvorů na provlékání, s vadami ve zbarvení a broušení. Takové korály nemohou ovšem být použity pro výrobu bižuterie, která je hledaným devizovým zbožím s prakticky zajištěným odbytem. Vzhledem k devizové povaze zboží je otázka optimalizace výrobního procesu ekonomicky závažná. Povaha výroby však dává příležitost k humanizaci výrobního procesu, neboť při výrobě může být využito vytříbeného

hmatového smyslu slepců a vycvičené pohyblivosti paží a rukou osob postižených defekty dolních končetin.

Výrobky dílny jsou tedy v podstatě řetězy korálů. „Návleky“ korálů jsou z hlediska dílny jednak jejími finálními výrobky, i když v další výrobě u monopolního odběratele slouží jako polotovary pro výtvarně náročnější výrobky (kabelky, bižuterie vetkávané do tkanin atd.) — jednak jsou „návleky“ výrobě spotřebovávány uvnitř dílny, kdy kombinacemi řetězů vznikají řetězové náhrdelníky (náramky atd.). Jak uvidíme z numerického náplně formulovaného modelu, je výrobní spotřeba ve sledovaném období v poměru ke konečné spotřebě menší, neboť výroba náhrdelníků je omezena vlivem módy v odívání ve sledovaném období, kdy tvar šatstva používání náhrdelníků omezuje. Jsou vyráběny tři druhy výrobků:

I. výrobek:

Návlekiem vzniká řetěz korálů. Barevné rozlišení korálů je totožné s rozlišením tvarovým. Výrobek je zčásti spotřebováván při výrobě dalších výrobků dílny — náhrdelníků, které vznikají v podstatě kombinacemi I. výrobku s řetězy jiných druhů perel.

II. výrobek:

Řetězový náhrdelník zvaný natáhlík, tj. náhrdelník sestávající ze stejně dlouhých šňůr korálů, které nejsou barevně a tvarově shodně rozlišeny. Z tohoto důvodu nemohou slepci při výrobě II. výrobku pracovat, neboť nemohou využít svého náhradního hmatového smyslu.

III. výrobek:

Řetězový náhrdelník zvaný kaskáda, sestávající v podstatě z nestejně dlouhých šňůr korálů, které jsou jen zčásti barevně a tvarově shodně rozlišeny; slepci proto nemohou pracovat při výrobě III. výrobku, který je kombinací I. a II. výrobku.

Kombinace různých „návleků“ tvořících řetězy, z nichž pak vznikají náhrdelníky, náramky atd. mohou být ve skutečnosti mnohem složitější, než jak je uvedeno v modelu formulovaném s přihlédnutím k důvodům uvedeným na konci první části.

Humanizace pracovního procesu v chráněné dílně může být v ekonomickém modelu takto konkrétně formulována:

Podle § 17 vyhl. č. 102/64 Sb. je „plně invalidní pracovník, který pro svůj dlouho-

době nepříznivý zdravotní stav může sice vykonávat soustavné zaměstnání, avšak jen za zcela mimořádných podmínek (např. slepci, osoby s velmi těžkými ortopedickými vadami). „Pracovníci v chráněné dílně, kteří pobírají plný invalidní důchod, jej tedy nemusí ztratit, i když soustavně pracují za zcela mimořádných podmínek, které jsou dány povahou pracovního procesu a ostatními pracovními podmínkami v chráněné dílně. Ostatně jde zpravidla o menší invalidní důchody, takže dosažený výdělek je doplňkovým příjmem zaměstnanců chráněné dílny.

Matematický model nemůže zachytit některé kvantitativně přímo nevyjádřitelné činitele, které přispívají k humanizaci pracovního procesu v chráněné dílně. Například vědomí společenského uplatnění a částečného odpoutání od závislosti na důchodu z veřejných peněz pomáhá překonat pocit méněcennosti. Celkové postižení osobnosti invalidy — defektivita — se tím zmírňuje. Práce v dílně má tedy ještě jiné aspekty než ekonomické. Musí proto být posuzována z celkového hlediska sociologického — sociálního. Moderní pracovní proces nemusí proto mít jen svou funkci dehumanizační, ale může mít i konkrétní humanizační funkci tak, jak obecněji o ní hovoří A. Hegedüs.

Při hromadné výrobě bižuterie v chráněné dílně nemají být proto uplatňovány vůči slepým předpisy o náhradě plně nebo zčásti neopravitelných zmetků ve smyslu pracovních právních předpisů. Tato výhoda nemůže ovšem být ani v chráněné dílně poskytována osobám s ortopedickými vadami dolních končetin, které při práci shora popsané mohou pracovat jako osoby „zdravé“. Tento postup vůči slepým pracujícím v chráněné dílně je také odůvodněn tím, že je používáno i materiálu, který musí být vyřazen. Jednotkové náklady věcné (materiálové, dopravní, odpisy zařízení) jsou zanedbatelné. Výrobní náklady v podstatě tvoří náklady pracovní síly vynaložené na navlékání korálků na šňůry.

Pracovní náklady a objem výroby v měsíci mohou být v průměrných hodnotách považovány za stabilní. Výroba je již delší dobu zavedena. Tato skutečnost je důležitá z hlediska strukturální analýzy. Rovněž pracovní normy jsou stabilizovány. Jde o technicky zdůvodněné normy určené pro zdravé pracovníky. Normy a podle nich zjištěné počty normohodin mohou proto být mírou objemu nákladů výroby. Právě okolnost, že jde o stabilní pracovní normy a že počty normohodin

ve výrobě jsou rovněž stabilizovány, se projeví při pracovním nasazení slepců. Poněvadž po určitou dobu a v určité míře (jak je uvedeno v matematickém modelu) jim budou placeny zmetkové výrobky, výrobní náklady (tj. placené normohodiny) při výrobě I. výrobku stoupnou. Skutečnost, že zvýšený počet normohodin, které bude třeba po určitou dobu při výrobě I. výrobku slepým platit, se může časem měnit, nás upozorňuje, že změny ve výrobních vztazích budou odvislé od nezávisle proměnného činitele — míry zapracovanosti, resp. stupně využití náhradního hmatového smyslu slepců. Konečně velikost podílu placených vadných výrobků slepců nás přivádí k otázce možných mezí hranic vztahů ve výrobě vyvolaných pracovním začleněním slepců. — I za těchto okolností musí ovšem být monopolnímu odběrateli odvedeno sjednané množství dobrých výrobků. Objem z hlediska dílny finální výroby (konečné spotřeby) se proto nemůže změnit.

Strukturální analýza by mohla v našem modelu přinést konkrétnější a přesnější odpověď na otázku vlivu pracovního nasazení slepců:

- a) při výrobě výrobku I. potřebného pro výrobu výrobku II.
- b) při výrobě výrobku I. potřebného při výrobě výrobku III.
- c) při výrobě výrobku I. potřebného při výrobě výrobku II. a III. (kdy by se proto současně měnil počet normohodin ve všech obsažených polích prvního řádku matice modelu).

Slepým by byly při těchto druhých pracovního nasazení ve smyslu zásad humanizace hromadného pracovního procesu po určitou dobu a v určité míře placeny zmetkové výrobky, čímž by ovšem byly ovlivněny výrobní náklady počítané v normohodinách.

Propočít provedeme pouze pro prvu variantu nasazení slepců (tj. pro případ pracovního nasazení slepců při výrobě I. výrobku potřebného pro výrobu II. výrobku). Jde nám především přece o to, abychom ukázali možnost matematického modelování v oblasti sociologie a sociální péče, a o metodu řešení, kterou bychom použili při zpracování větších modelů matic vyšších řádů. Varianty propočtu ukazuje ostatně citovaný *Příspěvek k měření intenzity vztahů ve strukturálních maticích* od V. Strnáda, a studie by proto byla zbytečně rozsáhlá.

3. Matematický model

Tabulka 1.

Matematický model

Druh	Výrobní spotřeba výrobků			Výrobní spotřeba (mezisoučet)	Konečná spotřeba	Výroba celkem (součet)
	I	II	III			
I	0	100	200	300	700	1000
II	0	0	900	900	100	1000
III	0	800	0	800	200	1000
Náklady	0	900	1100	2000	1000	3000

Popis matematického modelu:

1. Prvky na hlavní diagonále jsou nulové, poněvadž povaha výroby nepřipouští spotřebu určitého výrobku při výrobě téhož výrobku. Tzv. „vlastní spotřeba“ v matici modelu proto nevzniká. Na propočtu modelu se tím z hlediska metody řešení nic nemění.

2. Tvar modelu formulovaného ze skutečnosti je zachován a ze shora uvedených důvodů byly numerické hodnoty měsíční výroby upraveny. Úprava je po stránce ekonomické zčásti odůvodněna tím, že v průměrných zaokrouhlených hodnotách měsíční výroby je zachycen vliv zmenšeného pracovního úvazku některých zaměstnanců dílny.

3. Podle zásad uvedených v sociologickém modelu v popisu humanizace hromadného pracovního procesu v chráněné dílně bude v prvním měsíci třeba hradit 10 % zmetků.

4. Poněvadž budeme z důvodů již uvedených zkoumat pouze vliv pracovního nasazení slepců při výrobě I. výrobku potřebného pro výrobu II. výrobku, dojde k změně počtu normohodin o 10 % pouze v druhém poli prvního řádku, kde přitom, že slepcům bude placeno 10 % odvedených normohodin při výrobě zmetkových výrobků, stoupne výrobní spotřeba I. výrobku na II. výrobek měřená v normohodinách ze 100 normohodin na 110 normohodin.

5. Výrobu celkem označíme jako vektor

$$b = \begin{bmatrix} 1000 \\ 1000 \\ 1000 \end{bmatrix}$$

konečnou spotřebu označíme jako vektor

$$a = \begin{bmatrix} 700 \\ 100 \\ 200 \end{bmatrix}$$

výrobní spotřeba na jednotku celkové výroby je dána transformační maticí

$$T = \begin{bmatrix} 0 & 1/10 & 2/10 \\ 0 & 0 & 9/10 \\ 0 & 8/10 & 0 \end{bmatrix}$$

6. Podle vztahů uvedených v poznámkách k algoritmu řešení se budeme zabývat zkoumáním vlivu změněného prvku matice T na prvky matice inverzní T^{-1} a na objem výrobních nákladů vyjádřených rovněž v počtu normohodin, uvedených v poslední řádce matematického modelu.

7. V našem modelu zřejmě platí tyto vztahy:

$$Tb + a = b$$

$$a = b - Tb$$

$$a = b(E - T), \text{ kde } E \text{ je matice jednotková}$$

$$b = (E - T)^{-1}a$$

Matici $(E - T)$ budeme označovat dále H . Úloha bude řešitelná, pokud čtvercová matice bude regulární a bude možno k ní tedy nalézt matici inverzní. O této otázce při řešení našeho modelu pojednáme podrobněji v poznámkách k algoritmu strukturální analýzy matice modelu.

4. Poznámky k algoritmu řešení

Jak jsme již uvedli, ukázalo se po propočtu skutečného modelu a s přihlédnutím k vývodům obsaženým v práci A. S. Householdera: *Principles of Numerical Analysis* (str. 79), že algoritmus řešení navržený v článku V. Strnada: *Příspěvek k problému měření intenzity vztahů ve strukturálních maticích* je třeba upravit a zpřesnit. Úpravu a zpřesnění algoritmu uvádíme jen pokud je to účelné pro náš mo-

del. Rovněž — kromě zásadních kroků úvahy — upouštíme od důkazů tvrzení a definic, abychom studii zbytečně nerozšiřovali.

Uvedený postup pro změnu prvků inverzní matice T^{-1} na základě změny prvku matice T je zvláštní případ postupu uváděného Householderem, kde se „zkoumá, jak ke známé matici inverzní A^{-1} je možno nalézt inverzní matici k matici A' , která se liší od matice A jenom v jediném prvku nebo více řádcích a sloupcích . . .“ — může být dokázán tento vztah:

$$1. (A + USV^T)^{-1} = A^{-1} - A^{-1}US(S + SV^T A^{-1}US)^{-1} \cdot SV^T \cdot A^{-1}$$

za předpokladu, že naznačená inverze je možná a rozměry matic a vektorů odpovídají. Při tom A a S jsou čtvercové matice, U a V obdélníkové. Ve zvláštním případě, jestliže U a V jsou sloupcové vektory u a v , a jestliže skalár $S = 1$, pak platí

$$2. (A + uv^T)^{-1} = A^{-1} - (A^{-1}u) \cdot (v^T A^{-1}) \cdot (1 - v^T A^{-1}u)^{-1},$$

jestliže $u = e_i$, potom i -tá řádka uv^T je v^T , a každá jiná řádka je rovna 0;

jestliže $v = e_j$, potom j -tý sloupec uv^T je u , a každý jiný sloupec je nulový;

jestliže $u = s e_i$, kde s je nějaký skalár, a $v = e_j$, potom prvek v v i -tém řádku a v v j -tém sloupci uv^T je s , a každý jiný prvek je roven 0. Konečně $v^T A^{-1} \cdot u$ je $s(a)_{ij}^{-1}$, kde $(a)_{ij}^{-1}$ je označený prvek matice A^{-1} . Potom docházíme k zajímavému závěrečnému výsledku, že matice $A + uv^T$ se stává singulární, jestliže $s = -1(a)_{ij}^{-1}$.

Volíme-li $u = \Delta t_{ij} e_i$ a $v = e_j$, kde Δt_{ij} značí změnu jednoho prvku matice T o Δt_{ij} , pak platí vztah:

$$(A + t_{ij} e_i e_j) = A^{-1} - (A^{-1} \Delta t_{ij} e_i) \cdot (e_j^T A^{-1}) \cdot (1 + \Delta t_{ij} e_j^T A^{-1} e_i)^{-1},$$

kde vektory e jsou vektory čtvercové (permutační matice) E_{ij} , jejíž i, j -tý prvek je roven jedné, ostatní jsou nuly. Potom lze dokázat, že kroky algoritmu navrženého v *Příspěvku k problému měření intenzity vztahů ve strukturálních maticích*, které mají význam při propočtu našeho modelu, je třeba upravit a zpřesnit takto:

1. Postup pro promítání změny prvku matice T do prvků inverzní matice T^{-1} je možno provést podle vztahu:

$$(T + \Delta t_{ij} E_{ij})^{-1} = T^{-1} - \frac{\Delta t_{ij}}{1 + \Delta t_{ij} (t_{ij})^{-1}} \cdot$$

$$\begin{bmatrix} t_{11}^{-1} \\ t_{21}^{-1} \\ \vdots \\ t_{n1}^{-1} \end{bmatrix} (t_{j1}^{-1}, t_{j2}^{-1}, \dots, t_{jn}^{-1})$$

2. Vliv změny prvku matice T na prvky matice T^{-1} může být charakterizován nezávisle proměnným parametrem ε . Vliv změny prvku matice T v závislosti na ε na prvky matice T^{-1} dostaneme ze vztahu:

$$\frac{\varepsilon}{1 + \varepsilon t_{ij}^{-1}} \cdot \begin{bmatrix} t_{11}^{-1} \cdot t_{j1}^{-1}, t_{11}^{-1} \cdot t_{j2}^{-1}, t_{11}^{-1} \cdot t_{j3}^{-1}, \dots, t_{11}^{-1} \cdot t_{jn}^{-1} \\ t_{21}^{-1} \cdot t_{j1}^{-1}, t_{21}^{-1} \cdot t_{j2}^{-1}, t_{21}^{-1} \cdot t_{j3}^{-1}, \dots, t_{21}^{-1} \cdot t_{jn}^{-1} \\ \vdots \\ t_{n1}^{-1} \cdot t_{j1}^{-1}, t_{n1}^{-1} \cdot t_{j2}^{-1}, t_{n1}^{-1} \cdot t_{j3}^{-1}, \dots, t_{n1}^{-1} \cdot t_{jn}^{-1} \end{bmatrix}$$

3. Postup pro stanovení možných mezi změn v matici H^{-1} na základě změn prvků dané matice T uváděný v citovaném *Příspěvku k měření intenzity vztahů ve strukturálních maticích* je třeba rovněž upravit ve smyslu vztahu uvedeného ad 2., přičemž je třeba uvážit, že po úpravě proti původnímu propočtu dostáváme hodnoty, které v grafickém znázornění jsou dány grafem inverzním ke grafu 1, který byl uveden v původně navrženém algoritmu v uvedené práci. Postup je uveden v propočtu modelu.

4. Obdobně by bylo třeba upravit a zpřesnit ostatní kroky původně navrženého algoritmu. Úpravy kroků, kterých v propočtu modelu nepoužíváme, rovněž neuvádíme, abychom zbytečně nezvětšovali rozsah stati.

5. Propočet modelu

$$\begin{bmatrix} 0 & 1/10 & 2/10 \\ 0 & 0 & 9/10 \\ 0 & 0 & 8/10 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 1 & -1/10 & -2/20 \\ 0 & 1 & -9/10 \\ 0 & -8/10 & 1 \end{bmatrix}$$

matice k ní inverzní

$$\begin{bmatrix} 1 & 65/70 & 725/700 \\ 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 20/7 & 27/7 \end{bmatrix}$$

O správnosti inverze se můžeme přesvědčit dosazením do vztahu $b = H^{-1} \cdot a$,

$$\begin{bmatrix} 1000 \\ 1000 \\ 1000 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 65/70 & 725/700 \\ 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 20/7 & 27/7 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} 700 \\ 100 \\ 200 \end{bmatrix}$$

V matici T dojde podle údajů uvedených v ekonomickém a matematickém modelu ke změně ukazatele výrobní spotřeby výrobku I. na výrobek II. Poněvadž počet normohodin na výrobu výrobku I. pro výrobu výrobku II. stoupne ze 100 n/h na 110 n/h, změní se koeficient t_{12} o 10/1000, tj. o 1/100. Podle vztahu uvedeného v poznámkách k algoritmu řešení dostáváme

$$H_{12}^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & -11/100 & -2/10 \\ 0 & 1 & -9/10 \\ 0 & -8/10 & 1 \end{bmatrix} =$$

$$= \begin{bmatrix} 1 & 65/70 & 725/700 \\ 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 20/7 & 25/7 \end{bmatrix}$$

$$- \frac{-1/100}{1 + (-1/100) \cdot 0} \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix} \cdot [0, 25/7, 225/70]$$

kde:

$$t_{11}^{-1} = 1, \quad t_{12}^{-1} = 65/70, \quad t_{13}^{-1} = 725/700$$

$$t_{21}^{-1} = 0, \quad t_{22}^{-1} = 25/7, \quad t_{23}^{-1} = 225/70$$

$$t_{31}^{-1} = 0, \quad t_{32}^{-1} = 20/7, \quad t_{33}^{-1} = 25/7$$

$$H_{12}^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & 65/70 & 725/700 \\ 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 20/7 & 25/7 \end{bmatrix} -$$

$$- \left(-\frac{1}{100} \right) \cdot \begin{bmatrix} 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} =$$

$$\begin{bmatrix} 1 & 65/70 & 725/700 & 0 & 25/700 & 225/7000 \\ 0 & 25/7 & 225/70 & + & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 20/7 & 25/7 & & 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} 1 & 675/700 & 7475/7000 \\ 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 20/7 & 25/7 \end{bmatrix}$$

Inverze matice H_{12}^{-1} na podkladě již známé inverzní matice H^{-1} byla provedena podle vývodů Householderových a algoritmu navrženého v *Příspěvku pro měření intenzity vztahů ve strukturálních maticích* s tím, že úprava základního vzorce původně navrženého v algoritmu obsaženém v této práci spočívá v podstatě v záměně pořadí indexů t_{ij} , tak jak je uvedeno v poznámkách k algoritmu řešení.

Navržená metoda inverze velkých matic je jistě jen jednou z možných metod inverze, podle našeho názoru však zvláště vhodnou ve strukturální analýze, jestliže dochází pouze ke změně jednoho prvku nebo ve více řádcích nebo sloupcích. Metoda by byla zvláště vhodná při propočtu našeho modelu, kdyby matice byla vyššího řádu.

Kontrolu propočtu inverze matice, který byl proveden podle vztahu ad 1 (uvedeného v poznámkách k algoritmu řešení, jestliže se změnil pouze jediný prvek v matici T), lze provést propočtem inverze jiným způsobem. Propočet uvádíme jako ekonomický postup propočtu matic vyššího řádu, neboť, jak jsme již uvedli, jde nám především o metodiku řešení pro případ matice vyššího řádu rozsáhlejšího modelu než je náš model, představující pouze jednu dílnu z celkového počtu chráněných dílen.

Změny prvků matice H^{-1} na základě změny prvku t_{12} matice T propočítáme podle vztahu uvedeného ad 2. v poznámkách k algoritmu řešení:

$$H_{12}^{-1} - H^{-1} = - \frac{-1/100}{1 + (-1/100) \cdot 0} \cdot \begin{bmatrix} 1 \cdot 0, & 1 \cdot 25/7, & 1 \cdot 225/70 \\ 0 \cdot 0, & 0 \cdot 25/7, & 0 \cdot 225/70 \\ 0 \cdot 0, & 0 \cdot 25/7, & 0 \cdot 225/70 \end{bmatrix}$$

$$H_{12}^{-1} - H^{-1} = \begin{bmatrix} 0 & 25/700 & 225/7000 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$$

Změnu vektoru celkové výroby v důsledku změny prvku t_{12} matice T dostaneme ze vztahu:

$$\Delta b_{12} = \begin{bmatrix} 0 & 25/700 & 225/7000 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 700 \\ 100 \\ 200 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 10 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}$$

Při propočtu změny vektoru celkové výroby v důsledku změny prvku t_{12} matice T musíme však při interpretaci numerického výsledku uvážit okolnosti uvedené v ekonomickém modelu, jak se o tom zmíníme v diskusi výsledků uvedených v závěrečné tabulce.

Stanovení možných mezí změn v inverzní matici H^{-1} na základě změny prvku dané matice T (v našem případě t_{12}) je možno provést podle poznámek k algoritmu řešení uvedených ad 3. podle vzorce:

$$- \frac{\varepsilon}{1 + \varepsilon t_{21}^{-1}} \begin{bmatrix} 1 \cdot 0, & 1 \cdot 25/7, & 1 \cdot 225/70 \\ 0 \cdot 0, & 0 \cdot 25/7, & 0 \cdot 225/70 \\ 0 \cdot 0, & 0 \cdot 25/7, & 0 \cdot 225/70 \end{bmatrix}$$

pro $t_{21}^{-1} = 0$ dostáváme vztah:

$$- \frac{\varepsilon}{1 + \varepsilon \cdot 0} \begin{bmatrix} 0 & 25/7 & 225/70 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$$

a pro $\varepsilon = -1/100$ dostáváme výsledek, vyjádřený maticí možných mezí změn

$$\begin{bmatrix} 0 & 25/700 & 225/7000 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$$

6. Tabulky

Tabulka 2.

Změny prvků matice inverzní H^{-1} při změně prvku t_{12} matice T

Druh změny $h_{12} - 1/100$	Změny, prvků									Změny vektoru b		
	h_{11}^{-1}	h_{12}^{-1}	h_{13}^{-1}	h_{21}^{-1}	h_{22}^{-1}	h_{23}^{-1}	h_{31}^{-1}	h_{32}^{-1}	h_{33}^{-1}	b_1	b_2	b_3
původní prvek	0	25/700	225/7000	0	0	0	0	0	0	10	0	0
	0	65/70	725/700	0	0	0	0	0	0			
v % k původnímu prvku	0	3,8	3,1	0	0	0	0	0	0			

Tabulka 3.

Změna zadaného modelu

Druh výrobku	Výrobní spotřeba výrobků			Výrobní spotřeba (mezisoučet)	Konečná spotřeba	Celková výroba
	I	II	III			
I	0	103,8	206,2	310	700	1010
II	0	0	900	900	100	1000
III	0	800	0	800	200	1000
Náklady	0	903,8	1106,2	2010	1000	3010

7. Závěry

Závěrem je třeba provést diskusi výsledků obsažených v závěrečných tabulkách. Změnu zadaného modelu lze z hlediska sociologického interpretovat takto: slepci byli pracovní nasazení pouze při výrobě I. výrobku. Poněvadž jsou jim placeny po určitou dobu zmetky, došlo ke změně prvku t_{12} transformační matice T o 1/10. Tato změna matice T vyvolala změnu prvků matice komplexních koeficientů výrobních, zachycených v matici H^{-1} . Prvek matice H^{-1} , h_{12}^{-1} se zvýšil o 25/700 a prvek h_{13}^{-1} se zvýšil o 225/7000. V procentech k původnímu prvku se prvek h_{12}^{-1} zvýšil o 3,8 % a prvek h_{13}^{-1} o 3,1 %. Počet normohodin vynaložených na výrobu výrobku I, který se spotřebovává při výrobě výrobku II, činil podle původně zadaného modelu 100 n/h. Výrobní spotřeba výrobku I na výrobek II stoupla proto na 103,8 n/h, jak je uvedeno v tabulce 3. Počet normohodin vynaložených na výrobu výrobku I, který se spotřebovává při výrobě výrobku III, činil podle původně zadaného modelu 200 n/h. Výrobní spotřeba

výrobku I na výrobu výrobku III stoupla o 3,1 % ze 200 n/h, tj. na 206,2 n/h, jak je uvedeno v tabulce 3. Výrobní spotřeba výrobku I se celkem zvýšila ze 300 n/h podle původně zadaného modelu na 310 n/h, jak je rovněž uvedeno v tabulce 3. Náklady výroby stouply z 2000 n/h na 2010 n/h, tedy o 10 n/h, které představují objem zmetků placených slepčům po dobu jejich zapracování. Jiné změny v původně zadaném modelu nenastaly z těchto důvodů:

Objem konečné spotřeby se proti původně zadanému modelu nemění. Vektor konečné spotřeby, tj. dodávek výrobků mimo dílnu, kdy sjednané dodávky podle podmínek uvedených v ekonomickém modelu musely být s ohledem na devizovou povahu zboží v každém případě splněny, se nezměnil, a změna prvku t_{12} se proto mohla projevit pouze ve výrobní spotřebě a v nákladech. Zvýšení celkové výroby výrobku I podle původně zadaného modelu 1000 n/h na 1010 n/h je totiž pouze numerické. Z hlediska ekonomického, zejména při devizové povaze vývozního zboží, nemohou být zmetky počítány do

zvětšení objemu výroby. Konečně změna prvku t_{12} se nemohla projevit také ve změně výrobní spotřeby výrobků při samotné výrobě těchto výrobků (například při spotřebě výrobku I při výrobě výrobku I), neboť vlastní výrobní spotřeba při výrobě bižuterie není a proto jsou prvky ležící na hlavní diagonále transformační matice rovny 0.

K otázce poměru humanizace a optimalizace výrobního procesu lze závěrem ve světle propočtu matematického modelu chráněné dílny zaměstnávající osoby se změněnou pracovní schopností proto říci:

Na jedné straně stojí humanizace pracovního procesu jako sociologický jev, který nemůže být vykládán a posuzován pouze z hlediska ekonomického poměru vynaložených nákladů a výnosů. Humanizační funkce pracovního procesu v chráněné dílně spočívá v pracovní rehabilitační funkci dílny, kdy práce vhodně volená z hlediska profesiografického může mít příznivý vliv na zdravotní stav defektních osob. Pracovní činnost v dílně přináší také hodnoty etické, neboť „napomáhá rozvoji osobnosti, lidských schopností, dovedností, rozvíjení tvůrčí energie jednotlivých vrstev společnosti“, na což A. Hegedüs upozorňuje v uvedeném článku (str. 393). Tyto činitele nedovedeme kvantitativně vyjádřit a matematicky je proto nelze modelovat. Nemohou však být opomíjeny při řešení poměru humanizace a optimalizace pracovního procesu a jeho řízení — nehledě k tomu, že pracovní začlenění přináší osobám se změněnou pracovní schopností existenční zlepšení. Chráněná dílna, která je především zařízením sociálním, se snaží za daných podmínek o pokud možno optimální výsledek ekonomický.

Na druhé straně stojí tedy optimální ekonomický výsledek, který je humanizací pracovního procesu nepříznivě ovlivněn, neboť

přestože se objem celkové výroby ve skutečnosti nezměnil, zvýšily se vynaložené náklady o 10 n/h.

Strukturální analýza však umožňuje posoudit poměr humanizace a optimalizace pracovního procesu odděleně pouze z hlediska ekonomického, podle jednotlivých výrobků. Umožňuje nákladovou kalkulaci podle jednotlivých výrobků a proto přispívá k přesnější organizaci pracovního procesu zejména z hlediska rozhodnutí, při výrobě kterých výrobků mohou být pracovní nasazeny defektní osoby, při výrobě kterých výrobků mají být nasazeny osoby zdravé nebo osoby zapracované již natolik, že spotřeba normohodin proti původně zadanému modelu bude nižší. Pomocí upraveného algoritmu mohou být propočítány změny i v rozsáhlejších maticích. Pomocí algoritmu lze také propočítat vliv změny prvků transformační matice, tj. vliv změny spotřeby normohodin u jednotlivých výrobků odděleně. Lze však také stanovit intenzitu působení současné změny několika prvků transformační matice, tj. lze propočítat vliv současné změny spotřeby normohodin při výrobě několika prvků. — Postup je rovněž uveden ve zmíněném příspěvku V. Strnada.

Navržený algoritmus usnadňuje inverzi matic tak, že při změně jednoho nebo několika prvků není třeba znovu invertovat matici podle známých metod, což má praktický význam zejména při řešení propočtu modelu několika dílen, kdy rozsáhlejší matice se mění nasazením defektních osob při výrobě jen jednoho nebo několika výrobků, kde takové osoby dosud nepracovaly nebo pracovaly za jiných podmínek. Metoda řešení matematického stanovení poměru mezi humanizací a optimalizací pracovního procesu z hlediska ekonomického by se nezměnila, a právě o ni se nám v našem případě jednalo.

Traité de sociologie, publié sous la direction de Georges Gurvitch, I. 1958, 2. opra­vené vydání 1962, str. 514, II. 1960, 1963, str. 466, Presses universitaires de France.

Tato příručka sociologie, kterou zčásti napsal, ale celou uspořádal a redigoval, je z posledních větších knih Gurvitchových. Sleduje podobný cíl jako příručka, kterou vydal r. 1945, když za okupace Francie dlel ve Spojených státech, a jež byla po jeho návratu do Francie přeložena do francouzštiny pod názvem: *La sociologie au XXe siècle*, I. *Les grands problèmes de la sociologie*, 1947, str. 510, II. *Les études sociologiques dans les différents pays*, str. 763. Toto symposion mělo podat celkový kritický a zároveň syntetický přehled současné sociologie v pojetí americkém v I. dílu z pera sociologů amerických nebo působících na amerických univerzitách, v II. dílu přehled evropské a americké sociologie od příslušníků té které země (o české sociologii psali J. S. Rouček a I. A. Bláha). Gurvitch sám přispěl toliko studií o kontrole, ale sám vypracoval celý program a zajistil si příspěvky autorů; jeho spolupracovníku W. E. Mooreovi připadla formální úprava a korektura.

Poté propracovával své pojetí sociologie v knize *La vocation actuelle de la sociologie*, I. *Vers la sociologie différentielle*, I. 1950, 3. vyd. 1963, II. *Antécédents et précédents*, 2. vyd. 1963, přepracované a rozšířené; do tohoto svazku pojal také některé zatím vyšlé studie. Název knihy je poněkud úzký. Nejedná jen o povolání, úkol sociologie, jak by se snad mohlo soudit v zemích, kde sociologie byla zanedbávána, nýbrž Gurvitch zde vykládá své pojetí obecné sociologické teorie, svůj sociologický systém, a to až na některé pozdější doplňky nejdůležitější. Názory zde podané jsou pak jádrem Gurvitchových statí v příručce nahore jmenované a zde rozebírané. Kniha měla také přinést obraz pokud možno objektivní a obsáhlý o sou-

časné sociologii; bylo proto nutno přibrat k spolupráci sociology jednotlivých oborů. Gurvitch si vybral své spolupracovníky toliko mezi francouzskými sociology, takže kniha podává převážně obraz sociologie francouzské. a to podle pojetí Gurvitchova, který se také snažil urovnat nedorozumění v terminologii jednotlivých příspěvků, a obecněji jako pokračování směru durkheimovského. Kniha neměla být pouze učebnicí nebo encyklopedií, nýbrž příručkou (*livre de référence*) pro studium a východiskem pro další bádání.¹

V úvodních kapitolách se Gurvitch pokouší určit předmět a podat definici sociologie.² Z řady definic, které kritizuje, navazuje na definici Maussovu, že sociologie je věda o metodě celkového pohledu na studium „totalních sociálních jevů“, jež Mauss ztotožňuje se společnostmi globálními, ale chybuje tím, že odmítá dialektiku (jako např. též Sorokin), kterou nesprávně chápe jako filosofii hegelovskou nebo marxistickou. Sám definuje sociologii jako vědu o totalních jevech sociálních po všech jejich stránkách a v celém jejich pohybu, jež je zachycuje v dialektizovaných typech mikrosociálních, skupinových a globálních, když se tvoří a rozkládají (27). Sociologie studuje společenskou skutečnost (sociální jevy totalní) troji metodou: systemizující a analytickou (většinou metoda sociálních věd zvláštních), metodou individualizující a singularizující (vlastní historii a etnografii) a metodou typologie kvalitativní a diskontinuální, aplikující celkový pohled a užívající empirické dialektiky. Tato metoda rozlišuje trojí typy: mikrosociologické (čili abstraktní, typy zvláštních seskupení *groupement-abstraktné* konkrétní) a typy sociálních tříd a společností globálních (konkrétní). Znak sociologické metody jsou empirismus, relativismus a hlavně dialektický pluralismus. Je zřejmé, že Gurvitch dále promýšlí pojetí Maussovo, jež obohacuje ze-

¹ Pisatel referuje o stavu francouzské sociologie podle této příručky a v jejím rámci také o Gurvitchově pojetí, odkazuje na podrobnější výklad jeho pojetí, na článek J. Cazenuevea v *Revue française de sociologie*, VII, č. 1, leden-březen 1966, a na článek Z. Střimský ve 4. čísle tohoto časopisu. Gurvitch sám líčí svůj myšlenkový vývoj a svou vědeckou činnost do roku 1958 v článku *Mon itinéraire intellectuel ou l'exclu de la horde* v *Letres nouvelles*, 1958, a znovu otištěno v časopise *L'homme et la société*, 1966.

² V předchozím spise (*Vocation* etc.) klade Gurvitch francouzské sociologii za úkol spojit teorii a výzkum, bádání – spojení, jež schází rozvoji současné sociologie jako vědy – a soustředit se na studium přítomné sociální skutečnosti. K tomu po-

třebuje pojmů jasných a ohebných, potřebuje se zbavit pojmů, jimiž se hlavně zabývala sociologie 19. století a jež pokládá za pojmy falešné, jako jsou otázky poměru sociologie a filosofie dějin, pojmy řádu a pokroku společnosti, domnělý spor mezi psychologii a sociologií se špatnou alternativou psychologie nebo sociologie, otázka primátu činitele společenského a problém sociologických zákonů. Naproti tomu sociologie chce především vytříbit a zrevolidovat svůj pojmový aparát, svou metodu, své techniky a hledá syntézu mezi empirickým popisem a výkladem. Pak přikročí k vlastní práci, k budování sociologické teorie, jejíž první etapou je sociologie hlubinná (*sociologie en profondeur*).

Jména o pojem dialektiky, již rovněž odmítá — jak zdůrazňuje — ve smyslu hegelovském nebo marxistickém.

Ve stručném náčrtu dějin sociologie začíná Aristotelem, pokračuje sociální fyzikou Hobbesovou a Spinozovou, jejichž syntézu nachází u Montesquieua (ovšem mnohem důslednějšího ve svém relativismu a empirismu), mezi německými mysliteli vyzdvihuje Leibnize a upozorňuje na Fichtova žáka Krause, z Angličanů uvádí Fergusona a Smitha, z Francouzů fyziokraty a končí Malthusem jako zakladatelem demografie a Queteletem jako protagonistou sociální statistiky. Ze zakladatelů sociologie chápe jako jejího duchovního otce Saint-Simona (spíše než Comta), jako prostředkující článek mezi Saint-Simonem a Marxem Proudhona, dále Marxe, pak teprve Comta, dále Spencera a posléze Le Playe s jeho školou. Proti obvyklému pojetí zařazuje do vývoje sociologie Proudhona (jemu a Saint-Simonovi věnoval své poslední studie z roku 1965), Marxe, více oceňuje Saint-Simona a Spencera a také Le Playe.

V třetím oddílu této kapitoly nastiňuje jen stručně sociologii z konce 19. a začátku 20. století. Z francouzské sociologie vyzdvihuje Tarda a zdůrazňuje, že patří do sociologie vůbec, nejen do sociální psychologie; nejvíce vyzdvihuje Durkheima a jeho školu. Z Durkheimových spisů nejvíce cení *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, z jeho žáků Mause a Halbwachse a mimo školu staví Lévy-Bruhla. Z německé sociologie charakterizuje Toenniese, von Wieseho, pak Schelera a Mannheima jako sociology vědění a zejména Maxe Webera, jež jinde prohlašuje za nejvýznamnějšího německého sociologa. Z britské sociologie jmenuje zejména sociology ekonomické školy londýnské: Hobhouse, jehož — myslím — nedoceňuje. Ginsberga a Westermarcka (původem Fini). Poměrně stručnou pozornost věnuje sociologii americké, z níž si všímá jen poněkud Sumnera, Smalla, Giddingse, vice Cooleye (nejhlubšího z nich), Meada, Sorokina a posléze zakladatele sociometrie Morena.

Charakteristika probíraných sociologů je podána vtipně, kriticky z hlediska autorova a často odlišně nebo i originálně proti obvyklému ličení, ovšem převládá jak francouzské, tak speciálně autorovo hledisko.

Další kapitoly úvodu se zabývají vztahy sociologie a některých sousedních věd. Bastide rozlišuje vlastní oblasti sociologie a psychologie a pak oblast společnou, kde sociologie má dávat psychologii přesné otázky, tato má ukovat nové nástroje, a tak se stává spolupráce obou přesnou. Bastide vyzdvihuje Gurvitchovo úsilí scelit obě oblasti za předpokladu, že se překoná jeden falešný problém, problém poměru individua a společnosti, a psychologie bude hledat podle tří typů sociálních tří typy psychických stavů, počínaje individuálním já až ke kolektivnímu vědomí a kolektivní duševnosti. Braudel pojímá historii a sociologii jako jediné vědy globální a rozlišuje tři typy historie: historii událostí, konjunkturální a struk-

turální. Doporučuje mladým sociologům, aby v době učení zkoumali i v nejskromnějším archivu i nejjednodušší otázku historickou, aby ji poznali z praxe. Balandier určuje poměr mezi etnografií, etnologií a antropologií. Etnografie sbírá a třídí materiál, typy sociální a kulturní, etnologie směřuje k syntéze, antropologie hledá obecné vlastnosti charakterizující život společnosti v celém vývoji lidstva a podle rozlišování kultury a struktury a funkci společnosti liší antropologii kulturní a sociální. Guibaud podává přehled problémů statistiky a Granai přehled technik sociologického zkoumání. Především upozorňuje na chyby při zkoumání, jako odděluje-li se společnost a kultura, studují-li se malé nebo zvláštní skupiny bez zřetele k základním problémům společnosti, studuje-li se místo společenské reality „statistická populace.“ Rozeznává techniky pozorovací, interviewové, pokusné (mezi nimi sociometrické) a statistické, jež všechny dále podrobně dělí a charakterizuje.

Jádrem celé knihy je Gurvitchovo pojetí obecné sociologie, sociologické teorie: sociologie hlubinná (hloubková, sociologie en profondeur), která se teprve tvoří a která je vlastní teorií Gurvitchovou. Je to soubor sociálních jevů, eventuálně po jejich jednotlivých stránkách, aspektech, jež se řadí v jednotlivé roviny (úrovně, vrstvy, paliers en profondeur, niveaux, couches, plans étages), jež je možno studovat postupně od přístupnějších k méně přístupným, od povrchu morfologického a ekologického (hmotné exteriorizace sociální skutečnosti) ke kolektivnímu chování formulovanému obvykle ve statutech (organizovaným aparátům), sociálním modelům (signálům, znakům, pravidlům), kolektivnímu chování neorganizovanému, sociálním rolím a jejich osnovám, kolektivním postojům, sociálním symbolům, kolektivnímu chování tvůrčímu, kolektivním ideám a hodnotám, až k stavům duševním a kolektivním psychickým aktům. Tyto sociální jevy se různě pronikají, až i tuto stupnici od základu převrací.

Tyto nejelementárnější složky sociální skutečnosti se pak spojují v různé sociální útvary (cadres sociaux). O skutečných kolektivních jednotkách, o formách sociability (společivosti, druživosti), o jevech mikrosociálních, o mikrokosmu forem sociability, jedná mikrosociologie. Jsou to například: my a vztahy k druhému, stupně částečného splynutí v nás a stupně tlaku v obráceném poměru ke splynutí: masa, společenství (communauté) a pospolitost (communio), dále například vztahy k druhému, jež podle Wieseovy terminologie označuje jako sblížující, oddalující a smíšené, z nichž tyto jsou nejdůležitější. Tyto formy jsou astrukturální.

Makrosociologie jedná jednak o skupinách (seskupeních, groupements) a o vyšších skupinách (nadskupinách, surgroupements), jako jsou sociální třídy, jednak o společnostech globálních. Skupiny třídí podle patnácti dělítek, např. podle funkce a jejich počtu, podle rozsahu, trvání, rytmu, podle stupně rozptýlení, jednoty, spojení ap. Nad-

skupiny, částečně makrokosmy skupin nebo seskupení skupin, jsou sociální třídy charakterizované větším počtem funkcí se zvláštním důrazem na funkce hospodářské, na něž obrátí pozornost zvláště Marx, se sklonem k intenzivnímu vrstvení (strukturaci) a ve svém vzájemném antagonismu tihnoucí k tomu, stát se jediným světem. V této části věnuje Gurvitch zvláštní pozornost pojmu struktury, pojmu velmi důležitému v sociologii, a ukazuje, že struktura ruší protiu sociologie řádu a pokroku, sociologické statiky a dynamiky, zneužívání pojmu instituce a organizace; je daleko složitější, odpovídá pojmu útvaru (Gestalt) v psychologii a na rozdíl od pojmu typu, který je umělý, je částí sociální skutečnosti. Pojem struktury je nezbytný pro charakteristiku globální společnosti.

Nejrozsáhlejší a nejimpozantnější sociální jevy jsou globální společnosti, makrokosmy sociálních makrokosmů. Mají svrchovanost právní (i států) i sociální a mohou mít i ekonomickou. Jsou vrstevné, strukturované, ale do jejich struktury vstupují obecně i organizace. Gurvitch rozlišuje deset typů společností globálních: 1. teokracie charismatické, 2. společnosti patriarchální (náboženství má zde roli druhou), 3. společnosti feudální se strukturou krajně pluralistní (evropský feudalismus 10.—14. st.), 4. společnosti globální s převládajícími městskými státy (fecká polis, civitas romana), 5. společnosti globální dávající vznik kapitalismu a osvěcenému absolutismu (mašinismus, industrialismus, sociální třídy atd.), 6. společnosti demokraticko-liberální, odpovídající rozvinutému soutěžícímu kapitalismu (v Evropě a Americe 19. století a na začátku 20. století), 7. společnosti řízené (dirigiste) odpovídající plně rozvinutému organizovanému kapitalismu (nejvíce v USA a zčásti v Německu před nacismem a po něm), 8. společnosti fašistické na základně technicko-byrakratické, 9. společnosti plánované podle zásad centralizačního kolektivního etatismu (SSSR od 1917, Čína od 1949, lidové demokracie od 1950 (vyjma Jugoslávie), komunistická strana nejvyšší státní orgán, 10. společnost plánovaná podle zásad decentralizačního pluralistického kolektivismu (zatím nevyzkoušena — Jugoslávie, skandinávské země a Anglie).

Těchto deset typů představuje toliko příklady obecné linie sociologického zkoumání, toliko východiska, a Gurvitch z nich pravidelně vychází při sociální a kulturní charakteristice globálních společností. Vystihují jejich hlavní nebo aspoň časté základní rysy a jejich korelace. Mimoto představují stadia vývoje společnosti a jejich historický sled (až na 3. a 4., který by měl být obrácený), byť podle Gurvitche diskontinuální, a nahrazují tak filosofii dějin nebo konkrétní sociální dynamiku jím odmítanou, ale podávanou kritičtěji a méně náročně.

Svůj nástin sociologické teorie zakončuje problémy determinismu a výkladu. Sociologickým determinismem rozumí integraci zvláštních faktů v jeden ze skutečných mno-

honásobných útvarů nebo světů s imanentní náhodou. Integrace předpokládá pochopení relativní souvislosti dotyčného útvaru. Determinismus není nutně svázán s předvídaním.

Gurvitch pokládá za nebezpečné zanedbávat problém výkladu (výklad je druhý, dialektický moment jednoho procesu; ve vědách o člověku se zdůrazňuje více pochopení, v přírodních vědách výklad), jako činí empirické bádání americké svou testování nebo kvantofrenií nebo strukturně funkčním či matematizujícím sklonem; je také nebezpečné vysvětlovat mnoho, jako činí evolucionismus ústící ve filosofii dějin nebo hledající převládajícího činitele nebo obecné zákony. Všechny výklady jsou založeny na teoriích nebo pracovních hypotézách a Gurvitch vypočítává devět pravidel sociologického výkladu. Mezi ně patří např. také pravidlo, že schází-li kauzalita, je třeba hledat funkční korelace nebo pravidelné tendence nebo přímé integrace v celek, a dále stanovit též souvislosti mezi výkladem sociologickým a historickým. Je podle něho nemožné stanovit obecnou formuli sociologického determinismu. Proti marxismu, který si dělá nárok na obecnou platnost své formulace determinismu, jež však platí jen zhruba pro společnost na počátku kapitalismu, ukazuje na podstatné rozdíly determinismu podle typů a struktur. Marxismus naproti tomu spojuje determinismus třídní a globální, zjednodušuje determinismus třídní, opomíjí spory v něm, a lpí na determinismu přísném a kontinuálním.

Podle durkheimovského schématu následují kapitoly ze sociální morfologie. V geografické sociologii podává P. George přehled zeměpisných dat z oblasti venkovské i průmyslové a městské jako základny pro jejich sociologické studium. Instruktivní výklad hlavních problémů sociální demografie přináší kapitola z pera A. Girarda. Zvláštní pozornost věnuje přítomným otázkám, např. otázce přelidnění a populačního optima, řízení pohybu populace a perspektivám dalšího vývoje. Opírá se hlavně o literaturu francouzskou, z níž vyzdvihuje Halbwachse a ze současných demografů Landryho (demografická revoluce) a Sauvyho. Problém sociologie města nadhazuje L. Chevalier. V první řadě jde o sociální popis měst a později o výzkum, jak je v rozvojem měst zavedly správy měst v městských statistikách, jejichž rozvoj — zejména v Paříži — sleduje. Jako na zvláštní případ ukazuje na statistický úřad amsterodamský, který pojal do svého šetření také inteligenční kvocient dětí, vývoj úmrtnosti podle sociálních skupin aj. a poprvé se statistickou přesností doložil, že nerovnost před smrtí nelze uvádět ve vztah s hospodářskou nerovností skupin, nýbrž s nerovností kulturní, jež se však s ní vždy neshoduje (303). Také Girard uvádí, že v Amsterodamě, kde vybavení hmotné a zdravotnicko-sociální je velmi pokročilé, není nerovnost před smrtí již prakticky postřehnutelná (289). Ve Francii samotné je studium městských společností velmi různorodé. Buď se pokračuje v durkheimovské tradici

za Halbwachsem, nebo se sledují americké metody, arci bez hmotných a statistických prostředků. Podle Chevaliera sociologie města není ještě ustavena, o první syntézu na mezinárodním základě se pokusil kongres organizovaný v Novém Yorku u příležitosti dvoustého výročí Kolumbijské university v roce 1954 a věnovaný studiu metropolí.

H. Mendras povšechně ukazuje, jak vázanost rolníků na prostor se měnila s mechanizací zemědělství, jak se diferencovaly a specializovaly rolníkovy funkce, jak pronikáním městské civilizace na venkov se venkov poměštuje a město opětně pověnkovšuje, jak vznikají různé (4) typy prostředí venkovského a městského, jak se mění stratifikace venkova, jak se utvářejí různé typy rolníka, tradiční a v krajinách rozvinutých, jak se venkov diferencuje na různé kraje atd. Stručně charakterizováno, studie nastiňuje vývoj oblasti venkovské, zemědělské a přeměnu rolníka.

G. Balandier se pokouší určit znaky nerozvinutých krajin: demografické, např. poměr nízké úmrtnosti a vysoké porodnosti, nedostatečnou potravinovou ekonomii (místo 3 200 kalorií připadá na jednotlivce jen 2 000 a méně), znaky technické a ekonomické (jednotlivci v zemích jako USA, Británie, Německo, disponují 5 000 energetickými jednotkami a více, v Latinské Americe 240, v Africe a Číně 150, v Indii a Indonézii méně než 100) a převahu zemědělství. Ze znaků sociálních a kulturních uvádí především negramotnost (50–70 % analfabetů), nižší postavení ženy, slabou organizaci na úrovni národní nebo celožemní. Společnosti rozvinutější nejen v současné době působí na méně rozvinuté, ale získávají i náskok pro budoucnost, např. životní úroveň v USA byla v roce 1938 15krát vyšší než v Indii, ale v roce 1952 již 35krát. Mezi sociálními podmínkami hospodářského vývoje vytýká problémy jednak v prostředí rurálním, zejména rozdělení půdy a její dělení (např. v Indii roku 1945 se území vesnice skládalo z 8 000 parcel), jednak v prostředí průmyslovém, jež se liší na zvykové a modernistní s potřebou přizpůsobit se novým úkolům. Posléze uvádí, jakou dezorganizaci působí industrializace a urbanizace v těchto krajinách; jejím ukazatelem je zejména zločinnost mladistvých i dospělých.

Čtvrtý oddíl knihy věnuje pařížští profesoři Lhomme, Weiller a Marchal problémům ekonomické sociologie, či spíše jejím problému ještě spornému a diskutovanému, ještě ne dosti vyjasněnému a zpřesněnému. Především se rozebírá otázka, zda politická ekonomie je vědou autonomní nebo podřízenou jiné vědě, zvláště sociologii. Stoupenci individualistní ekonomiky jsou pro autonomii, stoupenci makroekonomiky spíše — ač ne tak rigorózně — pro podřízení. Lhomme tu vidí cestu k alternativě: sociologická ekonomika či ekonomická sociologie. Weiller do-

chází po kritice různých názorů k závěru, že ekonomické analýze patří především abstraktní modely, matematické důkazy, zkoumání ekonometrická a operativní, ekonomické sociologii se otevírají široké perspektivy jako konfrontace hospodářských systémů nebo režimů, studium podmínek strukturace a destruktorace, rozbor důsledků ekonomického růstu čili povahy „pokroku“ atd. Pojmy hospodářských systémů, režimů a struktur se zabývá Lhomme a se současnými francouzskými vědci rozprádá pojmy, jež zavedl německý národohospodář W. Eucken: hospodářský řád a hospodářský systém. Ze systému ho přirozeně nejvíce zajímá kapitalismus a socialismus, s poznámkou, že socialismus byl zpočátku spíše kritikou kapitalismu s nejasnými perspektivami než vlastní teorií, a uvádí mezi jinými Halmova rozlišování čtyř velkých ekonomických typů: kapitalismus liberální a autoritativní a socialismus liberální a autoritativní. Ve vývoji hospodářském zjišťuje ekonomii rolnickou, rolnicko-řemeslnickou, kapitalistickou a socialistickou, řízenou z centra, a tyto ekonomie vztahu (nabídky a poptávky). V závěrečné kapitole se Marchal zabývá sociologií hospodářských fluktuací, a to jejich důsledky sociálními, demografickými (sňatečností, porodností a migrací), socioekonomickými (nezaměstnaností) a rozvojem syndikalismu, jevy psychosociálními, jež mají málo vlivu na fluktuaci, a posléze hybnými prvky sociálních fluktuací, z nichž si všímá Schumpeterova vytčení významu úlohy podnikatele — novátora. Vůbec se věnuje značná pozornost názorům tohoto ekonomika, kdysi profesora v Černovicích, a jeho knihám, jako spisu *Kapitalismus, Socialismus und Demokratie*, a švédskému ekonomu Akermanovi, který se pokouší vysvětlovat hospodářský cyklus sociologickými činiteli.

Myslím, že lze charakterizovat tento oddíl spíše jako pokus o určení pojmu a obsahu ekonomické sociologie a že stále ještě schází přesnější odlišení problémů národního hospodářství vlastního a ekonomické sociologie, jako když např. Schumpeter připojuje ve svém posthumním díle (*Dějiny ekonomické analýzy*, 1954) ke třem velkým složkám této vědy (dějinám hospodářským, statistice a teorii) jako čtvrtou: ekonomickou sociologii.

Pátý oddíl spisu, věnovaný problémům průmyslové sociologie, pochází od známého odborníka G. Friedmana a jeho spolupracovníků J. D. Reynauda a J. R. Tréantona.³ Předmětem průmyslové sociologie je nejen průmyslový podnik a jeho vnitřní život, nýbrž celek průmyslové společnosti (ovšem spolu s jinými odvětvími sociologie, jako se sociologií sociálních tříd, stratifikace a sociologií ekonomickou).

První kapitola jedná o technice výroby a práce. Jednou ze základních podmínek druhé průmyslové revoluce je elektřina a její roz-

³ Tito dva autoři zpracovali přehledně současnou tendenci průmyslové sociologie a její podrobnou bibliografii za l. 1951–1962 v: *La sociologie in-*

dustrielle 1951–1962, Tendances actuelles de la recherche et bibliographie, La sociologie contemporaine, vol. XII, no. 2, 1963–4, str. 123–245.

manité využití. Další je přetváření strojů, vytváření složitějších strojů, jejich pokračující mechanizace a automatizace, jež redukuje nebo přímo nahrazuje lidskou činnost, a to nejen svalovou, nýbrž rozšířením automatické kontroly i soustavou nervovou a vynálezem elektronických počítačů (speciálně i mimo vědecké účely, pro něž byly původně určeny) mnoho informačních a pomocných úkonů. Jako zvláštní techniku uvádějí autoři organizaci výroby, již rozumějí jednak rozkládání práce v jednotlivé úkony (taylorismus) a jejich opětné spojování (Ford, běžící pás aj.).

Také práce sama se přetvořila, přenesla se na pracoviště a rozdělila se v řadu specializovaných úkonů: např. ušití kabátu je rozděleno na padesát specializovaných pracovišť a řemeslo se tak ztrácí proti jednotlivým odděleným specializacím. Vlastnosti specializovaných dělníků (pozornost, odpovědnost, rychlost) se blíží vlastnostem kancelářského personálu. Také požadavky na kvalifikaci se mění. Autoři uvádějí tři tendence v USA: přírůstek polokvalifikovaných dělníků, téměř stále procento dělníků kvalifikovaných a zmenšení počtu nádeníků. Také profesionální struktura se mění, např. funkce vedoucího, dílovedoucího ap., odpovědnost. Příprava, vzdělání pracovníků se pozměňuje, vedle úzce odborné přípravy se pro kvalifikované dělníky vyžaduje solidní vzdělání vědecké a technické.

Pod psychosociologií podniku rozbírají autoři především ducha podniku, tj. sociální systém podniku daný systémem statusů (postavení) a rolí, a morálku podniku, jak se jeví v absentismu, rotaci osazenstva a produktivitě, dále individuální motivaci práce (zvláště také vliv monotónnosti práce) a vliv motivace na mzdu. Dále zkoumají kontrolu výkonu pracovní skupinou a její vliv na stanovení mzdy, vliv pocitu příslušnosti k skupině na produktivitu a posléze vedení pracovní družiny. Tuto kapitolu ukončuje sociální psychologie podniku jako organizace, jak se vykonává sdělování zpráv v podniku a jak je rozdělena rozhodující moc, centralizovaná či decentralizovaná, zejména podle studia nacionalizovaného průmyslu v Británii.

Kapitola nadepsaná *Sociologie syndikalismu, dělnické samosprávy a pracovních sporů* je věnována vlastně obranným institucím dělnickým, především syndikalismu ve společnostech kapitalistických, liberalistických a pololiberalistických, různým druhům syndikátů, jako syndikátu průmyslovému a řemeslnému, poměru syndikátů a samosprávy podniku, jak ji představují dílenské rady, dělnická (např. v Jugoslávii) a pracovní sdružení — zkrátka samospráva, (demokratizaci průmyslu) a pozici syndikalismu v globální společnosti. Značnou pozornost věnují autoři vyřizování sporů dělníků s podniky, a to jak cestou mírnou (dohody) a právní, tak zvláště stávkou. Úvahou o změnách v postavení námezdních pracovníků (např. vzhledem k obavě z nezaměstnanosti) a o postupu od zaměstnání k povolání končí

tato kapitola životního zájmu pro dělnictvo.

Poslední kapitola oddílů se zabývá obecnějšími problémy, ovšem se zřetelem k průmyslovým zaměstnancům. Pojednává o tom, kdy vstupují do zaměstnání a jak si je volí, jaké typy životních drah lze zjistit a zůstává při dělení na zaměstnání stálá a nestálá, dále o otázkách stabilizace a stárnutí v zaměstnání, o konci činnosti v povolání a o různých důsledcích toho pro jednotlivce. Problémy by jistě nebyly vyčerpány, kdyby se nepojednalo aspoň v nejhrubších rysech o otázkách mimopracovních, a zejména o práci a volném čase.

V politické sociologii, kterou ztotožňuje s politickou vědou, jež se z důvodů administrativních a pedagogických liší podle toho, kde se vykládá, podává M. Duverger nejprve typologii politických režimů (soustav), třídění dřívější i moderní. Novější typologie liší parlamentní režimy různé, např. na ty, jež rozeznávají hlavu státu nebo hlavu vlády — typ parlamentní (britský) a typ presidentský (americký), a na ty, jež dělí státy na státy s režimy pluralistními (Západ) a s režimy jedné strany (Východ). V Evropě je rozdíl mezi parlamentarismem britským (dvou stran) a západoevropským (více stran), přičemž se vláda opírá o koalici různorodou a nestálou. Když v USA volí volí parlament, volí tím prezidenta, a v Británii předsedu vlády (demokracie přímé a zprostředkované). Sociologicky je zajímavá kapitola o vztazích mezi režimy a společenským kontextem, a to především mezi režimem a hospodářskou strukturou. Systém pluralistní odpovídá zhruba kapitalismu a stát jedné strany socialismu (výjimkou je nacistická diktatura v kapitalistickém státě). Spojení mezi socialistickým hospodářstvím a statem jedné strany je déle toliko v SSSR a v lidových demokraciích evropských s patnáctiletou zkušeností, je rušeno (s výjimkou Jugoslávie) otázkou vnějšího panování, v Číně trvá pouze deset let a srovnání znemožňují poválečné poměry. Demokracie parlamentní a presidentská se vyvinula v bohatých zemích západních po vzrůstu industrializace a zvýšení kolektivní úrovně, komunistické státy jsou na nižší úrovni (vyjma české země z Československa). Ale SSSR se stal jednou z nejprůmyslovějších zemí, neboť dal přednost omezení potřeb před zbrojením, ale nyní je v uspokojování potřeb — i kulturních — na poloviční cestě, a to ohrožuje základy totalitního státu, jako v lidových demokraciích, ale nikoli v Číně a ve Vietnamu.

Vždy byl pozorován vztah režimu a ideologie. Jeho základním pojmem je pojem legitimacy ve smyslu společného přesvědčení (víry, croyance — vira asi jako konsenzus amerických politologů), přesvědčení téměř všeobecné, proti němuž se stavějí doktríny velmi minoritní. Úzké se spojení mezi hospodářskou strukturou a ideologií, ale často je pochybné, zda první má základní roli v rozvoji druhé. Dále byly často konstatovány vztahy mezi režimem a geografickými činiteli. Dnes se leckdy zapomíná na vliv rozměrů států: větší státy mají složitější

problémy (makropolitické: mikropolitické). Různé vztahy mezi dějinným vývojem a režimy jsou vysvětlovány činiteli jednak obecnými, jednak zvláštními. Zvláštní příčinou bývá přímý vliv konjunktury (zvláštní události, osobnosti ap.), ovšem režimy konjunkturální netrvaly dlouho (USA mají ústavu 170 let, Francie jich měla zatím devatenáct). Úvaha o režimu a kolektivních představách, jež má národ podle skutečnosti a jež si sám o sobě, o svém životě a režimu činí, uzavírá tuto kapitolu.

Do politické sociologie zahrnuje autor také sociologii politických stran a stanoví především jejich typologii. Liší strany kádrové, u nichž jde více o významné členy atd. vlivem, atd. jménem (typ anglický a americký), k nimž počítá i strany „nepřímé“ (labouristy od r. 1900) a strany masové, jež dělí v typ socialistický (s tendencemi oligarchickými), komunistický (s nejlepší organizací a přísnou ideologií, jež má hlavní úlohu) a fašistický (s vojenským uspořádáním). Stranou stojí strany rozvojových zemí s některými rysy společnými pokročilým státům. Podle počtu stran v jednotlivých zemích rozeznává systémy pluralistní a systémy jedné strany. Pluralistní jsou multipartismus a bipartismus (britský s disciplínou strany a americký s volností hlasování). Činitelé způsobující pluralismus jsou především ekonomicko-sociální (aristokracie, buržoazie, proletariát, liberalismus ap.), náboženské a národnostní rozdíly, a jako technický činitel volební řady. Systémy jedné strany bývají ztělesněny v diktatuře, jež podle ideologie a politického významu je revoluční nebo konzervativní. Tyto systémy se liší podle stupně socioekonomického vývoje, podle úlohy ve státě (nejvyšší v komunismu, kde hierarchie strany je nad formální hierarchií státu). Jako zvláštní systém uvádí Duverger strany vládnoucí, dominantní, jež distancují odporce a ztotožňují se s celkem národa, ovšem prohlásuje tento pojem za dosti mlhavý.

Do politické sociologie patří také sociologie voleb, již zkoumá Goguel na volbách ve Francii (a Belgii) a Dupeux v zemích anglosaských. Toto zkoumání začalo ve Francii prací A. Siegfrieda: *Politický obraz západní Francie za III. republiky* (1914), ale její výsledky jsou dodnes skromné a nedospěly k obecnému výkladu. Srovnávají vliv jednotlivých činitelů na výsledky voleb, zejména vliv socioprofesionální struktury, hospodářské konjunktury a náboženské orientace (vedle vlivu osobností, tisku, stran atd.). Menší oblasti dávají výsledky méně určité, ve větších se kompenzují a je také radno sledovat výsledky voleb po delší dobu. V anglosaských zemích dochází výklad hlasování ke dvěma obecnějším tendencím: hlasuje se jednak podle zájmu, jednak pro konformitu, a hlasy se třídí téměř jen na dva směry: levé a pravé. Výklad o metodách průzkumu voleb uzavírá tuto část.

Další část příručky je věnována výtvarům civilizace, jednotlivým oblastem kultury, především náboženství. Za iniciátora vědeckého studia náboženství pokládá G. Le Bras

Maxe Webera a jako další badatele jmenuje Troeltsche a Durkheima a jeho školu. Předmětem sociologie náboženství jsou náboženské společnosti a prvním úkolem je jejich popis (anatomie náboženské společnosti), dalším jejich fyziologie (podle durkheimovské terminologie), tj. popis životních projevů jejich náboženských praktik. Sociologie náboženství zjišťuje vztahy náboženství ke světu (odloučení nebo přilnutí), k jeho hlavním jevům, jako k moci politické, k bohatství, k hospodářskému a sociálnímu řádu. Jedním z jejích problémů je zjistit, co zbývá z vlivů náboženství ve státech s rozlukou nebo ve státech náboženství nepřátelských, vliv na poslušnost nebo revoltu, představy o záhrobní, vztahy mezi společností náboženskou, světskou a nadpřirozenou. Co se týče metody, je vlastním úkolem sociologie náboženství zjišťovat typy a rozlišování typů vede k hledání příčin a pravidelnosti. Při jejím studiu nezačínáme společností náboženskou, nýbrž společností světskou, globální, a sledujeme je v čase, ve vývoji. Sociologie zachycuje toliko konstitutivní rysy skupiny, kontinuitu, podrobný vývoj studuje historie náboženství. Sociologie náboženství užívá všech moderních technik, zvláště statistiky a kartografie, ale nespojuje se hrubými čísly, nýbrž postupuje podle kategorií (pohlaví, věku, profese atd.). Užívá všech věd o člověku a sama je vědou syntetickou. Usiluje odhalit podstatu náboženství, ale žádná věda neodkryje všechnu hloubku náboženského citu.

Další tři výtvarky civilizace: poznání (vědění), mravnost a právo jsou předmětem studia pořadatele této příručky. Gurvitch začíná svůj výklad sociologie poznání historicko-kritickým přehledem, počínaje Condorcetem, Saint-Simonem a Comtem, a zmíní se, že otcovství názvu reklamuje pro sebe rakouský filosof Jerusalem (nar. v Dřevicích u Chrudimě, 1854–1923, který ve svém úvodu do filosofie věnoval velkou část sociologii, již vydal pak zvlášť, stejně jako některé studie ze sociologie vědění — J. K.); jako vlastní pěstitele sociologie poznání rozebírá Durkheima a jeho školu, ještě více pak Lévy-Bruha, podrobněji Marxe a marxismus, za nejpłodnější a nejoriginálnější příspěvek k sociologii vědění pokládá práce Schelerovy, a podrobně rozebírá práce Mannheimovy jako pokus o smíření názorů Marxových, Schelerových a Deweyových, vedle kritiky pokusu Sorokinova a zmínky o definici Znanieckého, jež označuje jako sociologii americké (sám by podle toho byl sociologem francouzským).

V systematickém výkladu rozumí vědění nebo poznáním duševní akty, v nichž se spojuje zkušenost a soud o její pravdivosti. Předmětem sociologie vědění je pak studium funkčních korelací mezi různými druhy poznání a sociálními útvary, typy společností globálních, sociálními třídami, zvláštními seskupeními a projevy sociability, vztah funkční, nikoli kauzální. Sestavuje pak stupnici druhů poznání: 1. vnímání vnějšího světa, 2. poznání druhého, nás, skupin, spo-

lečností, 3. poznání zdravého rozumu, 4. technické, 5. politické, 6. vědecké, 7. filosofické, zřejmě podle stupnice Schelerovy, který rozzeznává: 1. poznání teologické, 2. filosofické, 3. poznání druhého, individuálního i kolektivního, 4. vnějšího světa živého i neživého, 5. technické a 6. vědecké. Tyto druhy poznání se mění podle sociální struktury, tak např. poznání vědecké a filosofické je méně spojeno s útvary sociálními než poznání ostatní, ale tím se neruší jednota poznání. Dále liší složky druhů poznání: 1. poznání mystické a racionální, 2. empirické a pojmové, 3. pozitivní a spekulativní, 4. intuitivní a reflexivní, 5. symbolické a adekvátní a 6. kolektivní a individuální. Jednotlivé druhy poznání mají sklon k určitým formám poznání, jako politické k symbolickému, technické k adekvátnímu, filosofické k spekulativnímu a vědecké ke kolektivnímu. Dále vytvářejí funkční korelace mezi stupnicemi druhů poznání a typy globálních struktur s důrazem na formy poznání, ovšem spíše jen jako schémata bádání — např. v kapitalismu soutěžícím 1. poznání vědecké s převládáním věd přírodních, 2. poznání technické, 3. politické těsně za technickým, 4. poznání vnějšího světa, 5. poznání filosofické poněkud v pozadí, 6. poznání druhého a 7. poznání zdravého rozumu; nebo v kapitalismu organizovaném 1. poznání technické a politické, 2. vědecké (vědy o člověku soutěží s vědami o přírodě), 3. vnímání vnějšího světa, 4. poznání druhého, 5. poznání filosofické a 6. poznání zdravého rozumu. Závěrem uvažuje, co sociologie poznání a epistemologie mají společného a jak si vzájemně pomáhají.

Podobně postupuje Gurvitch při nástinu sociologie mravnosti. Po stručném historicko-kritickém přehledu pokusů o sociologii mravnosti (zejména Durkheima, Hobhouse, Bayeta, Rauha a Schelera) určuje — ježto mravnost nemá své speciální skupiny jako právo nebo náboženství —, co je mravní fakt. Rozumí jím postoje (v širokém smyslu) kolektivní a individuální chápáné jako stránky (aspekty) sociální skutečnosti, pokud jsou s to překonat překážky nezájmového schvalování. Ježto jsou různé druhy mravních postojů, jsou různé druhy mravnosti, jež mezi sebou soutěží. Uvnitř každého druhu je spor mezi různými formami mravnosti. Stupnice druhů a forem mravnosti tvoří systémy skutečné mravnosti. V jedné společnosti je neredukovatelná pluralita druhů mravnosti. Co rozumí druhy a formami mravnosti, lze lépe chápat z jeho utřídění. Rozzeznává osm druhů mravnosti: tradiční, účelovou, a zvláště utilitaristní, mravnost ctností, soudů po činu, imperativní, mravnost ideálních symbolických vzorů (obrazů), mravnost aspirace a jednání a tvoření. V každém druhu rozeznává šest forem skutečné mravnosti: mravnost mystickou a rozumovou (jejich druhotné projevy jsou mravnost náboženská a laická), mravnost intuitivní a reflexivní atd. Sociologie mravnosti je pak studium funkčních korelací mezi druhy, formami a systémy mravních postojů z jedné

strany a typy sociálních útvarů: společnostmi globálními, třídami, seskupeními a projevy sociability z druhé strany, studium, jež doplňuje zkoumání změn jejich vztahů s jinými nařízeními a výtvy civilizace, jejich ideologického odůvodňování a specifických determinismů. Většinu kapitoly věnuje pak zjišťování jejich korelací.

Toto schematizování typů mravnosti a typů sociálních útvarů je velmi zajímavé, zvláště pro velkou autorovu znalost kultury těchto společností, ale sotva bude více než velmi povšechnou charakteristikou, místy důvtipnou a originální, a ony korelace by se daly leckdy asi zaměnit jinými.

Týž postup zachovává Gurvitch při pojednávání o problémech sociologie práva. Napsal o sociologii práva a o právu vůbec, a zejména o tom, co nazývá sociálním právem, několik studií a projevil v nich své pojetí. V přehledu pokusů o sociologii práva charakterizuje Durkheima a jeho školu, pak „největšího německého sociologa“ Maxe Webera, ale netají se svým úsudkem, že toto odvětví rozvinul Weber s nejmenším úspěchem a s nejmenší důsledností. Za nejzajímavější a nejvědeckější práci tohoto oboru pokládá spisy rakouského právníka E. Ehrlicha (zejména *Grundlegung der Soziologie des Rechtes*, 1929) a zakončuje zmínkou o práci amerických sociologů o sociální kontrole. V systematickém výkladu podává nejprve definici práva jako sociálního faktu a sociologie práva, definice — podobně jako dřívější — velmi složité. A podle svého pojetí obecné sociologie postupuje i zde. V mikrosociologii práva líčí vznik práva v nejmenších sociálních útvarech, v makrosociologii vznik práva v seskupeních strukturních, v sociálních třídách, a posléze zjišťuje korelaci typů globálních společností a právních soustav podle svého schématu jednotlivých společností. Sám si je vědom, že toto zkoumání funkčních korelací je jen programatické a schematické, ale jak možno i zde říci, vystihuje bystře souvislosti a je nabádací. — Velmi instruktivní jsou také kapitoly o kriminální sociologii Henri Lévy-Bruhla, zamýšlené jako úvod do této disciplíny. Ježto podle něho se lze dívat na zločin z dvojího hlediska a předmětem studia je pak zločinec nebo zločin, nechává stranou kriminologii klinickou a zůstává při problémech sociálních, jež ukládá zločin. Zmíniv se stručně o dřívějších názorech na zločinnost a tresty, připomíná Lombrosa, který vysvětluje zločinnost jednotlivcov z jeho rysů fyzických (*Člověk zločinec* 1876), ale za vlastní zakladatele kriminální sociologie pokládá Ferriho, který klade důraz na sociální příčiny a následky zločinu, a Durkheima, který formuloval zločin jako normální společenský jev na určitém vývojovém stupni, což ovšem nevylučuje, že je to jev patologický. Konstatuje, že novější směry nedbají dřívějších sporů mezi svobodnou vůlí a determinismem, nýbrž že se jim jedná o ochranu společnosti před zločinem. Líčí vývoj zločinnosti od primitivních společností, kde je zločin porušením tradičního společenského

řádu; na vyšším stupni je nejčastěji úkladem proti životu nebo porušením sexuálního norem nebo vlastnických práv a na nejvyšším stupni jde o zločiny bílých límců (zločinnostlivá), velmi rozšířené ve vrstvách obchodních a finančních. Trest pojímá jako sankci vzbuzenou zločinem a uvádí jeho dvojí význam: užší jako náhradu škody, potrestání apod., širší jako obnovení společenského řádu, polepšení nebo odstrašení zločince. V souhlase s vývojem zločinu uznává také tři směry, vlny trestů: od roku 1750 zmírnění krutosti trestů, pak odstraňování společenských příčin zločinnosti a od roku 1920 obranu společnosti proti antisociálním elementům. Při metodách kriminální statistiky ukazuje na její neúplnost, protože vyčísluje zločiny trestané a vyšetřované a nestrestané, ale nikoliv zločiny skutečné, avšak nejištěné, jichž je podle něho nejvíce. Podle toho je lidstvo zločinnější, než udává statistika. V tomto „černém počtu“ zločinů, v této černé zločinnosti jsou zločiny spáchané tak, že nezanechávají stopu, nebo zločiny utajované shovívavostí nebo lícené jako nehody (zvláště na venkově) a nejčastěji zločiny bílých límců. Jinou vadou statistiky jsou různé názvy zločinů v jednotlivých zemích, chyby statistiky apod. Iniciativu v kriminální statistice měli Francouzové (od roku 1826), ovšem hlavně pro potřeby justiční správy. Jako jiné studijní metody doporučuje kartografii (kriminální geografii), různé ankety, studium soudních aktů a biografii zločinců.

Ze sociologií ostatních výtvorů civilizace jedná příručka o problémech sociologie řeči (Cranai), umění (Francastel) s přídavkem či spíše sylabem sociologie hudby (Bonnot) a sociologie literatury (Memmi). Kapitola o psychologii dětství (Piaget), kterou sem také řadí, patří podle referentova mínění spíše k oddílu o psychologii kolektivní a sociální.

Do sociologie výtvorů civilizace patří také kapitola o problémech křížení jednotlivých civilizací a jejich výtvorů (Bastide). Jeho ústředním pojmem je akulturace, již Bastide blíže objasňuje a jejíž různé druhy zjišťuje. V této otázce se sociologie opírá hlavně o kulturní antropologii, a to o její dva hlavní směry, americký a anglický. Sem také patří článek Mercierův o pronikání metod etnologických a sociologických. Cazeauve odmítá starší názvy pro společnosti prvních stupňů jako divoké, necivilizované, primitivní společnosti a navrhuje a odůvodňuje název archaické společnosti, ale místo jednoho znaku uvádí kritérií více (nedostatek dějin, stálost, lpění na tradici atd.). O dynamice vnějších vztahů archaických společností, o kulturním kontaktu a o akulturaci podle jednotlivých monografií jedná opět Balandier.

Devátý oddíl knihy je věnován problémům psychologie kolektivní a sociální, jež by měly být probírány spíše v úvodní části knihy. Gurvitch předepisuje nejprve své pojetí totálního psychického jevu, jak jej formuluje podle Maussova totálního sociálního

jevu a pod nějž zahrnuje všechny jevy psychické, jakkoli zbarvené a kteréhokoliv stupně, a pokouší se určit vztah psychologie individuální, kolektivní a sociální. Stoezel podává přehled meziosobních psychických vztahů, jak k jejich poznání přispívá obecná psychologie v literatuře, morálce a Descartově *Pojednání o vášních*, jež poprvé spojuje příští psychologii obecnou s příští psychologií sociální, dále psychologie moderní, sociologie a etnologie, jež je zjišťují v souvislosti statusu a role, v rozhovoru, daru apod., a posléze psychologie sociální, jež analyzuje vztah jednotlivců k sobě navzájem, počínaje dvojicí až k malé skupině s její stavbou a autoritou. Bourricaud analyzuje v psychologii skupin zejména pojem popularity (obliby) a elity. Lefebvre, vyšlý z marxismu, ale nyní jeho kritik, po povšechnějších poznámkách o psychice sociální třídy podává zajímavou charakteristiku kolektivní psychologie buržoazie, dělnické třídy, rolníků a střední třídy. Dufrenne uvažuje o psychologii velkých celků, jako národa, jehož psychologickou bytostí je kultura, ale národ se nedá definovat pouze kulturou. Psychologická specifičnost globální společnosti je problémem pro sociologa, ale Dufrenne sám jej neřeší. Jako druhý problém jej zajímá a kladní osobnost (personnalité de base), tj. konfigurace rysů společných jednotlivcům majícím touž kulturu, jak to formuluje podle Kardina a Lintona. Bastide uvažuje o vztahu sociologie a psychoanalýzy. Podrobněji se zabývá tímto problémem v knize *Sociologie et psychoanalyse*, 1950. V této studii jen vystupuje s názory projevenými od té doby. Ze tří hlavních představitelů psychoanalýzy pokládá Adlera za nejbližšího sociologii (pro pocit méněcennosti a mechanismy kompenzace a důraz na symbolický, a tudíž sociální ráz oedipovského komplexu). Sleduje dále, co přinesla sociologie psychoanalýze a obráceně. Sociologie začala začleňovat přínosy psychoanalýzy od roku 1920, nejprve sociálně patologické, pak v sociologii rodiny, a posléze v ostatních oblastech.

Ve většině těchto studií je patrné Gurvitchovo pojetí psychického. Ovšem jednotliví autoři se neshodují v terminologii, v rozlišování psychologie kolektivní a sociální a také v definování nebo určení těchto odvětví psychologie v tom, co si kladl za úkol také Gurvitch, i když je zde snaha dát těmto článkům stejný psychologický základ.

K tomuto oddílu bych přiřadil ještě Piagetovu studii o psychosociologii dětství. Piaget vychází z názoru, že individuum se nerodí sociální (kritizuje a většinou odmítá pojem instinktu), ale postupně se stává sociálním, socializuje se, a to dvojnásobně: stykem s dospělými a stykem s dětmi. Podle toho dělí sociální vztahy na tyto dvě skupiny a v každé z nich opět rozeznává vztahy rozumové, citové a mravní. Ve vztazích mezi dětmi a dospělými generacemi sleduje vývoj vztahů rozumových (logiky a předáváníí pojmů), afektivních, silně ovlivněných sociálním prostředím, a z nich z citů mimo-

rodinných si všímá zvláště citu náboženského a vlasteneckého, jež zvláště zajímají sociologa; mezi vztahy morálními pak si nejvíce všímá vzniku povinnosti a respektu, a to respektu jednostranného, z něhož se vyvíjí heteronomie mravnosti, morálního realismu a objektivní odpovědnosti. V rozumových vztazích mezi dětmi sleduje vývoj sociálního a rozumového egocentrismu prvních let, vývoj řeči a jednotlivých etap socializace, ve vztazích afektivních sleduje zejména Morenovy techniky (psychodrama a sociometrický test) a ve vztazích mravních vzájemné respektování a z toho se vyvíjející autonomní závaznost, a dále vznik spravedlnosti, součinnosti a autority. Těchto problémů se také dotýkala autorova přednáška na letošním 6. světovém sociologickém kongresu s tématem: *Společné mechanismy ve vědách o člověku*.

Jak bylo naznačeno již dříve, přijímá kniha ve svém rozvrhu schéma durheimovské. Gurvitch sám navazuje v základním pojetí sociálního faktu na Mausse, i když jde nad něj. Sám pak doplňuje toto schéma, nehledě ani k tomu, že zde zpracovává ještě tři speciální obory sociologické, zejména obecnou teorii sociologickou, která proniká většinou jednotlivých studií a dává tím knize značně jednotný ráz.

V jeho teorii a práci vůbec se uplatňuje tendence schematizující a typizující, vyznačující výrazně i dřívější francouzské myšlení. Z mnohorozměrnosti sociálních jevů zdůrazňuje zejména rozměr hloubkový odpovídající hledisku vývojovému, podle něhož začátkem jsou jevy jednoduché, elementární, kdežto studiu současné sociální skutečnosti by spíše odpovídal rozměr plošný. Svě pojetí obecné teorie doplňuje o dialektiku, jistě pod vlivem Hegelovým a Marxovým, jejichž pojetí, jak vzpomenuto, odmítá, ale v tomto spise své pojetí blíže nevykládá, ač mu r. 1962 věnoval celou studii a ač by je mohl v pozdějším vydání, byť jen stručně, vyložit.

Je také otázka, splnil-li sám cele úkol, který sociologii kladl, spojit empirii s teorií, a nepřevládá-li přes jeho znalost sociální a historické zkušenosti v jeho podání teorie, ovlivněná některými směry filosofickými, jak je sám v nástinu svého myšlenkového vývoje uvádí, nad empirií (pro tento silný vliv filosofie na jeho pojetí sociologie prohlašují jej mnozí sociologové francouzští a američtí za filosofa, a filosofové za zrádce — a proto on sám se prohlašuje za vyloučeného „z hordy“). — Proto také někteří kritici (např. Cuvillier a Goldman) mu vytýkají, že způsobí dalekosáhlou formalizaci sociologie tendencí k vysoce intelektualizované hře slovy a pojmovému fetišismu, že u něho skutečnost je zatlačována do pozadí a že se ztrácí (viz u Masse, *Short History*

of Sociology, str. 207 an.). Proto také vytváří někdy svou terminologii, již však Lévi-Strauss vytýká nedostatek elegance. Gurvitch se brání proti tomu tím, že vzhledem k svému cizímu původu si na ni nedělá nárok, ale že v případě oné speciální výtky se inspiroval místem z Bergsona, který má pověst lepšího stylisty než Lévi-Strauss (*Traité*, I. 211, p. 4).

Gurvitch byl jedním z ruských emigrantů naturalizovaných v západních zemích, kteří originálně přispěli k rozvoji sociologie v těchto zemích, jako např. Sorokin ve Spojených státech a Gurvitch zejména ve Francii, takže o Gurvitchovi se jedná v jmenované knize o sociologii XX. století v oddílu o ruské sociologii a ještě více v oddílu o sociologii francouzské. Jak také připomenuto, soustředil ve své příručce kolem sebe velkou část sociologů francouzských a podal tak obraz francouzské sociologie pokračující v tradici durkheimovské.

Josef Král

Herbert Marcuse: Kultur und Gesellschaft, 1—2

Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1965, Edition Suhrkamp, Bd. 101, 135; 177, 183 str.

V programu zajímavé edice Suhrkamp se vedle literárně kritických a beletristických textů (z českých autorů Hrabal, Linhartová) objevují i četné práce filosofické a sociologické: vyšly zde studie T. W. Adorna, Ernsta Blocha, Henri Lefébvre, C. Lévi-Strausse, M. Merleau-Pontyho, Davida Riesmana, Ludwiga Wittgesteina atd. Pro svazky 101 a 135 vybral Herbert Marcuse, dnes profesor politických věd na Brandeis University, Waltham (Mass.), deset časopisecky publikovaných statí a nepublikovaných přednášek z let 1933—1965 a doplnil je bilančující předmluvou. Vznikl tak zvláštní celek, který nemá jen příležitostný charakter, ale představuje příspěvek k poznání autora dnes již klasických prací *Reason and Revolution* a *Eros und Zivilisation*, k historii jedné významné linie německého společenskovedního myšlení, a konečně i k tolik diskutované diagnóze soudobé industriální společnosti.

První svazek má jednotnější charakter, shrnuje čtyři statí vzniklé v době Marcusova působení v slavném Horkheimerově týmu na newyorském International Institute of Social Research (kde pracovali mj. Adorno, Fromm, Löwenthal, Pollock) a otištěné v pařížském orgánu této skupiny, *Zeitschrift für Sozialforschung*.¹ Statí zřetelně vycházejí z duchovní atmosféry rané frankfurtské školy, z úsilí rozvinout — v tradici Hegela, Marxe a Freuda — „kritickou teorii

¹ *Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung*, Zeitschrift für Sozialforschung III/2, Paris 1934, *Über den affirmativen Charakter der Kultur*, VI/1, 1937, *Philosophie und kritische Theorie*, VI/3, 1937, *Zur Kritik des Hedonismus*, VII/1—2, 1938.

O činnosti Horkheimerovy skupiny v emigraci a významu *Zeitschrift für Sozialforschung* referuje Heinz Maus: *Bericht über die deutsche Soziologie 1933 bis 1945*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, XI, 1959, str. 72—99.

soudobé společnosti a kultury", schopnou sepětí s empirickým sociálním výzkumem, ale radikálně odlišnou jak od „oněch pozitivisticko-pozitivních směrů filosofie, sociologie a psychologie, které existující systém (System des Bestehenden) proměňují v nepřekročitelný rámec pro tvorbu a rozvíjení pojmů",² tak od tradičního „kulturpesimismu" německé observance.

Druhý svazek má méně jednotný charakter. Obsahuje proslulou studii *Über die philosophischen Grundlagen des wirtschaftswissenschaftlichen Arbeitsbegriffs*,³ zhodnocenou nedávno pozoruhodným způsobem v Kosíkově *Dialektice konkrétního*, kritiku Sartrova díla *Bytí a nicota*,⁴ přednášku z heidelberského 15. německého sociologického sjezdu, věnovanou Maxu Weberovi,⁵ a konečně tři závažné stati z let 1963–1965,⁶ které představují doplnění i interpretaci jeho poslední knihy o proměně sociálního charakteru člověka v soudobé industriální společnosti.⁷

Všechny stati, vzniklé v časovém rozpětí třiceti let, spojuje jedno základní téma. Není nově, Marcuse zajímá též problém, který řeší Riesman i Mills, Schelsky i Dahrendorf: vztah autonomie a heteronomie člověka v moderní společnosti. Základní orientace není v žádném případě „wertfrei": je mu cizí rezignující pesimismus německé „Kulturkritik" s její perspektivou obrácenou do minulosti, jeho antropologie je optimistická a aktivní, „myšlení v rozporu k existujícímu" (Denken im Widerspruch zum Bestehenden) je vztaženo k budoucnosti: „V opozici ke společnosti, v níž se spojuje blahobyt s intenzivnějším vykořisťováním, zůstává bojový materialismus negativní a revoluční (i tehdy, když se vykořisťování stává pohodlnějším a neproniká do vědomí): jeho idea štěstí a uspokojení se může realizovat jedině politickou praxí, jejímž cílem je kvalitativně nový způsob lidské existence".⁸

„Myšlení v rozporu k existujícímu" však může zasáhnout cíl své kritiky, afirmativní přístup pozitivisticky koncipovaných věd ke skutečnosti, jen tehdy, má-li stejný logický status. Zde je základní slabina většiny socioantropologických koncepcí: pokud se „kritické myšlení" pohybuje pouze v rovině sociálně filosofické úvahy, jeho zdrojem je výhradně „zvědečtělá primární zkušenost",⁹ se svými výsledky nakládá jako s hotovou teorií, jako s odpovědí, a nikoli jako s pouhou hypotézou, otázkou kladenou skutečnosti a počátkem zdoluhavé verifikační procedury, kontrolovatelné a intersubjektivní,

ztrácí „kritické myšlení" schopnost plodné komunikace s nejsilnějším proudem současné sociologie. Tak dochází ke kurióznímu stavu ve společenských vědách, kde na jedné straně stojí bezmocně proti sobě konkurující si abstraktní antropologie, na druhé straně se horečně odbývá empirický výzkum, jenž se proti znepokojujícím otázkám, které tyto antropologie kladou, zaštitil rozlišením mezi sociologickou teorií a sociálně filosofickou teorií společnosti.¹⁰

Marcuse se pokouší o analýzu proměn sociálního charakteru a psychické struktury člověka v pokročilé industriální společnosti, jejichž výsledkem je „jednorozměrný člověk".¹¹ Freudova antropologie není univerzální, jak předpokládá její tvůrce, ale spočívá na řadě historicky podmíněných předpokladů: 1. existuje bytostný konflikt mezi individuem a jeho společností, 2. individuum se v tomto konfliktu konstituuje, 3. tento konflikt se odehrává nejprve v rodině v konfrontaci s otcem, představitelem „principu reality", 4. primární zespolenenství individua se odehrává v rodině, 5. kde se konstituuje jeho autonomie. Proměna industriální společnosti v posledních desetiletích, charakterizovaná přechodem od volné konkurence ke konkurenci organizované, koncentrací moci v rukou jednotné technické, kulturní a politické správy, rozšiřující se masovou produkcí a konzumem, podřízením dříve privátních, nesociálních a anti-sociálních dimenzí lidského bytí metodickému školení, manipulaci a kontrole, narušuje tyto předpoklady. Klasický psychoanalytický model zespolenenství člověka je znehodnocen tím, že v této společnosti je konstituování individua bezprostředně řízeno masovými médii, školními a sportovními skupinami, partami mladistvých atd. Úpadek role otce souvisí se změnami profesionálního systému: syn je stále nezávislejší na otci při svém rozhodování o způsobu začlenění do společnosti. Společensky závažné chování již není osvojováno v dlouhém boji s otcem, individuum je zvnějšku řízeno dříve, než se stačí proměnit v relativně autonomní subjekt zprostředkování mezi sebou samým a ostatními. Tyto změny zužují „životní prostor" a autonomii individua a připravují půdu pro vznik masy. Individuum se stává vědomým či nevědomým objektem správy a dosahuje své svobody a uspokojení v roli tohoto objektu. Mnohodimenzionální dynamika, na jejímž základě udržovalo individuum svoji rovnováhu mezi autonomií a heteronomií, svobodou a podřízením, rozkoší

² Kultur und Gesellschaft, 1, str. 9.

³ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Bd. 69, H. 3, 1933.

⁴ Existentialism, in: Philosophy and Phenomenological Research, 1948.

⁵ Industrialisierung und Kapitalismus im Werk Max Webers.

⁶ Zastaráni psychoanalýzy (Obsolescence of Psychoanalysis), přednáška na výročním zasedání American Political Science Association 1963, Morálka a revoluce (Ethic and Revolution), přednáška na University of Kansas 1964, a Poznámky k znovuvyřazení kultury (Remarks on a Redefinition of Culture) in: Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, 1965.

⁷ One-Dimensional Man: Studies in Advanced Industrial Society, Boston 1964.

⁸ Kultur und Gesellschaft, 1, str. 10–11.

⁹ H. Schelsky: Ortsbestimmung der deutschen Soziologie, Düsseldorf-Köln 1959, str. 81–85.

¹⁰ R. König: Soziologie, Frankfurt 1958, str. 88 až 96.

¹¹ Opíráme se především o systematickou interpretaci v přednášce Zastaráni psychoanalýzy, Kultur und Gesellschaft, 2, str. 85–106.

a bolestí, byla nahrazena jednodimenzionální statickou identifikací individua se sobě rovnými a s vládnoucím principem reality. — Podobnost je zřejmá: Marcusův „jedno-rozměrný člověk“ je psychoanalytickou interpretací Riesmanova „zvnějšku řízeného člověka“.

Oslabení primárních vazeb v současné společnosti vede k proměně sociálního charakteru i psychických struktur a ztrátě autonomie individua. Svůdná jednoduchost této teorie však vzbuzuje podezření: ze stejných premis je totiž možno vyvodit i opačný závěr, jak dokazuje příklad Dahrendorfův. Dahrendorf nabízí zcela protichůdnou koncepci:¹² likvidace všech nereflektovaných primárních vazeb vede člověka z heteronomie tradiční společnosti k autonomní existenci ve světě „moderní racionality“.

Na úrovni abstraktních socioantropologických úvah je rozpor těchto koncepcí neřešitelný. Východiskem je empirické zkoumání konkrétní společnosti. Tento výzkum si bude muset stavět tyto otázky: Mění se skutečně v soudobé společnosti vztah autonomie a heteronomie lidské existence, nebo se spíše mění formy, v nichž se dialektika svobody a podřízení odehrává? V jakých formách se projevuje toto podřízení? Jsou tyto formy sociálně diferencovány? Kterými kulturními faktory jsou tyto formy determinovány, popř. fixovány? Atd.

Bohumil Jungmann

Racionalizace politiky?

Hans P. Dreitzel: *Rationales Handeln und politische Orientierung. Zur Soziologie des politischen Verhaltens in der wissenschaftlichen Zivilisation*. Soziale Welt 1965/1, s. I-26.

Je-li politika naším osudem, je třeba tento osud zracionalizovat. Zvěděčení politiky je však — aspoň na evropském kontinentě — všude ještě v počátcích, a v nejlepším případě se omezuje na „technologická“ doporučení závislých a zájmově vázaných profesionálních expertů.

Politické chování ve vlastním slova smyslu se stává možným až ve společnosti, která ztratila neproblematickou *samozřejmost* tradičních norem a která se orientuje na racionální výkon, úspěch, na nadskupinový řád; politické chování se přitom vyznačuje tím, že procesu zvěčnění a neutralizace světa klade zároveň určité *hranice*, dané právě skupinovými zájmy a hodnotami. Nepohybuje se v rámci Weberovy abstraktní „rationality účelu“, nýbrž uvnitř konkrétního řádu „*sankcionované*“ rationality (tj. konec konců určitých standardizovaných, konvenčních pravidel). Postupná racionalizace světa však provokuje otázku, nestává-li se politika anachronickou iracionální rezervací uvnitř trendů narůstající pravidelnosti, schematizace a technizace; četní teoretici proto předvidají, že politika dříve či později ztratí

svůj decizionistický charakter a bude vystřídána racionální *správou*.

Göttinský sociolog Dreitzel v polemice s tímto pojetím (a ve shodě s marxistickou noetikou) analyzuje *hodnotovou* strukturovanost společenského „orientačního pole“, která je tím výraznější, čím větší je osobní zájem jednajících a sociální zpevněnost jeho obrazů („images“), nikdy se zcela nekryjících s realitou. Vzhledem k stále větší nepřehlednosti kauzálních řetězců, k narůstání informací, a tudíž k nebezpečí rozkladu orientačního pole nezbytného pro každé jednání, mívá politika někdy sklon k dvěma úhybným pohybům: buďto se utíká do holého *decizionismu*, tj. technokratismu, který poslední základní rozhodnutí přenechává nekontrolovaným sympatiím, resp. antipatiím; anebo do anachronických, ztuhlých *ideologických obrazů*, vyňatých z racionální analýzy a věčné konfrontace.

Těmto dvěma nebezpečím pro demokratickou politiku ovšem nelze čelit weberovskými pojatou vědou „svobodnou od hodnocení“, vědou, která tvrdí, že může dávat pouze technické expertízy — a právě tím cementuje mocenský status quo. Dreitzel proto plaídaje za zkoumání „rationality naší rationality“, čímž miní rozlišení dvojí rationality: a) formálního *technologického* „dispozitivního myšlení“, kterému jde pouze o optimální, úsporný vztah mezi danými účely a vynakládanými prostředky, a b) *reflektujícího* rozumu, který zkoumá i cíle a hodnoty jednání (učinil jsem ostatně totéž v úvodní stati k práci o německém antidemokratismu: *Historica* XI, 1965, str. 154n.).

Pozoruhodný je podle mého názoru zvláště autorův důraz na to, že racionální řešení vždy předpokládá i racionální *postup*, institucionalizované racionální schéma rozhodování (získání informací, jejich interpretace, vypracování některých alternativ, jejich zvážení, korektura atd.). Vzhledem k tomu, že racionální rozhodnutí nebývá jediným aktem, nýbrž delším integračním procesem, předpokládá komunikaci, fungující interakci (a mocenskou rovnováhu) např. mezi politickým centrem a subcentry. Dreitzel se domnívá, že technokratické podkopání dosaďadních forem demokratické institucionální kontroly činí nutným rozvinout tuto demokratickou komunikaci pomocí *institucionalizované veřejnosti*, schopné diskutovat zájmy, hodnoty a politicky relevantní mínění. Připravit veřejnost na tuto racionální a životně důležitou funkci je úkolem demokratické vědy a osvěty.

Dreitzelova stať, formulovaná s precizní pronikavostí, je v prvé řadě adresována poměru mezi Spolkovou republikou; jejím velkým přínosem však je, že v teoretické formě postihuje problematiku, jejíž palčivost si uvědomuje každá civilizace vyspělá společnost: nepoměr mezi tlakem situace a úrovní jejího politického řešení.

Bedřich Loewenstein

Willy Strzelewicz: Das Vorurteil als Bildungsbarriere in der industriellen Gesellschaft

(Vadenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1965, sborník jedenácti příspěvků vydaných Willy Strzelewiczem).

Mnohoznačnost a pronikavost předsudku v mnohých vědních disciplínách přinesla s sebou značné podněty pro růst zájmu o vědeckou analýzu tohoto jevu. Složitost problému však zároveň ukazuje, že odpovědné řešení problému předsudku je možné jen za široké odborné spolupráce. W. Strzelewicz se ujal tohoto náročného úkolu a soustředil jeho teoretickou a praktickou analýzu v jedenácti příspěvcích specialistů z oboru psychologie, sociologie, historie, pedagogiky, biologie, etnologie a národního hospodářství. Jednotlivé příspěvky jsou přirozeně podávány z aspektů, jež jsou vlastní příslušným oborům, přesto však není možno pominout snahu o dosažení jistého jednotného hlediska. To se projevuje např. v konstatování společné zkušenosti, že *vzdělávací proces může být ve svém průběhu brzděn výskytem předsudku*. Odůvodněnost tohoto konstatování je dána tím, že autoři příspěvků nejsou toliko zkušenými teoretiky svého oboru, ale že vedle své vědecké činnosti prošli také dlouholetou pedagogickou praxí, osvojili si značné zkušenosti zejména v oblasti vzdělávání dospělých a jakožto vysokoškolská učitelé působili ve speciálních univerzitních seminárních kurzech, v nichž prakticky uplatňovali nejrozmanitější vzdělávací metody. Zabýváme-li se některými z příspěvků podrobněji, seznáme, že autorům nejde jen o to, aby poukázali na nebezpečí existence předsudku v oblasti vzdělávání dospělých a v ostatních odvětvích pedagogické práce, ale že se snaží nalézt bezpečné podněty pro eventuální prevenci předsudku na tomto odborném poli. Jsou si namnoze vědomi toho, že jedině *komplexní přístup* může být úspěšným předpokladem řešení problému. To se projevuje i v úvodním příspěvku W. Strzelewicze, jenž se zabývá předsudkem jakožto zábranou vzdělání v průmyslové společnosti.

Komplexní zpracování problému předsudku na širší vědecké základně v rámci jednoho sborníku je vlastně prvním pokusem svého druhu. Vydavatel si byl vědom této okolnosti, zvláště pak toho, že obtížnost hlavního problému bude vyžadovat specifický zřetel k některým naznačeným relevantním otázkám, a to do jisté míry i mimo vlastní rámec sborníku. Z celkového zpracování sborníku je zřejmé, že některá témata bude nutno v budoucnu dorešit na základě široce založeného vědeckého výzkumu. V tomto smyslu lze chápat dosah celkové koncepce jednotlivých příspěvků.

W. Strzelewicz je naší veřejnosti dobře znám nejen svou publikační činností, zejména z oblasti vzdělávání dospělých, ale také svou bohatou univerzitní pedagogickou praxí. Zabývá se problematikou progresivních forem mimoškolního vzdělávání dospělých a snaží se též mj. o nové vymezení

vztahu university k vzdělávání dospělých. Chce na praktickém i teoretickém základě ukázat tíhu *odpovědnosti vysokých škol* za moderní vzdělávací formy v současné době, poznamenané rozmachem vědy a techniky. Usiluje o postižení smyslu a funkce vzdělávacích forem a metod v době, kdy zásah moderní průmyslové techniky konfrontuje všední obzor pracujícího člověka s výsledky vědeckého bádání a pokroku a oblast vzdělání si vytváří úzký vztah k světu průmyslu. V tomto pohledu chápe vzdělání jako *schopnost a pohotovost k nalézání pravdy*. Jde mu o co největší intelektuální poctivost v úsudku, podepřenou objektivním vědeckým úsilím, jež je protipólem plané subjektivity a předsudkového postoje. Problému předsudku věnuje Strzelewicz širokou pozornost v úvodním příspěvku, který do jisté míry vtiskuje celému sborníku specifický charakter.

V prvé části příspěvku vychází autor především z předpokladu nesmyslnosti existence předsudku v době průmyslové společnosti, jež dává člověku nejširší možnosti dalšího vzdělávání i v dospelosti a jež mu také ukazuje bohaté cesty k vyvrcholení jeho rozumových schopností, pohotovost k nalézání pravdy. Předsudek subsumuje takto ve své struktuře četné znaky, jež velmi ostře kontrastují s úsilím moderní vědy snažící se stavět základy k plnému rozvinutí individua. Toto konstatování vede autora k poznání, že předsudek se stává jedním z centrálních problémů moderní průmyslové společnosti, jež je ve svém růstu odkázána na další vzdělávání lidí. Poznání předsudku, zejména jeho rozbor, se tím stává prvofadou záležitostí moderní doby. Z tohoto hlediska přistupuje autor pro bližší pochopení problematiky k rozboru vývoje společenských poměrů od počátku minulého století a snaží se postihnout historické kořeny vzniku předsudku. Poukazuje zejména na existenci *skupinových předsudků* vystvávajících např. v podobě konfliktů, a má na mysli období, jež po odklonu od stavovského zřízení směřovalo k odbourání tradičních privilegií. Zabývá se rozбором vývoje společenských vztahů od počátku minulého století, snaží se Strzelewicz vidět v prvních snahách o uskutečnění demokratizace součást velkého úsilí sociálně kulturního procesu, který se vyvinul v souvislosti s industrializací. Pokud jde o stavovské zřízení, užívá Strzelewicz tohoto označení v pojetí, jež má odlišit strohou paušalizaci termínu označující např. jen jednu stránku jevu. Strzelewicz nechce vidět stavovské rozdíly jen v historických kategoriích sociálního zřízení, v rozdílu stupnic jednotlivých stavů, ale také v souvislostech zcela aktuálních. V tomto smyslu navazuje autor na některé výsledky zahraniční výzkumné práce (K. Svalastoga: *Prestige, Class and Mobility*, London 1959; R. Centers: *The Psychology of Social Class*, Princeton N. J. 1949). Sociálně historické označení „stavovský“ chápe ve smyslu pojetí Maxe Webera (*Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1922), podle něhož byly ve stavovském zří-

zení rozděleny sociální funkce různým vrstvám tak, že změna pozic zpravidla nebyla možná. Strzelewicz vidí existenci hierarchicky odstupňovaných sociálních vymožeností v zajištění právními předpisy, jejichž překročení bylo spojeno s určitým druhem sankcí. Za významnou pro vznik předsudku přitom pokládá skutečnost, že po zrušení statutárních zajištění stavovských rozdílů nevymizel fenomén a problém sociálně stavovských rozdílů.

V procesu relativní stabilizace a demokratizace došlo dle autora k celé řadě relativních změn, jejichž důsledkem je výskyt *právně ucelených představ a hodnocení*, které se jako typické zakořenily ve vědomí obyvatelstva na dlouhou dobu právě v podobě předsudků. Toto konstatování chce zřejmě obnažit existenci a pronikavost těchto předsudků v moderní době, kdy došlo často k mechanické recepci některých zakořeněných představ, aniž by byla provedena jejich objektivní kritika v obecném slova smyslu. Strzelewicz zároveň upozorňuje, že důsledky tohoto pronikání lze pozorovat v nejširší oblasti sociální mobility, což může mít své negativní důsledky pro *orientaci jednotlivce i celých skupin*. (W. Strzelewicz: *Industrialisierung und Demokratisierung*, Hannover 1964.) Domnívá se, že toto nebezpečí vzrůstá v moderní průmyslové společnosti zejména odstraněním kontroly, např. tehdy, jsou-li společenské skupiny nebo vrstvy obyvatelstva vázány ve své sociální existenci jen tradicí. Autor tu sledává dokonce i možnosti výskytu agresivních akcí, jež mohou vzniknout z nejrozmanitějších příčin, např. z podnětu frustrace (B. Bettelheim—M. Janowitz: *Dynamics of Prejudice*, New York 1950). Jako zvláště negativní jev sledává v této souvislosti zejména znehodnocující tendenci mocenských snah usilujících o kompenzační řešení pozice (L. Child, R. F. Hartley). Strzelewicz chce těmito úvodními úvahami první části příspěvku zdůvodnit vlastní rozbor pojmu „předsudek“, jehož pochopení se mu jeví jako záležitost aktuálního dosahu.

Druhá část úvodního příspěvku chce postihnout nejobvyklejší *znaky předsudků* a v této souvislosti uvádí jako nejcharakterističtější zejména okolnost, že v předsudku je skryto množství negativních znaků, na jejichž základě se uskutečňuje ostrý kontrast pravdy, předčasná generalizace (zejména prostřednictvím nedostatečně vybavené teorie a zkušenosti), stereotypní klisé a poplatná forma hodnocení. Jestliže autor dochází v rámci široce pojaté analýzy k výčtu mnoha znaků předsudku, objevuje se v tomto souboru jako silně dominantní především *antiracionální prvek předsudku*. Strzelewicz naň klade mimořádný důraz, je si však zároveň vědom toho, že při pojmovém zpracování zkušeností je obvykle dost obtížné vystříhat se předčasné generalizace, neadekvátní formy hodnocení, paušalizace apod. Je také nesnadné vystříhat se vztahování předsudku na emocionální strukturu osobnosti, jeho redukce na přívlastek osob-

nosti atd. Dle autora nejde při slově předsudek jen o vyslovení negativního pocitu nebo postoje. Polemizuje v této souvislosti zvláště s názory Allportovými („Value — Concept“) a dospívá posléze k ukázce některých *předčasných verbalizací*, jejichž nebezpečnost záleží v jejich krajně individuálním hodnocení, zejména jsou-li napojeny na obecně rozšířené normy. Autor má na mysli např. verbalizace, jimiž jsou uskutečňována nekritická hodnocení určitých společenských skupin na základě negativní zkušenosti jen s jedním příslušníkem těchto skupin.

Při své analýze znaků předsudku přechází Strzelewicz k oblasti právní vědy a zabývá se zejména procesní praxí, v níž stylizace rozsudečných výroků může dospět empiricky nebo logicky k neadekvátní formulaci, jež si sice může činit nárok na pravdu, nemusí však být schopna konfrontace s pravdou. Kritický postoj k předčasným výrokům v soudní praxi, k neadekvátním normativním formulacím, mívá u Strzelewicze zřejmě proti rigidnímu stylu myšlení, jehož výsledkem bývá netvůrčí hodnocení a mechanický úsudek. Obdobně nebezpečí shledává také H. D. Raapke (*Vorurteilsbegünstigende Faktoren in der Pädagogik und Schulpolitik*) v užívání některých normativních „pravidel“ ve vzdělávacím procesu, jež jsou někdy aplikována jako výraz dlouhodobé zkušenosti a moudrosti, jež však při hrubé generalizaci mohou působit paradoxně. Také tato „pravidla“ mohou vyzrát dle Raapkeho v strnulé mechanismy, jež ve školní praxi pomíjejí smysl vyučovacího cíle a obsahu a stávají se vlastně rutinérstvím. Dochází k preferenci určitých archaických zvyklostí a norm, jež se stávají poněkud jediným měřítkem hodnocení a chování lidí, zatímco některé odchýlné, byť i progresivní zvyklosti a normy jsou diskvalifikovány. Strzelewiczovi i Raapkemu jde zřejmě v těchto souvislostech o upozornění na možnosti výskytu předsudku v různých oblastech společenského života, kde existence předsudkových postojů by obvykle hledána nebyla. Většina autorů sborníkových příspěvků (spolu se Strzelewiczem) se snaží dokázat, že mechanický přenos některých teoretických pozůstatků z minulých epoch může vyvolat značné nebezpečí pro oblast sociálního bytí zejména proto, že nedošlo k jejich objektivnímu prozkoumání. Aktivita těchto teoretických formulací může dospět k pevné pozici, takže pozdní kritická analýza se stává v tomto smyslu obtížnou. Je zřejmé, že právě z těchto důvodů se Strzelewicz snaží dospět k obecnému porozumění problému předsudku. Domnívá se, že problém předsudku vzniká zvláště tehdy, jestliže se v oblasti sociálního bytí vyskytuje nepřipustný přechod od správně reprodukováných jednotlivých pozorování k předčasnému univerzálnímu tvrzení.

Strzelewicz upozorňuje na překvapivý rys existence předsudku záležející v tom, že předsudek v průběhu svého trvání stále intenzivněji lpí na své existenci, protože tato forma existence daleko lépe než jiná dovo-

luje držet se jednou již uplatněného výroku nebo úsudku, byť i zcela odporujícího požadavku pravdy. Tato paradoxní setrvačnost formy úsudku, jež může mít zdání až nezapadnutelné jistoty, vzbuzuje dojem objektivit, ve skutečnosti je však protichůdná a neopodstatněná. Autor odkazuje na dosah problému pro sféru moderní filosofie, jakož i pro oblast současných logickosyntaktických, sémantických a sociálně psychologických úvah (J. M. Bochenski: *Formale Logik*, Freiburg 1956; S. J. Hayakawa: *Language in Action*, New York 1941). Usilí o postižení podstatných znaků předsudku vede autora nakonec k úvaze o jeho úloze, o jeho funkci v dnešní průmyslové společnosti.

V poslední části úvodního příspěvku, v němž pojednává Strzelewicz o úloze předsudku, navrhuje autor vlastně již na některé své úvahy, jež byly obsaženy v první části příspěvku a jež vyplynuly z jeho analýzy společenského vývoje od počátku minulého století. Autor zde provedl rozbor i v souvislostech aktuálního dosahu problému a jeho závěrečné pojednání podtrhuje tyto úvahy. Úlohu předsudku vytyčuje v trojím smyslu: krajní póly problému vidí jako protichůdné úsilí o dosažení úsudku blízkého pravdě lišící se měrou intenzity snažení, střední pozici vymezuje jakožto sféru kompromisního pojetí vztahu k charakteru úsudků. Strzelewicz je si vědom toho, že předsudky vyvěrají především z neuvědomělých jednání a že jejich účinky vyvolávají symptomy překážek a zábran v mezilidských komunikacích prostřednictvím společných zkušeností a dorozumívacích pravidel. V tomto smyslu je porozumění podstatě a úloze předsudku relevantní záležitostí vzdělání. Přitom je však zřejmé, že porozumění předsudku a jeho blokující funkci je z teoretického hlediska vzato zpravidla dlouhodobou záležitostí, jež vyžaduje komplexní vědecký přístup k dané problematice.

Strzelewicz se ve své studii pokusil o širěji založenou sociálně historickou analýzu, aby ukázal na vzájemnou odvislost a vázanost sociálních struktur a na jejich význam pro studium problému. Snažil se zde nalézt i bohatě podněty pro aktualizování problému. Pozoruhodný je v této souvislosti zvláště exkurs do oblasti právní teorie a praxe, v níž se autor snaží nalézt kořeny vzniku předsudků zejména ve výskytu strnulých normativních představ a předčasných hodnocení v procesní praxi. Tím, že Strzelewicz neopomenul uvést funkci předsudku přímo v oblasti aktuální praxe a ilustroval přitom problém na některých palčivých případech, ukázal, že problém předsudku je živou záležitostí, jemuž bude potřeba věnovat v současné době mimořádnou pozornost. Závažné je konstatování, že protiracionální jádro předsudku nemůže být analyzováno bez zřetele na oblast hodnocení, jež je úzce spjata např. s potřebami, afekty, emocemi apod. Zvláště pokud jde v současném světě o identitu hodnotících struktur s racionálními a vědeckými „důvody“, shledává Strzelewicz za nutné zajištění těchto hodnocení

formou vnějších veřejnoprávních záruk, jež by čelily nevhodné identifikaci předsudku se zápornými myšlenkovými proudy. V této souvislosti též upozorňuje na problematičnost pokusů o přetvoření a opodstatňování hodnotících soudů některými teoretickými systémy (W. Dubislaw: *Zur Unbegründbarkeit der Forderungssätze*).

Strzelewiczův příspěvek se snaží postihnout pronikavost a rozsáhlost existence předsudku v nejrůznějších formách teorie a praxe sociální mobility. Chce ukázat na nebezpečné důsledky existence předsudku v dnešní průmyslové společnosti. Posléze chce demonstrovat zvláštní masivnost předsudku jakožto zábrany vzdělávání lidí v dnešní průmyslové společnosti. Jde o bráně, jež leží na partnerech vzdělávacího procesu a jež ztěžuje úspěšnou realizaci pedagogického kontaktu. Překonávání předsudku na poli vzdělání bývá pokládáno za jednu z důležitých cest k dosažení demokratizace a pokroku v dnešním světě. Autorův příspěvek chce být v této snaze aktivním podnětem.

Miloslav Řehák

Die neue Gesellschaft, číslo 5/1966

Letošní říjnové číslo přináší celkem pět článků. První z nich, *Dolnosaský model „křesťanské společné školy (Gemeinschaftsschule)“*, je přepracovaná kapitola z přednášky, kterou její autor Konrad Müller přednesl letos v lednu na Evangelické akademii Loccum. Müller zde hledá jakousi střední cestu mezi tradičním pojetím církevní školy na jedné straně a stanoviskem liberalismu (jež bylo později „převzato socialismem“) na straně druhé. A tak vidí řešení v kompromisu — totiž ve škole „svobodné“ ve dvojím smyslu: jednak svobodné od „poručnickování církve“ (autor cituje Friedricha Bartelse), jednak svobodné v tom smyslu, že by „křesťanským učitelům a žákům byla dána svoboda žít i ve škole jako křesťané“.

Článek dále rozvádí veliké možnosti, které tímto „řešením“ získávají křesťanské církve k prosazování svého vlivu na škole, avšak nestaví se k těmto faktům vůbec kriticky.

Nejzávažnější stať tohoto čísla napsal Erwin K. Scheuch: *Vedoucí skupiny a demokracie v Německu*. Scheuch ličí NSR jako stát, který nemá lepší podmínky pro opravdovou demokracii (tj. pro demokracii nejen v institucích, ale i ve skutečném životě) než jiné západní průmyslové společnosti. A přece prý je dnes v NSR „účinná politická demokracie“ aspoň možná. Existuje „životní šance“ a aspoň minimální zajištění před katastrofou. Jsou však určité překážky jednak přímo v lidu, jednak ve vedoucí vrstvě.

Lidu chybí 1. vědomí rovnocennosti každého člověka, 2. vyvinutá úcta před odlišným míněním a odlišným životním stylem, 3. dostatečné pochopení pravidel, jimiž se má řídit výkon moci. Zvláště pak chybí kontrola zdola a dialog mezi vedoucí vrstvou a obyvatelstvem.

Co ukázal výzkum, který měl odpovědět na otázku, je-li vedoucí vrstva demokratická? Předně se ukázalo, že struktura této vrstvy (stejně jako v ostatních západních zemích) neodpovídá složení obyvatelstva. Vedoucí vrstva v NSR (nehledě na výměnu osob) se od roku 1918 změnila jen málo, nebereme-li v úvahu upadající moc šlechty. Většina vedoucí vrstvy dnes pochází z „nejvyšších“ pěti procent německých rodin. Převýšena a zvláště denacifikace nebyla v NSR zdárně provedena. Jistou změnou, jak aspoň zní autorem uváděný názor Ralfa Dahrendorfa, je posílení mocenského vlivu vlastníků a manažerů velkých závodů. Konečně je tu i vzrůst moci byrokracie. Došlo k „justifikaci“ celého života v NSR. Například výjimečné zákony („zákony o nouzovém stavu“) mají rozšířit sféru „právního státu“. Diskuse je nahrazena rozhodováním expertů. Mezifrakční rozhovory expertů rozhodují o otázkách, zda mají být „úměrně“ zvýšeny mzdy, zda má být činnost politických stran financována z daní obyvatelstva, zda má být omezena výstavba bytů atd. Veřejná kritika je vyloučena i pokud jde o činnost Společného výboru pro výjimečné zákonodárství. Za to, že se Němci v NSR zřekli „vyřizování politických a ostatních společenských protikladů“, platí prý značnou cenu: státní moc je posílena a rozhodování se děje bez účasti veřejnosti.

Dále se autor zabývá kritikou pojetí tzv. funkční elity a právem tvrdí, že funkcionalismus a zvláště jeho stratifikační teorie jsou snadno použitelné k „bezmyšlenkovité apologetice stávajících nerovností“.

Situace ve vedoucí vrstvě v NSR je tedy podle autorova názoru částečně ještě v nesouladu s požadavkem demokratičnosti. Za pozitivní faktor však autor považuje snahu vedoucí vrstvy zasloužit si uznání ze strany západních demokracií. Pokud jde o kritiku, setkáváme se v NSR běžně s názorem, že kompetentní činitelé dělají svá rozhodnutí svědomitě a kvalifikovaně, takže každá kritika je prý nemístná. Scheuch však proti tomu uvádí, že posláním kritiky právě bývá tlumočit zdola jiné, a tedy jiné než to „správné“ měřítko.

Autor shrnuje, že pokud je odmítána či dokonce potlačována kritika vznášena se strany neobdobníků (der Aussenseiter), zůstává demokracie jako politický systém nestabilní.

V článku *Od dělnické strany ke straně všelidové* (Volkspartei) líčí Ulf Preuss vývoj, který se odehrával v německé sociální demokracii od konce minulého století až po současnost. Poukazuje na to, že ani jednou nedošlo k odvolání vůdce sociálně demokratické strany. Tato funkce byla doživotní, pokud ji ovšem dotyčný nevměnil za presidentské křeslo, jako Ebert. Dělníci nebyli vychováni ke kritičnosti vůči svým předákům, takže vůle směřovala ve straně vždycky shora dolů, ale ne naopak. To mělo své

velice vážné důsledky pro rozbití stranického vedení nacistickou mocí.

Od roku 1900 se strana stávala stále víc maloměstáckou, a to nejprve ve svém voličstvu, pak i v řadách svého členstva a především ve svém vedení. V roce 1952 byla většina členstva z řad nedělnických a strana se svým dělnicko-měšťáckým složením přiblížila požadavku, jaký by mohl být kladem na stranu všelidovou, pokud jde o zastoupení různých vrstev společnosti. Strana však ještě není všelidovou, ač se tomu svým složením blíží víc než obě ostatní velké strany. Je stranou zaměstnaných (Partei der Arbeitnehmer).

Ve stati *Spotřeba energie a životní úroveň* si Wilfried Ueberhorst všímá různých problémů spojených s energetikou NSR.

Rainer Waterkamp ve stati *Obecní správa ve středním Německu* tvrdí, že roku 1952 ve středním Německu (neboli v „NDR“, jak to v uvozovkách píše autor) nastal prakticky úplný konec místní samosprávy, kterou prý pohltil „lidově demokratický centralismus“.

Jan Orlický

Sborník o úloze sociologie a psychologie v hospodářské praxi

Jako další svazek Sociologické knihnice (zatím zaměřené spíše na psychologii a na demografii než na sociologii ve vlastním slova smyslu) vyšel sborník popularizačních přednášek kursu k otázkám sociologie a psychologie, který byl přednesen před dvěma lety na Vysoké škole ekonomické v Praze.¹

Obsahuje předmluvu a sedm kapitol různých autorů. Celý sborník je založen na základní tezi vyjádřené již v Kohoutově předmluvě, podle které je práce nejen technologickým, ale i výrazně sociálním procesem a proto je iluzí, chce-li dnes vedoucí pracovník řešit stabilizaci kádrů či iniciativu lidí jen prostým pohybem mzdy či administrativně organizačním opatřením, bez komplexních sociologických rozborů, bez využití vědeckých poznatků o psychologii dnešního člověka. J. Tauber dokonce vystihuje, že jsou-li zabezpečeny základní životní podmínky, záleží často více na dobrém zacházení s lidmi než na materiálních výhodách.

M. Svoboda v první kapitole v tomto duchu případně poznamenává též o spotřebiteli, že to není jen „homo economicus“, jeho potřeby jsou utvářeny společností (29). Tato kapitola osvětluje celkový problém marxistické sociologie, jejímž úkolem je podle autorova názoru vědecké zjištění podstaty společenských skupin, fungování lidí v objektivních vztazích, zjištění podstaty společenského pohybu a tím i zkoumání pole působení společenského subjektu. Za tři hlavní oblasti sociologie považuje (v podstatě podle známé Chalupného triády: činitelé, činnosti, výtvoři) zkoumání společenských

¹ Jaroslav Kohout a kolektiv: *Sociologie a psychologie v hospodářské praxi*, NPL 1966, str. 166.

skupin, společenských činností a společenských výtvorů, institucí a hodnot. Je pouze otázkou, zda problematika institucí nestojí blíže k problematice skupin než k problematice výtvorů, anebo — patrně neadekvátněji — zda netvoří přechod, zpětnou vazbu od výtvorů ke skupinám jako k „činitelům“.

Často diskutovaný problém vztahu sociologie k filosofii neřeší M. Svoboda meritorně, naznačuje jen hypoteticky určité aspekty. Zdůrazňuje-li nutnost prozkoumat vrstvy filosofičnosti historického materialismu, pak nemůže zůstat stranou problém, jak se historický materialismus opírá o sociologické výzkumy společenské reality, a hlavně, jak je na nich závislý ve svém tvůrčím pohybu. M. Svoboda formuluje předmět historického materialismu tím, že se zabývá „nejobecnějšími zákony společnosti vcelku, vztahy mezi jednotlivými oblastmi společenského života, funkcí jednotlivých úseků nebo jednotek společenského života v celku společnosti a jejím vývojem, zákony celkového společenského pohybu, jeho podstatnými stupni, logikou dějin“. Předmět sociologie pak charakterizuje tím, že „naproti tomu se převážně věnuje výzkumu konkrétních sociálních jednotek, výzkumu menších celků v určitém, hlavně současně probíhající časovém období a v určitém prostoru“. Přejímá obrazné pojetí sociologie jako „historie současnosti“ (23).

K tomu dvě výhrady:

1. Při analýze vztahu mezi sociologií a filosofií je nutno — a tím spíše v knize, která se má převážně zabývat speciální disciplínou sociologie práce — rozlišovat mezi speciálními obory, zabývajícími se různými společenskými činnostmi nebo různými stránkami skupinové struktury společnosti, a obecnou sociologií. Jejich poměr k filosofii se kvalitativně liší. O obecné sociologické teorii lze sotva říci, že se převážně věnuje výzkumu konkrétních sociálních jednotek.

2. Přesto, že anketární a experimentální sociologické metody mohou být uplatněny pouze v současnosti, není správně jednostranně zdůrazňovat aspekt současnosti jako příznak sociologického přístupu vůbec. V sociologii se stále výrazněji uplatňuje též historická procedura, která vystupuje jak v podobě sociologických srovnávacích rozborů historických epoch, tak i v podobě metody tzv. „otevřených premis“; usiluje se o sepětí výzkumů současnosti se sociologickými výzkumy minulosti. Dochází ke sblížení sociologie s historií, aniž se eliminuje jejich specifičnost. Jde tedy obecné sociologii právě proto o zákony celkového společenského pohybu, o jeho podstatné stupně (M. Svoboda to připsal historickému materialismu oproti sociologii), speciálním sociologiím o zákony pohybu příslušných komplexů společenských vztahů.

Jak zřejmo, je tato kapitola myšlenkově velmi podnětná. Také její postřehy týkající se období, kdy se u nás sociologie nepěstovala, jsou zajímavé.

Další kapitola, jejímž autorem je J. Klofáč, je věnována soudobé západní sociologii. Je dobře fundovaná a instruktivní. Za-

bývá se zejména problémy sociální stratifikace a mobility (teorií „nové střední třídy“, Dahrendorfovou teorií tříd a třídního konfliktu, na níž Klofáč kritizuje odtrhávání politiky od ekonomiky), sociologií politiky (ta ovšem jako politologie je vlastně speciální vědou o určité oblasti společenských vztahů), studiem patologických společenských jevů a výzkumy veřejného mínění. Klofáč uvádí určité výhrady k západním výzkumům veřejného mínění, přehání však svou kritiku, soudí-li, že zkoumají pouze subjektivní složky vědomí (neboť jde v nemalší míře o zjišťování podmíněnosti hromadných postojů objektivně skupinovými příznaky), a že jsou proto méně spolehlivé než statistické výzkumy objektivních faktorů, že jich může být spíše zneužíváno. Zneužití může být obojího ve stejné míře. Účitou omezenost danou reprezentativním výzkumem souboru jednotlivců odrzedených od svého sociálního prostředí (což se ostatně týká i jiných statistických výzkumů) se sami západní sociologové snaží překonat sladěním těchto výzkumů s výzkumy utváření veřejného mínění v kompaktních prostředích a kolektivech. Nedělají tedy „přikrou hráz mezi sociologií a výzkumem veřejného mínění“, jak se domnívá Klofáč na str. 46. Taková hráz by spíše sankcionovala nedostatky ve výzkumu veřejného mínění, než aby je překonávala.

Nejen daná kapitola, ale celý sborník kriticky též z výzkumů i teorií západní sociologie průmyslu. Svoboda chápe vznik nemarxistické sociologie jako porevoluční teoretickou odpověď na stabilizující se společenský řád (15). Postoj jeho i dalších autorů vůči pozdějšímu empirismu však navozuje tento problém: I když nadvláda empirismu v západní sociologii 20.—40. let signalizuje rozporný pohyb buržoazní ideologie v její sociologické projekci, je správné tento empirismus tak trochu povýšen pejorizovat („odcizená podoba sociologie“) a oproti němu vyzvedávat „pokusy o teoretickou obrodu“ posledních asi patnácti let, když na druhé straně právě výsledků exaktních empirických výzkumů využívá naše marxistická sociologie právem nejvíce a k obecným teoriím má právem nejkritičtější (i když ne paušálně odsuzující) přístup?

Klofáč vidí v empirické sociologii původně oprávněnou reakci proti abstraktním spekulacím, ale nakonec i on uvádí, že odpor k teorii jí spíše uškodil než prospěl. V souvislosti s tím píše o detailizaci a atomizaci společenské problematiky. Zdá se nám však, že jde o nezbytnou etapu na cestě k exaktní analytické sociologii a že v určitých rámcích, aniž opustíme zásadní teoretické východisko, bude i u nás vývoj sociologie takovou etapou procházet.

Již Klofáčova kapitola se stručně zmiňuje o ekonomické sociologii, za jejíž součást považuje sociologii průmyslu a podniku a o jejímž předmětu zdůrazňuje, že nejde jen o rozbor ekonomických jevů (což je úkolem speciálních společenských věd), ale vždy zároveň o podmíněnost ostatními speciálními

jevy a o působení hospodářského života na celou sociální strukturu (44). Na to pak navazuje speciální kapitola o sociologii průmyslu a podniku, kterou napsal J. Kohout. V procesu vzniku průmyslové sociologie věnuje mimořádnou pozornost Le Playovi. U soudobé průmyslové sociologie na Západě zdůrazňuje její velmi široký záběr: „Snaží se o nejobecnější vysvětlení celospolečenského pohybu a přes profiografické studium nových povolání dospívá až ke zcela konkrétním provozním rádám manažerův moderních podniků a mistrům v dílnách“ (67). Řada dimenzí tu ovšem ještě zůstává stranou.

Velká pozornost je zde věnována manažerské sociologii. V mnohém, zejména pokud se týče podnikavosti, má co říci i našim hospodářským vedoucím. Právem klade Kohout do popředí pozornosti naší sociologie průmyslu úkol promýšlet systém kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků.

Vcelku adekvátně vystihuje složitou rozpornost teorií „human relations“, které jsou založeny na principech historického idealismu, ale současně ve svém konkrétním záběru vystihují mnoho podstatného z reálných společenských vztahů v podnicích. Na jedné straně fungují jako určitý ventil pro třídní konflikt současného stadia monopolního kapitalismu, na druhé straně se mohou prokazováním např. nezdravé intenzifikace práce psychologickými i sociologickými důkazy dostávat do konfliktu s podnikatelskými zájmy. Kohout nepochybuje o reálné účinnosti metod založených na teoriích „human relations“. Poněkud paušalizuje, zdůrazňuje-li protidobrovou zaměřenost těchto akcí. Recenzent se za návštěvy průmyslových podniků v NSR mohl přesvědčit, že naopak převládá snaha učinit z odborů vazbou přes instituce „Mitbestimmung“ jakéhosi spolupracovního partnera pro tyto akce, a že se tato politika — alespoň dočasně — často docela daří.

V oddíle o vztahu mezi sociologií a sociálně-ekonomikou podává Kohout stručné charakteristiky úkolů sociologie práce, průmyslu a podniku. I když sám výčet problémů sociologie práce je adekvátní (vliv práce na sociální roli toho, kdo ji vykonává, vliv sociálního prostředí na motivy, průběh, intenzitu a výsledky práce atd.), není výstižné celkové vymezení, podle něhož „sociologie práce řeší zásadní a nejobecnější otázky, které jsou společné různým odvětvím ekonomiky“ (67). Je to spíše vymezení předmětu politické ekonomie.

V pojetí sociologie průmyslu navazuje Kohout jen málo kriticky na vymezení Sarapaty a Doktora, kteří v ní vidí prostě část sociologie práce vázanou na průmyslovou výrobu. Ale samo Kohoutovo konstatování, že sociologie průmyslu „zkoumá i problém mobility pracovníků z vesnic do měst“, „zabývá se důsledky procesu industrializace na celou sociální strukturu určité společnosti atd.“ (68), toto vymezení vyvrácí, neboť ukazuje, že sociální problematika práce v průmyslu tvoří jen část předmětu sociologie průmyslu. Sociologie práce jako speciální so-

ciologická disciplína vydělující se podle kritéria druhu činnosti, a sociologie průmyslu vydělující se podle odvětvového kritéria se tedy zčásti prolínají, zčásti přesahují — a to oboustranně.

Kapitola nakonec zdůrazňuje všestrannou potřebnost sociologie práce, průmyslu a podniku pro ekonomickou praxi: již pro projekt podniku, dále pro přijímání a uvádění lidí do práce, pro každodenní práci osobních oddělení, pro uplatňování sociální role vedoucích hospodářských pracovníků, pro vztah podniku a širších komunit atd.

J. Tauber napsal další kapitulu, věnovanou sociologii venkova. Poměrně zevrubně probírá její vznik a vývoj, zejména u nás. Pojímá tento obor velmi široce: „Sleduje a objevuje působnost obecných zákonů společenského života ve venkovských sídlištích a v prostředí zemědělské výroby v celém jejím rozsahu... včetně vztahů mezi obyvateli venkovských sídlišť a měst“ (80). Tento obor má dle Taubera u nás tři hlavní kategorie úkolů: a) zkoumání obecných zákonitostí vývoje zemědělství; b) zkoumání vztahů zemědělského obyvatelstva k ostatním třídám a společenským vrstvám vesnice; c) sociologie zemědělského závodu (101).

Kapitola J. Veselého o sociologických metodách a technikách podává v hutné zkratce přehled základních poznatků o metodickém přístupu k sociologickému výzkumu. Bude velmi užitečná jako základní orientace pro ty, kteří se poprvé takových výzkumů zúčastní, a může být doporučena zejména pro instruktáže průzkumníků-informátorů. Zvláště vyzvedáme Veselého rozbor rozdílů v metodickém zaměření jednotlivých škol západní sociologie, navazující na známé Baumanovo třídění těchto škol. Škola pluralistického behaviorismu absolutizuje kvantifikaci a měření, tj. matematicko-statistickou proceduru; subjektivně analytická škola přeceňuje monografickou proceduru (zúčastněné pozorování a analýzu osobních dokumentů); funkcionalistická škola pracuje metodou syntetické deduktivní interpretace; institucionalistická škola staví do popředí historicko-srovnávací metodu. Plně souhlasíme s Veselého stanoviskem, podle něhož „marxismus na rozdíl od jednostranných metodologických požadavků umožňuje ve správných proporcích spojoval různé hlediska a používat všestranně různých metod a technik... přistupovat ke zkoumání společenských vztahů a procesů, lidských skupin a jejich jednání jak historicky a geneticky, tak i strukturně a funkcionálně... v jednotné, objektivně-subjektivní podobě“ (113—114). Proto umožňuje marxistická metodologie řešit vztah empirie a teorie i spor mezi kvalitativní a kvantitativní analýzou.

Z technik zvláštní pozornost věnuje kapitola pozorování, rozhovoru a experimentu, fakticky si nevšímá obsahové analýzy.

Jinak lze kapitole vytknout jen některé pojmoslovné nepřesnosti: přílišné zúžení pojmu „metoda“ v podstatě jen na proceduru nebo charakteristiku procedury jako „způsobu organizace výzkumu“. Ve skutečnosti

je pojem „metoda“ nadřazenou kategorií zahrnující jak metodologii, tak procedury a techniky. Procedura pak je spíše strategií, strategickým zaměřením určitých druhů výzkumů.

J. Kučera věnuje svou kapitolu úkolům psychologie v naší hospodářské praxi. Vymezuje ekonomickou psychologii jako „vědní obor, který zkoumá zákonitost ekonomických jevů života společnosti za použití psychologických poznatků“ (134). Celá kapitola je zaměřena k praktickému efektu tohoto oboru a jako taková je velmi instruktivní. Všimá si studia psychicko-fyziologických podmínek pracovní činnosti, psychologických aspektů řídicí práce a psychologických aspektů sociálně výchovných a etických úkolů v našem národním hospodářství. Zvláštní oddíl jsou věnovány rozmístování a výběru pracovníků (je zdůrazněna nutnost vybudovat socialistickou personalistiku v soustavou a propracovanou nauku), přípravě pracovníků a zvyšování jejich kvalifikace, vlastnímu vedení lidí. V posledním oddílu je na centrálním místě problém motivace. Za nejvýznamnější motivační zdroj u většiny lidí je považováno právo jednak motivační pole vznikající kolem pracovní činnosti, jednak motivační pole vznikající kolem vztahu společenského začlenění jedince. Nakonec jsou rozebírány metody výběru a výchovy vedoucích pracovníků.

O psychologii práce pojednává přehledně v závěrečné kapitole J. Růžička. Psychologii práce vymezuje v podstatě přesně, ale v poněkud pragmatické formulaci jako „soustavu psychologických poznatků významných pro úpravu pracovních postupů, objektivních podmínek práce, projekci a konstrukci nových výrobních zařízení, bezpečnost práce, organizaci a řízení práce, výchovu, výběr, rozmístování, hodnocení a vedení pracovníků a mezilidských společenských vztahů na pracovišti“ (154).

Kapitola projevuje pochopení pro vnitřní jednotu sociologie a psychologie práce, zejména když pojednává o společenském procesu sociální adaptace jedince na činnost a prostředí pracoviště, o potřebě sociálně psychologického a sociologického rozboru efektivnosti řídicích činností ve výrobních útvarech, o pracovních motivaci atd. Zajímavá je i pasáž o ergonomických skupinách.

Z celého charakteru sborníku vyplývá značná pozornost věnovaná otázkám vztahů v pracovních skupinách. Jednotliví autoři zdůrazňují závislost stupně příznivých (iniciativa, zlepšovatelství hnutí) i nepříznivých (nadměrný růst fluktuace) jevů v sociálních vztazích a procesech v těchto skupinách (10). J. Tauber zdůrazňuje důležitost výzkumů vztahů jak uvnitř pracovních kolektivů, tak i jejich vztahů vůči řídicím orgánům také v oblasti zemědělství. „Je přímo neuvěřitelné, že tak zásadním problémům, jako je organizace práce a společenských vztahů v menších, větších nebo největších kolektivech věnovaly společenské vědy dosud tak málo pozornosti a přenechaly téměř celou tuto sféru převážně praktickým úvahám or-

gánů řídicích zemědělství“ (104). Kohout zdůrazňuje důležitost studia malých sociálních skupin pro sociologii podniku (69). Kučera považuje začlenění jedince do pracovní skupiny za nejdůležitější otázku ekonomické psychologie.

Autoři si uvědomují nutnost adekvátní metodické vybavy výzkumu pracovních skupin. Nedostačuje však několik krátkých, téměř nic neříkajících zmínek o sociometrických metodách těchto výzkumů (47, 73, 104, 130). Není jasné, z jakých důvodů se J. Kohout domnívá, že západní sociologie nevědecky přeceňuje úlohu neformálních skupin (73–74). Spíše bychom se domnívali, že donedávna je naprosto neadekvátně nedoceňovala sociologie marxistická.

Problematika sborníku je vzhledem k jeho malému rozsahu příliš široká. Nesoustřeďuje se jen na sociologii a psychologii práce, ale zabývá se rovněž četnými otázkami obecné sociologie a jejich dějin, všeobecně sociologickými metodami, sociologií venkova atd. Sociologie a psychologie práce zaujímá jen něco málo víc než třetinu rozsahu.

V době konání kursu to bylo oprávněné, protože se tam u nás vůbec poprvé veřejně podávala informace tohoto druhu. Dnes však, zdá se, je situace pokročilejší. Vydavatelé měli uvážit, zda by ne zcela sourodá všeobšílost neměla být nahrazena soustředěně analytickým přístupem k jednotlivým sociologickým disciplínám — a to i v rámci potřeb hospodářské praxe.

Dragoslav Slejška

Jiří Musil: *Housing Needs and Policy in Great Britain and Czechoslovakia*

Oliver and Boyd, Edinburgh/London 1966, s. 140.

V knize *Housing Needs and Policy in Great Britain and Czechoslovakia* Jiří Musil uvažuje především o rozdílných metodách, s nimiž obě země přistupují k analýze bytových potřeb. Přes zřejmé rozdíly v socioekonomické struktuře Velké Británie a Československa a z nich vyplývající odlišné chápání role státu v bytové výstavbě a významu bydlení v kontextu sociálních práv občanů atd., a přes stejné zřejmé rozdíly v úrovni ekonomického a materiálního vývoje vedoucí k různým koncepcím potřeby bytové výstavby, Musil nachází v obou zemích dosti základních styčných bodů, aby odůvodnil své srovnání v tom smyslu, že obě země představují „smíšené“ veřejné i soukromé přístupy k bytové výstavbě. Z těchto podobností jsou podle něho pro bydlení nejdůležitější podobnosti v demografické struktuře, porodnosti a úmrtnosti, v jejich věkové struktuře, v otázkách stárnutí obyvatelstva (a z toho vyplývajícím rychlým vzrůstem počtu malých domácností starších lidí) a v jejich vysoké úrovni industrializace. Hlavní rozdíly se vztahují ke skutečnosti, že k industrializaci Anglie došlo dříve, díky ložiskům uhlí a vynálezu parního stroje, a to v sociálně politických podmínkách umožňu-

jících podnikatelům zcela přehlížet lidské potřeby svých dělníků — včetně potřeb v oblasti bydlení — a k faktu, že vzor industrializace v Československu byl rozšířen ve většině českých i moravských krajů tak, že i dnes je mnohem méně velkých městských center a mnozí pracující v průmyslu stále ještě bydlí ve venkovských oblastech. A tak — po vyřešení poválečných problémů nedostatku bytů — je Velká Británie postavena před problém nahrazování velkého počtu nevyhovujících objektů, před problémem přestavby měst. Československo se však stále ještě musí vypořádávat se všeobecným nedostatkem bytů, což částečně souvisí s rozdíly v potřebách venkovského a městského životního stylu. Tyto rozdíly ovšem ovlivňují metodické definice problému v obou zemích: co znamená „vyhovující“, „domácnost“, „byt“ atd.? Mohou být definovány jediné v kontextu příslušných sociálně ekonomických podmínek a materiálních možností, s nimiž je lze řešit; definice zase rozhodujícím způsobem determinují přístup k uspokojení potřeb bydlení.

V první části knihy rozvíjí Musil tuto problematiku. Druhá a třetí část postupně analyzuje poválečný rozvoj a běžnou praxi metodologických přístupů k této problematice v Československu a Velké Británii ve světle části první. Zvláště stojí za zmínku rozbor různých představ o roli ubytování v celkovém kontextu života bydlícího člověka a vlivů na potřeby ubytování v budoucnosti: i když se ČSSR zřejmě bude muset vypořádat s problémy zvyšování životního standardu — zvláště až jednou bude nynější základní nedostatek bytů překonán a byt

dnes vyhovující už vyhovovat nebude —, zdá se, že i nyní, uprostřed úsilí uspokojit požadavky vyplývající z nedostatku bytů, je roli bydlení v ČSSR připisován širší význam. Uvažuje se například o takových věcech, jako je povaha práce budoucích obyvatel bytů; lékařský výzkum dokázal, že lidé pracující v těžkých, hlučných odvětvích průmyslu vyžadují poměrně více odpočinku a klidu doma (tj. lepší izolaci atd.) než lidé pracující v lehčích průmyslových odvětvích nebo ve službách.

Čtvrtá část, závěr, shrnuje metodologický rámec knihy i dosažené výsledky. Základní závěr, který zase platí pro obě země, je ten, že bytový problém — a tedy i metodologické a analytické přístupy k jeho řešení — je dynamický. Potřeby (například role kuchyně, když stále více žen jde do zaměstnání a lze dostat stále více hotových pokrmů, nebo prostorové požadavky každého člena domácnosti, když se rodina rostoucí měrou zapojuje do dnešních životních stylů) a odhady vhodnosti se mění jak se socioekonomickým rozvojem, tak s růstem rodin (například dům pro čtyřčlennou rodinu již není vyhovující, když děti vyrostou, založí vlastní rodiny, chtějí vlastní domy a opustí své rodiče v nadměrně velkých bytech). Proto všechny odhady a plány mohou být jen dočasné a musí být stále předělávány. Je nutno na ně pohlížet jako na neustálý proces založený na stále se zlepšujících analýzách bytové situace, projekci domácností a konečně, což je důležité, na lepším poznání toho, čemu dávají přednost lidé, pro něž se domy staví.

Benjamin Page

6. světový sociologický kongres v Evianu

6. světového sociologického kongresu, jenž se konal ve dnech 4.—11. 9. 1966 v Evianu ve Francii, se zúčastnilo téměř 2800 delegátů z různých zemí světa. Hlavní témata kongresu byla: 1. *Jednota a různost v sociologii*, 2. *Sociologie mezinárodních vztahů*. Kromě toho se jednalo v desítkách sekcí a pracovních skupin téměř o všech závažných problémových okruzích soudobé sociologie. Jednání kongresu bylo proto velmi rozvětvené a nepřehledné. Ani zpráva řady dílčích pozorovatelů nemůže tudíž o kongresu podat ucelený a úplný obraz.

Jedním ze základních aspektů kongresu se stala otázka vztahu marxistické a nemarxistické sociologie. Výrazně se projevil zájem západních sociologů o marxistickou sociologii, přičemž formy kritiky z jejich strany byly daleko jemnější a zasvěcenější než v minulosti. Otevřeně antisocialistické výpady byly naprosto výjimkou.

Výraznou aktivní úlohu sehrály na kongresu relativně početné delegace socialistických zemí. Všechny se zúčastnily značným počtem písemných referátů i diskusních příspěvků sjezdového jednání prakticky ve všech sekcích. Celkový tón jejich vystupování (a vlastně celé diskuse) byl ovlivněn zásadním přístupem vyjádřeným ve vystoupení sovětského sociologa Konstantinova na plenárním zasedání: *Ideologický boj jako forma hledání pravdy*, jež spojuje všechny delegáty, vzájemné přejímání pozitivních poznatků. Po kvalitativní stránce se ve vystoupení sociologů ze socialistických zemí projevil značný vzestup. Byla předložena řada referátů spojujících zásadní marxistický přístup s konkrétní analýzou soudobé společenské problematiky, popř. výsledků empirických výzkumů. Takovéto často velmi originální příspěvky se setkaly na kongresu se zájmem a s příznivou odezvou. Část diskusních příspěvků ze socialistických zemí však dosud obdržela opožděnost vývoje sociologie a jistotu poplatnost schematickému způsobu myšlení.

Z Československa se kongresu zúčastnila desítilenná oficiální delegace a více než třicet dalších sociologů. Všichni se zúčastňovali sjezdového jednání ve většině sekcí, získávali cenné poznatky, zkušenosti a pracovní kontakty.

Písemně nebo ústně se zúčastnila diskuse řada československých sociologů. Ani jedno z jejich vystoupení se nesetkalo s nezdarem. Velká většina z nich vyvolala pozornost a v některých případech i živý zájem, dotazy,

plodnou diskusi a spontánní pozitivní ohlas u zástupců socialistických zemí i u řady delegátů ostatních.

Tento relativní úspěch svědčí o tom, že československá sociologie rychle dohání své dřívější zpoždění a že svou teoretickou úroveň, pojetím a — bohužel však pouze v některých případech — výsledky empirického výzkumu (volný čas — Olomouc) rozhodně nezaostává za průměrem. Zejména rys tvořivého marxistického přístupu jí v prostředí, jež přece jen není dostatečně seznámeno s novými proudy marxistického myšlení a vývojovými proudy socialistické společnosti, zjednal jistý respekt. Za předpokladu dalšího pozitivního rozvoje sociologie, jazykových znalostí sociologů a objektivních podmínek pro práci by československá sociologie mohla v budoucnosti sehrát pozitivní úlohu ve vývoji světové sociologie i v propagaci socialistického Československa. Při strážlivém a kritickém hodnocení ovšem nelze přehlédnout, že naše sociologie dosud nedosahuje úrovně vrcholné světové sociologické produkce.

Vcelku přičiněním účastníků ze všech zemí kongres v Evianu přispěl k dalšímu pokroku sociologické teorie, k ujasnění otázek jednoty a různosti marxistických i nemarxistických škol v sociologii i k navázání četných pracovních kontaktů.

Výrazem uznání úlohy marxistické sociologie byla téměř jednomyslná volba polského sociologa prof. J. Szczepańskiego jeho předsedou Mezinárodní sociologické asociace.

* * *

Tématem 1. plenárního zasedání byly otázky *jednoty a různosti v sociologii*. Volbu tohoto tématu lze pokládat za velmi zdůvodněnou a šťastnou. V určité fázi vývoje vědy vždy vystupuje do popředí otázka jednoty vědy, vzniká situace, v níž se ukazuje, že bez určité jednoty a sjednocování není další vývoj vědního oboru myslitelný a jednotlivé proudy a koncepce usilují především o zvětšení bohatství obecně platných a obecně přijímaných a uznávaných poznatků. Lze říci, že právě do této fáze integrace vstoupila v současném období ve světovém měřítku sociologie. Je proto dobře pochopitelné, že v plenárním zasedání referenti — zejména ze západních zemí — kladli důraz především na proces integrace a na aspekty jednoty a konvergence ve vývoji sociologie. Otázky jednoty vědy nebyly přitom sledovány jen z hlediska překonávání a překlenujání rozdílů mezi jednotlivými proudy uvnitř sociologie, nýbrž i z hlediska překo-

nání současného stavu rozdělení a namnoze i značné izolace jednotlivých věd. V jednom z nejzávažnějších příspěvků na konferenci přednesených se zabýval J. Piaget (Ženeva), který není svou profesí sociologem, nýbrž psychologem, otázkami soudobého interdisciplinárního hnutí; v centru jeho výkladu byla pronikavá sémantická analýza kategorií struktury, funkce, smyslu a teoretické a metodologické otázky aplikability těchto kategorií v procesu výstavby jednotlivých vědních oborů i v procesu sjednocování různých vědních disciplín. S potěšením jsme zaznamenali, že Piaget razí cestu obdobnou té, jež byla nastoupena i u nás, tj. cestu pokusů o aplikaci poznatků obecné teorie systému a struktury na specifický předmět sociologického bádání. Pitirim Sorokin nebyl na kongrese přítomen; jeho referát v zkrácené podobě přednesl O. Klineberg. Sorokin se zabýval otázkami konvergence kategoriálních soustav v současných hlavních sociologických koncepcích; velkou pozornost věnoval při tom kategoriím osobnosti, společnosti a kultury, které označují základní typy systému, jež jsou předmětem studia sociologie a jiných společenských věd. V oblasti sociologických teorií společenské změny a společenského vývoje konverguje podle Sorokina pozornost sociologů k problematice pohybu hodnot a hodnotové orientace. Na Sorokinovo vystoupení reagoval pochvalně Parsons, a to v tom smyslu, že potvrdil velký pokrok ve stanoviscích Sorokinových, jež si dnes plně uvědomuje závažnost společné výstavby sociologické teorie, zatímco dříve kladl důraz na partikulárnost, specifčnost jednotlivých sociologických proudů a škol. Parsons současně bilancoval výsledky rychlého extenzivního rozvoje sociologie a našel v této souvislosti přivětivá slova zaznamenávající nástup socialistických zemí na mezinárodní forum.

Ze socialistických zemí měli možnost vystoupit na prvním plenárním zasedání sociologů dva delegáti, a to F. V. Konstantinov (SSSR) a Adam Schaff (Polsko); oba se ve svých vystoupeních soustředili na otázky vztahu sociologické teorie a ideologie, Schaff pak speciálně na otázky humanistické orientace v sociologii. Referáty obou marxistických teoretiků se setkaly s velkým zájmem a ohlasem (pokud jde o Konstantinovo vystoupení, platí to zejména pro jeho improvizovanou odpověď, v níž reagoval na průběh plenárního zasedání). Tematické zaměření obou těchto referátů se týkalo problematiky mimořádně závažné, avšak vzhledem ke kontextu plenárního zasedání bylo jen dílčí odpovědí na otázku marxistického řešení diskutované problematiky.

V současném období má otázka jednoty a roznosti v sociologii prvořadou závažnost i pro marxistickou sociologii a je proto jistě potřebné, aby marxističtí sociologové přinesli na tuto otázku promyšlenou, explicitně vyjádřenou a zdůvodněnou odpověď. Marxistická sociologie je na rozdíl od ne-

marxistických koncepcí prostá různých jednostranností, takže představuje velmi výhodnou základnu, která umožňuje integrování všeho opravdu pozitivního, k čemu vývoj světové sociologie dospívá. Tato integrace není možná bez důsledné kritického přístupu a namnoze bez reinterpretace a transformace poznatků, k nimž nemarxistická sociologie dochází. Přitom bude třeba přesně vymezit roviny a oblasti, v nichž je jednota nebo konvergence marxistické a nemarxistické sociologie skutečná nebo možná a v nichž je neuskutečnitelná. Dosavadní rozbor této otázky byly často neúplné nebo přímo jednostranné. Přitom ovšem nepřehlízíme, že věda ve svém vývoji není pouhou jednotou, nýbrž že různost ve vývoji vědy je funkční a nezbytná a že marxistická sociologie nemůže plnit své poslání ve vývoji vědy, aniž by si v plné míře zachovala svou specifickou tvář. Difference mezi marxistickými a nemarxistickými sociologickými koncepcemi se týkají řady otázek, zvláště výrazné jsou difference a opozice ve výkladu struktury a vývoje soudobých společností.

* * *

2. plenární zasedání bylo věnováno *sociologii mezinárodních vztahů*. Po úvodu O. Klineberga a referátu R. C. Angella *Empirické a experimentální výzkumy* hovořil akademik P. Fedosejev. Ve svém referátu *Strategie míru v atomovém věku* se zejména soustředil na kritický rozbor některých studií zabývajících se zdroji válečného nebezpečí, možnostmi prevence války a některými teoriemi mírového soužití.

Johan Galtung, ředitel Mezinárodního ústavu pro výzkum míru (Oslo), v referátu *Mezinárodní vztahy a mezinárodní konflikty a sociologický přístup* předložil teorii analýzy „rank systému“. Rozebal základní kategorie řadové analýzy, předložil řadu návrhů na mnohorozměrovou „rank analýzu“ a obecnou dynamickou teorii změny vycházející z postulátu „všechny sociální systémy jsou „rank systémy“ nebo směřují k tomu, aby se jimi staly. Autor dokazuje, že tato teorie má jistou explikativní a prediktivní schopnost, byť přirozeně nikoli neomezenou, a že v empirických výzkumech již byla prokázána její užitečnost.

Otázkami mezinárodních vztahů se z jistého hlediska zabývalo třetí plenární zasedání věnované otázce *komparativních výzkumů*.

* * *

Sekce sociologie politiky. Tato sekce byla rozdělena do čtyř tematických okruhů: 1. problémy komparativní politiky (předsedal S. M. Eisenstedt z Hebrejské university, Izrael), 2. proměnné stranických systémů (předsedal S. M. Lipset z Harvardské university USA), 3. komparativní studie o elitách (předsedal M. Dogan, Národní středisko vědeckých výzkumů, Paříž) a 4. strany a hnutí národů rozvojových zemí (předsedal G. Germani, Harvardská universita, USA).

Základním rysem jednání sekce byl klidný tón. Jen v jediném případě došlo k vybočení, když jeden autor dal na tutéž rovinu

komunismus a fašismus a po vystoupení sovětské delegátky se omluvil a uvedl, že šlo o nedopatření. Pokud jde o formu, byla sekce zahrnuta přemírou sdělení, takže nebylo možno je ve stanoveném krátkém čase projednat a bylo organizováno pouze několik hromadných komentářů. Proto nelze do tohoto stručného přehledu zařadit příspěvky, které by sem zřejmě z různých důvodů patřily. (Například sdělení profesora Lernerera bylo výsledkem téměř patnáctileté práce, byť s přestávkami). Upozorníme pouze na tři zajímavé příspěvky:

Belgický sociolog St. Bernard zaměřil své sdělení k problému sjednocování kritérií národních výzkumů politických systémů, která by usnadnila mezinárodní srovnávání. Vyslovil se pro určitou míru standardizace terminologie a orientace výzkumů. Sdělení mladého sociologa Rolfa Ebbighause na ze západního Berlína se vztahovalo ke koncepci „veřejného mínění“ ve straně jakožto problému výzkumu obecnějšího problému vnitrostranické demokracie v obou hlavních stranách Německé spolkové republiky. Podstatný pokles role dolních úrovní organizační hierarchie SPD a rovněž přeměna kongresů strany v demonstrační podniky je důsledkem všeobecné restrukturalizace politické komunikace a trendu ke sblížení SPD a CDU jako „lidových“ stran. Dřívejší komunikační kanály mezi „hofsješkem“ a „dolejškem“ ztratily pro vedení svůj někdejší význam, protože k manipulaci členů a voličů využívá především výzkum veřejného mínění; prostředky masové komunikace znehodnotily rovněž význam schůzí — tradičního komunikačního kanálu shora dolů — pro „dolejšek“. K vytváření „veřejného mínění“ ve straně, které by dokázalo ovlivnit politická rozhodnutí, je třeba mít tyto podmínky: prostředky přístupu k systému politické komunikace, institucionálně zaručenou možnost nižších vrstev se podílet, byť nepřímou, na základních rozhodnutích, a zejména politický pluralismus, který je rozhodujícím problémem výzkumu. Není však dosud prozkoumáno, jak tato funkce je slučitelná s jinými funkcemi, například do jaké míry otevřená opozice ve straně k určitému problému působí negativně na úspěch ve volbách.

Sdělení ke komparaci stranických systémů a politického pluralismu v Polsku a Indii přednesli společně Rajni Kathari a Jerzy J. Wiatr. Pozornost vzbudila zejména typologie stranických systémů rozlišující šest typů: alternativní stranický systém (například Velká Británie), stranický systém založený na konsenzu (typu Indie), hegemonistický stranický systém (kde hegemonie jedné a několika stran je fakticky přijata jinými stranami), systém jedné strany, přerušovaný stranickým systémem („suspended“ — na příklad při palácových převratech), systém „bez stran“. Tato klasifikace byla v komentáři příznivě oceněna jako realističtější typologie než klasické schéma systému jedné a několika stran.

* * *

Nikoli náhodou byla na jedno z plenárních zasedání zařazena otázka *komparativní sociologie*, k níž úvodní slovo přednesl S. Rokkan (Michelsen Institute, Bergen) na téma *Mezinárodní povaha komparativní sociologie*. Řečník podtrhl rostoucí význam komparativních průzkumů v mezinárodním měřítku a zmínil se o některých pokrocích, které byly uskutečněny zásluhou různých mezinárodních institucí (zejména UNESCO), jakož i o některých problémech plánovitého rozvíjení spolupráce při konfrontaci různých společností. E. Allardt (Universita Helsinky) hovořil o základních ukazatelích srovnávacích rozborů společenských struktur. Naznačil možnosti některých modelů srovnání a jako hlavní kategorie srovnání označil charakter dělbý práce a formy tlaků směřujících k „uniformizaci“ postojů a reakcí individuí. S. N. Eisenstadt (Universita Jerusalema) položil hlavní důraz na problémy komparativní analýzy jednotlivých společností jako celku. Vyšel přitom z dosavadních pokusů o srovnání typů společenského jednání, typů osobnosti, typů organizací a institucí. Naznačil mimo jiné problémy týkající se konstrukce typů, indexů srovnání, otázky srovnatelnosti jednotlivých fenoménů a zvolených ukazatelů, jakož i problém sestavení vzorku a jeho reprezentativnosti. Zdůraznil, že konstrukce typů komparativních průzkumů není jen metodický, ale současně také teoretický a analytický problém. Svůj pokus o jeho řešení opřel Eisenstadt dosti jednostranně o dílo M. Webera. Podobně jako při ostatních zasedáních kongresu, projevila se i zde výrazná tendence usilující o překonání empirického partikularismu cestou komplexnějšího a syntetičtějšího uspořádání hledisek při koncipování mezinárodních komparativních průzkumů. Tato orientace byla podtržena zejména v příspěvku R. M. Marsha (Duke University, USA), který zdůraznil jako jeden z hlavních úkolů srovnávací sociologie pochopení jednoty sociologie a sociální antropologie, jakož i překonání „anarchistického empirismu“ rozvinutím všestrannější, komplexnější komparativní analýzy spjaté s určitou společenskou teorií. Na základě kritického rozboru některých dosavadních přístupů k řešení úkolů komparativní sociologie (komparativní metoda Radcliffa-Browna, metoda strukturalismu Lévi-Strausse, postup neo-evolucionistů a funkcionálních evolucionistů, Lipsetova komparativní analýza hodnot) nastínil koncept vlastního schématu komparativní analýzy. V diskusi, která se rozvinula k problematice mezinárodních komparativních průzkumů, vyvolalo velmi příznivý ohlas vystoupení sovětského sociologa Zdravomyslova (Leningrad), který referoval o výsledcích mezinárodního průzkumu problému satisfakce v práci, provedeného v různých sociálně ekonomických kontextech kapitalismu a socialismu. Jednání k problematice mezinárodních komparativních průzkumů přineslo velmi mnoho podnětů pro začínající sociologickou komparativistiku v ČSSR a představuje velmi kon-

krtní výzvu k cílevědomému pozvednutí probíhajících a projektovaných průzkumů tohoto druhu na vyšší metodologickou a teoretickou úroveň. K zmíněné problematice se pak do jisté míry přimykaly referáty a diskuse o výsledcích činnosti jednotlivých výborů Mezinárodní sociologické asociace týkající se rodiny, masových sdělovacích prostředků, náboženství, práva, lékařství, gerontologie, časového rozpočtu dne a dalších.

* * *

Z velkého počtu sekcí vyjímáme ty, v nichž byli zastoupeni českoslovenští sociologové.

Seckce *Výzkumy konfliktů a jejich řešení*, řízená R. C. Angellem, profesorem Michiganské university, se soustřeďovala na vyjasňování, zpřesňování a případnou rekonstrukci některých kategorií sociologické analýzy konfliktních situací (např. Charles Boisson z university v Tel-Avivu), jakož přirozeně i na výsledky a závěry z výzkumů provedených v posledních letech. Je škoda, že některé metody výzkumu — zejména metoda simulace mezinárodních konfliktů, která se zejména ve Spojených státech začala v posledních letech rychle rozvíjet a objevila se v tomto směru již řada prací posouvajících výzkum do nové etapy — nebyly v sekci prezentovány nejvýznamnějšími průkopníky těchto metod. Přesto vzbudila pozornost komunikace J. Laulichta (kanadský Ústav pro výzkum míru) o přípravě prací na simulaci vietnamského konfliktu.

Z diskuse vyjímáme pouze dva problémy. Andrzej Siciński (Polská akademie věd) hovořil mimo jiné o svém názoru na tzv. mírový výzkum (peace research), který je v posledních letech prováděn již asi v osmdesáti institucích. Podle něho se přirozeně sociologické studie mezinárodních vztahů nemohou výlučně zaměřovat na široké a základní tematické okruhy a výzkumné programy zahrnující příliš široký zorný úhel, jak pokud jde o rozpětí předmětu výzkumu, tak i pokud jde o rozpětí v čase a prostoru. Naproti tomu však lze vážně pochybovat o tom, že by bylo možno dosáhnout širší a hlubší znalosti o mechanismech zejména v nadnárodní a nadstátní úrovni, omezíme-li se výlučně na úzké a fragmentární analýzy, byť byly jakkoli důvtipně koncipovány a byť byly jakkoli metodologicky zajímavé, a na jejich pouhé kvantitativní zmnožování.

Druhý problém se vztahuje k americkému výzkumnému programu *Kamelot*, jehož obhájci se v sekci stali dva američtí sociologové, kteří se na něm podíleli. Předmětem tohoto výzkumu, koncipovaného a prováděného výlučně americkými sociology, byl výzkum prostředí, k němuž dochází mimo Spojené státy (zejména v latinskoamerických zemích), kde je revoluce nebo kde se vytváří revoluční situace. K tomuto problému vystoupil v sekci dvakrát vynikajícím způsobem prof. J. Galtung (Oslo). Galtung poukázal na některé okolnosti, které vedly k předčasnému stažení projektu, ze-

jména na skandál, který tento projekt vyvolal v chilském parlamentě. Galtung přesvědčivě vyvrátil argumenty obhájců projektu, kteří se opírali o myšlenku, že jakýkoli výzkum je závislý na vládách svých zemí (tento výzkum byl totiž financován a řízen americkým ministerstvem národní obrany) a že výsledky výzkumu prý byly plně zveřejněny. Galtung poukázal na podstatný rozdíl mezi výzkumem prováděným ve vnitrostátním měřítku a na výzkum tohoto druhu v mezinárodním měřítku. Nelze jej podle jeho názoru kvalifikovat jinak než jako vměšování se do vnitřních záležitostí jiných zemí; je naivní předpokládat, že všechny závěry byly zveřejněny; politický dosah výzkumu — byť prováděného vědci nezajímajícími se o jeho politické důsledky — je zřejmý; mezinárodní výzkumy nelze provádět tak, že budou oktrojovány nejmocnějšími zeměmi slabším zemím, nýbrž skutečnou mezinárodní spoluprací vědeckých institucí a vědců na základě rovnoprávnosti, nejlépe pod patronací OSN a institucí jí zřízených.

* * *

Pracovní skupinu pod názvem *Národní školy a společné cíle* řídil A. Touraine (Francie). Ve svém úvodním referátu o jednotě a rozlišnosti sociologie zaměřil svou pozornost na problém souvislosti různých sociologických škol s příslušnou společenskou situací, v níž se tyto školy rozvíjejí. Vývoj sociologického myšlení je spjat se společenskou změnou a se zrodem nových sociálních faktů. Role sociologie spočívá podle Touraine v tom, že představuje transformaci sociální zkušenosti ve společenskou vědu. Rozdíly sociologických škol jsou dány rozdíly společenských situací, které se Touraine snaží dělit do tří typů společnosti: typ liberální, voluntaristický a kontraktuální. V centru sociologických diskusí probíhajících ve společnosti liberální je společnost jako celek, ve společnosti voluntaristické jsou to společenské organizace a ve společnosti kontraktuální individuum. Velkou úlohu hraje sociologie v procesu modernizace systému rozhodování, čímž stále výrazněji vystupuje do popředí problém sociologa-experta. Touraine — v souladu se svým vlastním myšlenkovým vývojem — vyzvedl význam evropské sociologické tradice usilující o určitou integraci filosofických, historických a ekonomických aspektů do synteticky pojatého rámce sociologické vědy. „Skutečná jednota sociologie tkví v její univerzalitě, tj. rovněž v její rozlišnosti, v společenském zakotvení sociologických škol. Každá společenská skutečnost může být interpretována na základě vědomí, které o ní má jedna z jejích součástí, avšak celek společenské zkušenosti nemůže být pochopen jinak než jako znovusestavování rozbitého zradla této společenské zkušenosti.“

V diskusi vystoupili mimo jiné Szcze-paniński (Polsko), Osipov (SSSR), D. Bell (USA), Goričar (Jugoslávie), Kalabis (NDR), Filipiec, Strmiska (ČSSR). Vystoupení obou československých

sociologů vyvolalo příznivý ohlas, jmenovitě pro jejich věcnost a úsilí spojit otevřenost koncepce marxistické sociologie s významem její svébytnosti, jakož i jedinečného teoretického a metodologického potenciálu. Filipec poukázal na problém vědecké komparace divergenčních a konvergenčních procesů probíhajících v technicky vyspělých zemích současného světa a na to, že z určité společenské situace nelze mechanicky „vyvodit“ určitý typ společenskovedního myšlení, které by současně nemanifestovalo určitý všeobecný postup sociologického poznání a utváření jeho metod. Pokusil se o rozšiřování a nalezení obecnějšího sémantického jmenovatele metodologických sporů mezi pozitivismem a „kritickou teorií společnosti“, která svým významem přesahuje rámec jednotlivých zemí a typů společenské organizace. Zabýval se pak některými klíčovými otázkami aktuálními ve všech meritorních sociologických školách, mezi nimiž uvedl zejména problém místa a uskutečnění sociologie v rámci novodobých pokusů o velkou integraci a instauraci vědy, jakož i otázku role sociologie při konstrukci a destrukci falešného vědomí, při překonávání různých forem odcizení a při pokusech o racionálnější ovládnutí rozličných projevů iracionalismu ve společenském jednání.

Diskusi zaměřenou speciálně k sociologickým proudům v socialistických zemích zahájil J. Szczepański. Neomezil se jen na podání zevrubného výkladu vývoje a současného stavu polské sociologie, ale nastínil také historické změny, jimiž prošlo v posledních několika málo letech sociologické bádání v socialistických zemích. Zatímco na minulém kongresu Světové sociologické asociace ve Stresse byla problematika sociologických výzkumů v socialistické společnosti označována většinou za nezorané pole, stal se v Evianu podle Szczepańskiego dosti běžným termín „sociologická exploze“ v socialistických zemích. Tuto skutečnost výstižně rozvinuli ve svém společně připraveném výkladu o situaci sociologie v ČSSR Strmiska a Kaláb. Příspěvek Strmisky a Kaláby byl otištěn v prvním čísle Sociologického časopisu v nezkráceném znění. K referátu se rozvinula v sekci živá diskuse.

Jedním z hlavních závěrů jednání pracovní skupiny bylo zjištění, že marxistická sociologie nemůže nadále setrvávat u důkazů, že dnes již je s to řešit obdobným způsobem jako různé ostatní sociologické školy obdobné problémy moderní civilizace. Napříště jde totiž o to, teoreticky a prakticky prokázat, v čem tkví její specifický přínos a tedy také její nesporný *raison d'être*. Ukázalo se, že splnění tohoto úkolu je nemyšlitelné bez ustavičné konfrontace s ostatními sociologickými školami, které chápou společnost a její změnu více či méně odlišným způsobem.

* * *

Problematika vztahu mezi sociologií a ideologií byla na kongresu v Evianu diskutována jednak v plenárním zasedání k zá-

kladnímu tématu *Jednota a různost v sociologii*, jednak v pracovní skupině *Ideologie a sociologie*, které předsedal F. Ferrarotti z římské university.

Na plenárním zasedání mluvil k danému tématu akademik F. V. Konstantinov. Ve svém referátu vyšel z badatelské funkce sociologa, analyzoval stručně historický vývoj sociologických názorů na úlohu ideologie a zdůraznil, že těžiskem sporů v otázce vztahu sociologie k ideologii je sociální podstata ideologií, jež jsou vždy spojeny se zájmem tříd. Neexistuje žádná abstraktní, k třídám zájmům netečná ideologie, stejně tak jako neexistuje čistá sociologie, zcela nedotčená ideologickými hledisky třídních zájmů.

Všechna další jednání týkající se vztahu ideologie a sociologie se konala v pracovní skupině (sekcí) se stejnojmenným názvem. Zde mimo jiné referovali: Z. Bauman (Polsko), R. Bendix (USA), N. Birnbaum (Francie), I. Horowitz (USA), V. Kelle (SSSR), D. Česnokov (SSSR), S. I. Popov (SSR), McClung Lee (USA) a další. V diskusi vystoupilo několik desítek sociologů ze socialistických i nesocialistických zemí a byly podány četné písemné diskusní příspěvky.

Vcelku lze jednání v sekci *Ideologie a sociologie* charakterizovat jako střetnutí velmi heterogenních obsahových i formálních hledisek, které nedávaly dosti možností k zaujetí společného metodologického stanoviska. Diskuse nepřekročila rámec umírněného ideologického dialogu o sociálních funkcích ideologie. Zatímco zástupci socialistických zemí, zejména SSSR a BLR, zdůrazňovali obsahovou rozdílnost a různost sociální role pokrokové a reakční ideologie a poukazovali na nemožnost ideologické neutrality sociologa, popř. se zabývali často diskutovaným vztahem mezi kognitivní a ideologickou funkcí sociologie (Kelle), západoevropská a americká sociologové se soustředovali spíše na otázky typologie a změn sociálního účelu soudobých ideologií a na problém únavy soudobých ideologií, analyzovaný již předtím D. Bellem (*The End of Ideology*, N. Y. 1961) a jinými soudobými sociologickými kritiky ideologií.

V diskusích mezi západními sociology byl zřetelný odklon od absolutního relacionismu Mannheimovy kritiky ideologií a utopí a projevovala se snaha přejít od širších a obecných teoretických otázek ideologie k speciálním problémům výzkumu jejich sociálních funkcí v moderních industriálních společnostech.

V diskusích o vztahu sociologie a ideologie byl vznesen požadavek, aby byla systematictější studována persistence a adaptabilita ideologií a aby bylo analyzováno zakořenění ideologických prvků v rodině a jiných primárních skupinách.

Ideologie byly vcelku posuzovány jako dosud nepřekonaný specifický výraz sociální soutěže a sociálních konfliktů. Proti názorům o vyčerpanosti všech soudobých ideologií (např. katolické, socialistické atd.) a

proti posuzování našeho století jako věku konce ideologie (tak, jak byly tyto názory např. formulovány ve známé diskusi v italském časopise *Rivista di sociologia*) vystoupila řada účastníků diskuse a zdůraznila, že dnes je na místě mluvit spíše o trvalosti a změně forem a funkcí než o konci ideologie. Ideologie přicházejí a odcházejí, avšak konec ideologií je i v moderních společnostech stěží v dohledu, protože sociální funkce ideologií nebyly dosud nahrazeny žádnou jinou přiměřenou formou vědomí.

* * *

Pracovní skupinu *Obraz (Image) člověka a výběr hypotéz* vynikajícím způsobem vedli A. Schaff z polské Akademie věd a J. Stoetzel z pařížské university. Jednání bylo rozplánováno do tří sezení. V prvním šlo o uvedení problematiky představy a obrazu člověka moderní doby. Zde byl hlavním referátem pověřen Henri Janne a koreferátem M. Belle de Bal, oba z bruselské university. Druhé sezení bylo věnováno metodologickým otázkám, hlavní referát měl S. M. Lipset z Harvardské university. Třetí zasedání bylo pokračováním diskuse z obou předcházejících. Zde také vystoupil se svým diskusním příspěvkem A. Schaff. To, že jedním z vedoucích této skupiny byl filosof, nebylo náhodné, neboť sama tematika skupiny se pohybovala na hranicích sociologie a filosofie. Také některé diskusní příspěvky, zejména sovětské, se týkaly více filosofických než sociologických aspektů problematiky.

Jednání bylo uvedeno referátem H. Janneho na téma: *Individuální a kolektivní svobodná vůle v moderní sociologii*. Problém svobodné vůle v jeho podstatě, rozsahu a úloze v lidské činnosti byl do jisté míry odsunut, nebo se mu sociologie, sociální antropologie a sociální psychologie vyhýbaly. Odsunutí problému má dva důvody: 1. zkoumání svobodné vůle není považováno za problém vědecký, ale spíše teologický a etický ve shodě s tradicí (člověk je zodpovědný za své chování před bohem i lidmi); 2. sociologické i psychologické výklady svobodné vůle, ať už založené na pozorování a zkušenosti nebo sestavené v teoretické systémy, vyúsťovaly v postupné omezení domény svobodné vůle.

Referát kladl a pozitivně zodpovídal otázku vědecké oprávněnosti problému, hovořil o způsobu přístupu k problému svobodné vůle v sociologii (stanovení podílu a vzájemného vztahu determinovanosti a svobodné vůle, zkoumání kolektivního aspektu v svobodné vůli) a v závěru vyslovil názor o nesprávnosti takové formulace otázky, která dává do protikladu determinovanost a svobodnou vůli. „Svobodná vůle představuje v lidské činnosti vlastní přínos syntézy vytvořené osobností.“ Jestliže „si dnes sociologie uvědomuje nutnost vytvoření teorie lidské činnosti, nelze k něčemu takovému přistoupit při zanedbání problému svobodné vůle“.

Z marxistických sociologů hovořili E. Fromm (New York) na téma *Vědomí a*

společnost, V. A. Karpušin (Moskva) — *Individualismus a individualita*, G. M. Andrejeva (Moskva) — *Člověk jako objekt sociologické analýzy*, I. S. Kon (Moskva) — *Sociální role osobnosti* a další sovětské sociologové (I. F. Balakina, J. A. Zamoškin, E. Markarjan). Svým způsobem zajímavý diskusní příspěvek (*Přístup strukturálně funkcionální, jeho použití a zneužití*) měl prof. P. Crosser (Adelphi University, New York, USA).

Písemný příspěvek v sekci odevzdal akademik Andrej Sirácky (Bratislava). Dle jeho názoru se sociologie spolu s jinými vědami (antropologie, historie, psychologie, filosofie aj.) snaží podat současný komplexní „obraz“ o člověku. Problém člověka není možno řešit ani „čistě“ scientisticky, ani „čistě“ filosoficky. Nedá se chápat jen abstraktně (člověk *vůbec*), ale i jako časoprostorově, historicky se realizující sociální bytost. Problém člověka se nám jeví v *totálním* filosofickém rozměru, ale také v sociologickém „uzemnění“.

Sociologie přivádí problémy člověka z polohy abstraktní, všeobecné a schematické na půdu sociální reality. Problém „autentičnosti“ člověka, jeho „dezalienace“ a humanizace se stává především problémem člověka historického, konkrétního, zasazeného do sociální dynamiky a struktury. Sociologická (marxistická) analýza vyvrací antidiilektickou a antihistorickou tezi o tom, že humanizace člověka není možná za poměrů, které se vytvářejí v podmínkách sociálních třídních zápasů.

* * *

Jednání v sekci *Mezivědní zkoumání a společné mechanismy*, již předsedal J. Piaget (Ženeva), proběhlo v jediném půldni při značné účasti. Témata referátů byla však velmi nesourodá, takže do programu sekce zapadly jen některé z nich. Platí to zejména o prvním referátu C. Nowinského (Varšava) *Biologie a sociologie*, který se pokoušel řešit vztahy mezi diachronickým (vývojovým) a synchronickým (statickým) přístupem k výkladu především biologického a (jen částečně) sociálního dění. Zajímavým přínosem byl postřeh, že fungování organismu není nikdy plně orientováno na „aktuální užitečnost“, nýbrž že obsahuje vždy determinanty zaměřené k budoucnosti individua a druhu, postřeh náznakově (a ne zcela přesně) aplikovaný na „nenormativní účelové hodnoty“ sociální. Do programu sekce zapadal i referát H. Sinclaira—De Zwarta (Ženeva), dále alespoň částečně dva sovětské referáty, diskutující poměr demografie k sociologii se snahou podtrhnout význam demografie. Referát C. Perelmana (bruselská universita) *Teorie argumentace a sociologie* nadhazoval řadu problémů k poměru psychologie, logiky a sociologie k rétorice, avšak bez hlubšího metodologického přístupu k nim. Referát Luigi Solarina (z ženevské a lausanské university) *O obsahu a významu ekonometrického přístupu* podal jen schéma ekonometrického modelu.

Sekce *Sociologie vědy* zasedala v Evianu dvakrát za předsednictví profesora Kolumbijské university R. K. Merton a. Byly to první plánované schůzky skupiny, která jako samostatný útvar při ISA, odlišený od sociologie vědní, začala existovat teprve v době mezi pátým a šestým světovým sociologickým kongresem, kdy se ustavil její pracovní výbor. Touto skutečností byla také do značné míry určena náplň evianských jednání.

V úvodním slovu R. K. Merton stručně zrekapituloval osudy sociologie vědní a sociologie vědy a konstatoval, že přes prudký rozvoj sociologie vědy v posledním desetiletí jde ve srovnání s jinými sociologickými obory stále o málo rozvinutou a zaostávající disciplínu bez přiměřených kontaktů a dokonce informací o stavu práce v ostatních zemích. Proto základem jednání neměly být písemné připravené a pouze problémové příspěvky, které byly zaslány, nýbrž speciální zprávy o současné situaci a dalších perspektivách na tomto poli v jednotlivých státech (se zvláštním zřetelům k možnostem srovnávacích studií a mezinárodní spolupráce); do faktického rámce těchto referátů měla být přitom zahrnuta jak reflexe společenských faktorů daného stavu, tak reprodukce teoretické a metodické problematiky, která při práci vyvstala, zejména pojetí předmětu sociologie vědy ve vztahu k sociologii vědní, dějinám vědy a techniky, vědě o vědě atd. Vedle zemí renomovaných v těchto otázkách (USA, Anglie, Francie, Německo) podíleli se na jednání aktivně představitelé Švédska a Švýcarska, z mimoevropských zemí představitelé Izraele a Japonska; jmenovitě sluší připomenout zvláště prof. Barbera (USA), prof. Arona a Salomona (Francie), prof. Waltera (Švýcarsko), prof. Dédijsa (Švédsko), Dr. Ben-Davida (Izrael). Socialistické státy byly zastoupeny pracovníky maďarskými (A. Szalai), polskými (Z. Kowalewski, A. Podgórecki), sovětskými (prof. Zvorykin) a našimi (I. Dubská).

V referátech i diskusi se ukázalo, že zvýšená pozornost k sociologii vědy se téměř jednoznačně spojuje s mnohotvárným procesem přeměn v postavení a úloze vědy v soudobé společnosti — nejpříměji odvozoval ruch na tomto poli od nutnosti založit vědeckou politiku v rozmišřování investic do vědy v posledních pěti letech prof. Aron. Nároky konzumentů všeho druhu daleko převyšují a předstihují teoretické rezervy. Současná práce v sociologii vědy je tak vtahována do nesystematického řešení otázek, které přinášejí nutnost prakticky rozhodovat — ať již jde o instituce a orgány státní či nevládní, nebo dokonce o vnitřní nátlak vědeckých obcí samých — a nevykazuje dostatečné spojení s teoretickými problémy, kterými se zabývá současná obecná sociologie. Pociťuje se nedostatek celkové koncepce. Po metodické stránce se naráží zejména na nedostatek, popř. nepřístupnost a nesrovnatelnost dat, na nepropracovanost ce-

lého souboru otázek, jak stanovit a měřit společenskou efektivitu vědy, na pojmovou různost příbuzných disciplín, které se ze svých aspektů této problematiky dotýkají. V otázce pojetí a vymezení předmětu byla vyslovena řada názorů a podnětů zužujících i rozšiřujících, které pro nedostatek času nebylo možno upřesnit a zargumentovat, až po určitá krajní stanoviska (např. že sociologie vědy sama už je mezioborovou disciplínou).

Za československou sociologii referovala v sekci I. Dubská. Poukázala především na to, že při univerzalitě procesu změn v postavení vědy a techniky, který stimuluje současný rozvoj sociologie vědy, začaly být v Československu některé teoretické otázky, spojené s plánováním vědy, řešeny už v souvislosti s budováním jednotné vědeckovýzkumné základny na počátku padesátých let, tedy poměrně brzy, i když nebyly označovány za studie z této oblasti. Další fáze rozvoje činnosti v uvedeném směru je u nás spojena s přípravami nového modelu řízení národního hospodářství, neboť jak jeho základní principy, tak nutnost respektovat daleko více specifické podmínky země při jeho zavádění orientují k mnohem rozhodnějšímu důrazu na uplatňování moderní technologie a vědy ve všech sférách společenského života. Referenka se tu zmínila o řadě konkrétních studií, o některých technických a metodických problémech, které jejich zpracování přineslo, a naznačila jisté možnosti mezinárodní spolupráce při jejich řešení. Kromě bezprostředních společenských potřeb lze však podle jejího mínění v Československu vysledovat i druhý stimul vzrůstající pozornosti k otázkám sociologie vědy, a ten je — zřejmě na rozdíl od ostatních zemí, o nichž se na kongresu hovořilo — převážně teoretické povahy: jde o působení mezioborového týmu pro zpracování problematiky společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce při Filosofickém ústavu ČSAV, který se pokouší o celkové teoretické zvládnutí komplexních změn probíhajících v průmyslově vyspělých zemích. I. Dubská informovala o složení, způsobu práce, dosavadních výsledcích a perspektivách tohoto kolektivu všeobecně, podrobněji pak o dosavadních významech a záměrech, které se týkají oblasti sociologie vědy. Konečně se zabývala některými aspekty teoretickými a mimo jiné ukazovala, jak různá pojetí předmětu sociologie vědy závisí na určitých pojetích postavení a úlohy moderní vědy, která sama sociologii vědy přesahuje. Závěrem diskuse k tomuto referátu, který se setkal s živým ohlasem, doporučil předsedající prof. Merton Československo za člena stálého pracovního výboru pro sociologii vědy při ISA.

* * *

S výjimkou pracovní skupiny *Obraz člověka* bylo na evianském kongresu oproti kongresům minulým pozorovat určitý pokles zájmu o tradiční syntetizující sociologické teorie. To se zevně i obsahově projevovalo zejména ve skupině *sociologie vědní*.

Jestliže na washingtonském kongresu roku 1962 se zúčastnilo jednání této sekce osmdesát sociologů, pak na evianském setkání bylo sotva čtyřicet zájemců. Referáty zde přednesené lze rozdělit do dvou skupin. Větší skupinu představovaly referáty pojaté jako manifestace nebo raporty o výsledcích sociologického bádání v této oblasti v jednotlivých zemích. (Sem se např. řadí referáty sociologů z Izraele a z Indie.) Pozoruhodné na těchto referátech, jakož i na dalších referátech národních charakteru (zejména pokud jde o okrajové nebo rozvojové země), byl důraz na problematiku sociálního ideálu, konzistence národnostních skupin z hlediska působení tradičních hodnot a v některých případech i sociální funkce různých forem mesianismu.

K referátům druhé skupiny, jež měly obecný charakter, lze zařadit zejména příspěvek A. Tilmána - Timona (Francie) o problematice nejširšího optimálního sociálního systému. Základním problémem zde byla otázka subsumce historicko-sociální skutečnosti pod pojem totality či systému. Originální a svým způsobem charakteristický byl příspěvek přednesený francouzským sociologem Lucienem Goldmannem. Současný stav humanitního a sociologického bádání ve Francii charakterizoval frontálním poklesem historického zájmu, ústupem od snahy o syntetické studie a celkovým příklonem k exaktní metodologii ve společenských vědách. Tento jev spojoval se stabilizací a novými sociální technickými horizonty soudobého kapitalismu, s rozpadem sociálních vazeb a hodnot charakteristických ještě pro poválečná léta. S tímto jevem spojoval též vzestup egoismu a utilitarismu u současné mládeže. Jeho vystoupení replikovali přítomní marxisté ze socialistických zemí zejména poukazy na perspektivy a snahu o překonání roztržky mezi tak zvanou scientistickou a antropologickou orientací ve vědách o společnosti. Z československých sociologů v tomto smyslu vystoupil J. Srovnal, z jugoslávských R. Supek.

* * *

Výzkumná komise *stratifikace a sociální mobility* měla na programu neobyčejně velký počet referátů. Bylo proto správné, že předseda komise pro evianský kongres R. Dahrendorf rozdělil jednání do čtyř problémových okruhů, přičemž každému z nich byl věnován jeden den jednání.

První den byl na pořadu velký počet sdělení o výsledcích dílčích národních empirických výzkumů z řady zemí. Mezi ně byl poněkud neorganicky zařazen i příspěvek československých sociologů P. Machonina (*Sociální struktura soudobé československé společnosti*) a M. Petruska a Z. Šafáře (*Principy metodologického projektu výzkumu sociální stratifikace a vertikální mobility v Československu*). Předsedající profesor Dore z londýnské Vysoké školy ekonomické každý z příspěvků stručně charakterizoval, kriticky komentoval a položil referentům případné otázky. Největší zájem

v diskusi se soustředil na československý příspěvek, jenž byl věnován: 1. pokusu o vyjasnění základního konceptuálního schématu nutného pro výzkum sociální struktury soudobé československé společnosti, opřeného o marxistické teoretické a metodologické přístupy; 2. faktické informaci o současném stavu sociální struktury, zejména vertikální sociální diferenciace československé společnosti; 3. principům chystaného výzkumu vertikální diferenciace a sociální mobility. P. Machonin v ústním vystoupení zodpověděl dotazy a reagoval na připomínky, přičemž zvláštní pozornost věnoval vyjasnění vztahů sociologického výzkumu k socio-technickému využití jeho výsledků ve společenské praxi a problému vztahu politiků a odborníků v procesu restrukturalizace společenské elity. Podrobněji pak osvětlil principy makrostrukturálního výzkumu, zejména jeho rozsáhlost a reprezentativnost, komplexnost (s důrazem na odlišení objektivního kritéria složitosti a tvořivosti pracovní činnosti a kritéria sociálního prestiže), spojení výzkumu současné struktury a mobilních procesů, využití moderní techniky (počítací stroje a formalizované postupy), možnost komparace výsledků s výsledky jiných výzkumů kapitalistických i socialistických zemí. Projekt výzkumu vzbudil u přítomných značný ohlas a zájem a bylo nutno zodpovídat řadu žádostí o podrobnější informace.

Druhý den jednání byl věnován problematice výzkumu stratifikace a mobility dělnické třídy. Diskuse se rozvinula na základě referátu předsedajícího Rogera Giroda (Ženevská universita). Aktivně se jí zúčastnili zejména polští sociologové. Výsledkem diskuse byl podnět rozvinout další mezinárodní komparativní výzkum stratifikace a mobility dělnické třídy.

Nejzajímavější diskuse se konala třetí den jednání. Předsedající R. Dahrendorf jí uvedl obsáhlým referátem o teoreticko-metodologických problémech sociální stratifikace. Konstatoval v něm především, že velká většina dosavadních poznatků v oblasti obecné teorie sociální stratifikace patří do sféry tzv. metateorie, čímž rozumí jednak teorii filosofující, jednak sociologická tvrzení nedoložená empirickými výzkumy. Diskuse se aktivně zúčastnili zejména S. M. Lipset, R. Aron, S. Eisenstadt a zejména ze sociologů socialistických zemí velmi kvalifikovaně a bojovně polský sociolog J. Wesolowski, jenž své názory soustavně opíral o výsledky empirických výzkumů. V diskusi bylo velmi výrazně zastoupeno mínění, podle něhož k nejzávažnějším omylům dosavadní teorie stratifikace patřilo jednak přeceňování, jednak nedoceňování shodných rysů stratifikace tzv. kapitalistických a socialistických systémů (Aron). Někteří účastníci diskuse kladli důraz na podobnost obou typů společnosti do té míry, že jim zcela zmizely rozdíly jejich stratifikačních systémů. Ukazuje se, že nejspornějším problémem, v němž také dochází k nejvýraznějším ideologickým sporům, patří zejména po-

spíše na kvalitativní analýzu volného času i na analýzu jeho společenských funkcí. Referáty zde přednesené se většinou opíraly o výsledky empirických výzkumů a výrazná osobnost Dumazedierova, nesporně vtiskující v posledních letech charakter evropské sociologii volného času, se projevila i v tom, že řada významných referátů měla previzionistický charakter a některé z nich pronikaly do sféry společenské aplikace, zejména do problematiky plánování podmínek volného času.

Z nejzajímavějších referátů je třeba se zmínit o Dumazedierově příspěvku o aplikaci metod previzionistické sociologie na plánování kulturního vývoje. Logickým protějškem byl referát Blanky Filipcové o sociologii institucí volného času a kulturní vývoji v Československu, který se setkal se skutečně nebývalým ohlasem. Previzionistický charakter měl i referát dalšího významného představitele sociologie volného času M. Kaplana (USA) o současném previzionistickém zkoumání volného času v USA.

Další skupinu tvořily referáty o koncepci a vzorcích volného času v různém prostředí. Sem patří např. referát T. Sato (Tokio) o vzorech trávení volného času v Japonsku, referát R. Rowlanda (Cambridge) o masové kultuře v severovýchodní Brazílii nebo specializovaný referát Z. Skórzyňského (Varšava) o modelu dovolených městské populace v Polsku.

Konečně poslední výraznou skupinu tvořily referáty, které se zabývaly některými speciálními empirickými výzkumy nebo jejich metodikou. Byl to např. referát R. Meyersohna (Chicago) o funkci televize při formování volného času nebo referát dalšího československého účastníka M. Dismana o metodologických problémech výzkumu volného času v ČSSR a zejména o některých metodologických problémech mezinárodních komparativních studií v této oblasti. Rovněž tento referát byl přijat pozitivně a se zájmem.

Charakteristickou byla pro Dumazedierovu skupinu i značná aktivita části účastníků mimo oficiální jednání. Uskutečnila se řada pracovních jednání věnovaných zejména mezinárodní spolupráci ve výzkumu, v sekundární analýze a bibliografii. Na těchto jednáních se živě podíleli i českoslovenští účastníci. O poměrně dobré pozici Československa v sociologii volného času svědčí výrazně i fakt, že B. Filipcová byla zvolena mezinárodní tajemnicí této skupiny.

* * *

Kulatý stůl k problému časového rozpočtu se v několika zasedáních zabýval předloženými referáty, jež se vesměs pokoušely řešit otázky společného a rozdílného v životě lidí na základě mezinárodního srovnávacího výzkumu. Referáty byly velmi konkrétní. Obecné závěry ukazují na možnost a prospěšnost takových výzkumů.

Ukazuje se především, že obdobně převahuje nad rozdílným. Cesty k vystopování příčin rozdílu jsou velmi složité a v některých případech jdou nad shromážděný

materiál. Ve zvláštním zasedání se řešily otázky dalšího zpracování získaných faktů. Další setkání k posouzení nově rozpracovaného materiálu bude na jaře příštího roku.

Příspěvek československého delegáta B. Weinaera především přinesl návrh na všestrannější metodu výzkumu. Dosavadní metodu výpovědi „subjektu o sobě“ doporučil doplnit objektivními, hlavně statistickými údaji. Dále předložil námět na uskutečnění téhož výzkumu po určitém časovém období (asi pěti let), aby bylo možno provést srovnání v čase. Komparace modelů rozdílných biosociálních a sociálně ekonomických vrstev pomůže objevit nejen prosté rozdíly, ale i deformace a základní progresivní skladebné prvky dne člověka. Totéž je možné v mezinárodním srovnání. Na základě toho vznikají možnosti vytvářet podmínky pro odstraňování deformací časového rozpočtu člověka. Tato metoda umožňuje vědecké projekty budoucích modelů dne člověka.

* * *

Jednání *výzkumné komise sociologie rodiny* byla zaměřena převážně na mezinárodní komparace. Při jednom z obou zasedání byla zkoumána možnost široce založeného komparativního výzkumu rodiny ve všech kontinentech světa. Diskuse se točila kolem dvojího možného pojetí: buď připravit analytickou studii s teoretickým zaměřením (návrh prof. Winche — důsledky modernizace společnosti na rodinu), nebo se omezit, vzhledem k situaci v rozvojových zemích, na deskriptivní studii soudobé rodiny ve světě. Českoslovenští členové zasedání (J. Musil a L. Růžicka) a řada dalších (Jugoslávie, Indie, Mexiko) doporučovali deskriptivní komparaci. Na zasedání k žádnému rozhodnutí nedošlo: Bylo přeneseno na užší výbor. Při jednáních této komise J. Musil stručně informoval o stavu této oblasti sociologie v ČSSR. Společně s L. Růžickou nabídl účast ČSSR na komparativních studiích.

* * *

Zasedání výzkumné komise pro sociologii města byla pouze dvě. Prvnímu předsedala Ruth Glaesová z Londýna, druhému A. Pizzorno z Itálie.

První zasedání se zabývalo vztahy mezi sociálně politickými faktory a hmotnou strukturou města. Ve skutečnosti jádrem zasedání byly problémy měření urbanizace a otázka pronikání venkovských vlivů do městského prostředí. Z přednesených referátů byl nejdůležitější, i když velmi kritizovaný, referát J. Guglera o procesu urbanizace. C. Kostić pak přednesl zprávu o stěhování z venkova do měst v Jugoslávii a uvedl některé poznatky o nových sídlištích. J. Musil se zúčastnil diskuse příspěvkem o přenašeni některých prvků „venkovského“ způsobu života do nových sídlišť ČSSR a Polska, jež se např. projevují o něco vyššími ukazateli plodnosti, chováním dětí apod. První zasedání komise bylo zakončeno referáty o přenašeni kmenové organizace do měst západní Afriky.

Druhé zasedání bylo věnováno problémům městské politiky a vlivu urbanizace na poli-

tickou aktivitu. V rámci tohoto zasedání přednesl M. Bassand studii o průběhu urbanizace ve Švýcarsku, Garcia Bousa velmi podnětný referát o společenských důsledcích urbanizace. Zabýval se v něm teoretickými pracemi jihoamerického sociologa Germánioho, který studoval jednotlivé fáze přízpusobování se přistěhovalců novému prostředí ve městech.

Politických důsledků urbanizace se z protichůdných hledisek týkaly referáty Ch. Tillyho (USA) a Takeshi Ishida (Japonsko). První z nich rozvinul názor, podle kterého urbanizace nevede k rozvratu sociální organizace, k nutnému růstu politických a jiných napětí. Naproti tomu Ishida ukazoval na příkladu Japonska na růst sociálního napětí způsobeného růstem měst. Zasedání komise bylo ukončeno několika přednáškami o politických důsledcích urbanizace v méně vyvinutých zemích.

Z hlediska československé sociologie a prací v oboru sociologie města přinesla zasedání výzkumné komise řadu cenných podnětů, např.: 1. zjištění, že mnoho společenských i individuálních problémů, napětí a konfliktů ve městech vzniká v důsledku přeměny norem chování z venkovského prostředí do prostředí městského; 2. charakter (minimálně společenský) nových sídlišť ve městech je výrazně určen tím, odkud se do nich nastěhovali noví obyvatelé; 3. proces asimilace přistěhovalců ve velkoměstech je složitý proces, který závisí na rozdílech mezi městem a venkovem a na důvodech migrace; 4. zjištění, že řada problémů nových sídlišť, která bývá chápána jako důsledek technických nedostatků, je vlastně sociologického charakteru.

Sekci *Sociologie bydlení* byl rovněž předložen příspěvek slovenského sociologa Jána Zemka *Sociologické problémy osídlení (bydlení) na Slovensku*. Společensko-ekonomické přeměny na Slovensku jsou charakterizovány mimo jiné intenzivní individuální bytovou výstavbou. Rozsah této formy bytové výstavby představuje cca 50% bytů postavených za posledních dvacet let. Výstavba IBV se neuskutečňuje ve souladu s rozvojem výrobních sil. Dochází k protikladnému vývoji mezi bydlíštěm a pracovištěm. Za „model“ výzkumu byli v I. etapě vybráni zájemci o výstavbu rodinných domků. Paralelně se konal výzkum bytových podmínek jako možného vnějšího faktoru vzniku revmatické horečky a chronické bronchitidy (zápal průdušek). V příspěvku jsou shrnuty dílčí výsledky dosavadních výzkumů, které poukazují na významnost statistických rozdílů pokud jde o bytový standard (přehusťnost bytů, počet osob připadajících na jednu místnost apod.), jakož i na problémy adaptability migrovaného obyvatelstva do nových bytových a pracovních podmínek. Dochází tak často k porušování duševní a hygienické rovnováhy, k vzrůstu nervových chorob apod. Individuální bytová výstavba nepřispívá v žádoucí intenzitě k urbanizačnímu procesu na Slovensku.

Příspěvky účastníků v pracovní skupině *masové komunikace* obsahovaly teoretické a metodologické problémy této disciplíny a shrnovaly výsledky dosavadních výzkumů a monografických studií jednotlivých druhů masových komunikací. Postavení a úloha masových komunikací byly odvozovány z materiální úrovně industriální společnosti a z hlediska potřeb rozvoje masové kultury. Vznikla v této souvislosti otázka, zda lze používat těchto termínů univerzálně, zda lze porovnávat např. výsledky dílčích zkoumání v jednotlivých zemích; jestliže ano, jaké nástroje společného srovnání si zvolíme, abychom při tom v dostatečné míře mohli zahrnout specifické problémy vývoje v jednotlivých zemích. Dosavadní použité metody zkoumání společenské úlohy masových komunikací byly např. ankety, elaborace technické a vědecké (např. některé statistické údaje o síti masových komunikací v jednotlivých zemích, statistické brožury UNESCO). Mezi těmito metodami je velký rozdíl (bylo konstatováno, že např. nestačí zkoumat pouze strukturu masových komunikací, že je třeba brát v úvahu i jejich obsah). Příspěvek M. Benešové, J. Pondělíčka, Z. Štáblů a O. Svitáka *Filmový hrdina v mladém vlně československého filmu* se týkal nové vlny v rozvoji československé kinematografie. Byl přijat s velkou pozorností a bylo konstatováno, že tento příspěvek otevřel cestu ke zkoumání sociologie kina, že si však zároveň všimá i postoje československé mládeže k nové vlně. V diskusi k tomuto příspěvku se objevil dotaz, proč právě tento prostředek masových komunikací hraje v současné době v Československu avantgardní úlohu.

* * *

O jednání skupiny *Voják z povolání a militarismus* byl přes její specifickou problematiku poměrně značný zájem. Jednání bylo rozděleno do několika problémů: 1. všeobecné problémy militarismu; 2. institucionální analýza vojska a policie; 3. armáda a sociální vývoj (industriální země — rozvojové země); 4. násilí a revoluce. Jednání řídil M. Janowitz a v diskusi vystoupila řada známých sociologů, jako např. A. D. Biderman, L. A. Coser, M. D. Feld, L. von Friedeburg, R. L. Garthoff, K. Lang, C. B. Otley, J. J. Wiatr, W. Zapf aj. Ze socialistických zemí vystoupili s připravenými příspěvky dva sociologové — J. J. Wiatr (Polsko) a V. Karpov (SSSR), v diskusi pak několik členů sovětské delegace, kteří reagovali na některé závěry představitelů nemarxistické sociologie, týkající se hodnocení charakteru sovětských ozbrojených sil. V celkovém jednání pracovní skupiny převládala snaha o věcné řešení vytyčených problémů. Vzhledem k tomu, že výzkumná práce je v této oblasti v počátcích a že naše účast na jednání sekce nebyla připravena s potřebným předstihem, nemohli jsme v sekci přednést referát, ani jsme nemohli vystoupit v diskusi.

* * *

Sekce *Psychiatrické sociologie* jednala v počtu asi padesáti účastníků. Jednání bylo velmi neformální a umožňovalo tak živou výměnu názorů. Sekci předsedal a řídil ji A. M. Rose z university v Minnesotě. Jednání bylo rozčleněno zhruba do pěti tematických okruhů, do nichž pak byly jednotlivé diskusní příspěvky rozděleny.

V prvním takovém tematickém celku se jednalo o faktorech způsobujících mentální poruchy a působících i na vznik duševních chorob. Zajímavé byly referáty: *Vztah sociálních věd k psychiatrii a sociální psychiatrii* (M. K. Opler, State University of New York), *Socio-patologická povaha duševních poruch* (V. Jakovljević, Univerzita Bělehrad), *Studium manželské interakce, neurotiků a jejich partnerů* (B. Nelson, Hospital Graylingwell), *Neurozy jako systém sociální komunikace* (kollektiv autorů — Institut Torcuato di Tella, Buenos Aires).

Další tematický okruh se týkal faktorů ovlivňujících léčení, jako na příklad: *Sociální změny a psychoterapie* (O. Pollak, University of Pennsylvania), *Factory zastrahování v nápravných zařízeních* (T. Mathiesen — Institut des recherches sociales, Oslo).

Jeden z tematických okruhů byl věnován postojům mládeže k duševním nemocem. Byly zde prezentovány výsledky mezinárodního poznávacího výzkumu.

Další okruh bádání se týkal problematiky tzv. menšinových skupin, například *Psychosociologické zkoumání černochů v Americe* (W. McCord, Université Rice), *Mentální zdraví přistěhovalců* (J. Krupinski, Melbourne). Zajímavý byl také příspěvek E. Luchterhanda (Yale) *Casné a pozdější důsledky věznění v německých koncentračních táborech a Problém sebevraždy mezi studenty medicíny* (R. Morgan, Lagos).

Poslední tematický okruh byl věnován zajímavému problému, tzv. epidemiologii duševních chorob. Pozoruhodný byl referát o prevenci duševních nemocí v Holandsku (H. A. Halbertsma, Amsterdam), *Socioekonomické prostředí duševně nemocných v Bombaji* (P. Cabinetmaker Bombay), a další.

K otázce řešení problému vztahu osobnosti k malé skupině se zřetelem ke konfliktním situacím předložila příspěvek Z. Štastná.

Problematika konfliktu, stresu, frustrace a všeho, co s tím souvisí, byla v marxistické psychologii po dlouhou dobu zanedbána. Na jedné straně vládla teorie bezkonfliktnosti a na druhé straně praxe všeho druhu přímo volala po naléhavém řešení těchto problémů, které skutečně hmatatelně existovaly.

Ani na Západě neexistuje dosud ucelená teorie v této oblasti — není obecně uznávaných vymezení základních pojmů a jejich vztahů. Konflikty nelze ze života jedince i společnosti vyloučit. Podle M. Deutsche jsou vlastně všudypřítomné a nepostradatel-

né. Je však nutno usilovat o jejich zcivilnění a humanizované řešení. V této souvislosti existuje takovýto problém: Všechny teoretické koncepce i empirické výzkumy v oblasti psychologické i sociologické počítají buď s jedinci tzv. normálními nebo se skupinami jedinců tzv. normálních, a na druhé straně s jedinci tzv. abnormálními nebo se skupinami jedinců tzv. abnormálních (psychopatologie, sociální patologie).

Zde narážíme na obecný pojem předělů a hranic mezi jevy. Je otázkou, zda vůbec víme, co je v osobnosti, chování, jednání adaptivní a co je patologické. Jde o složitý problém, ale přesto je jasné, že určité, zdá se relativně dosti vysoké, procento lidských skupin se skládá z jedinců výrazně neurotických i psychopatických. Potvrzují to některé údaje světových statistik i vlastní výzkumy autorky prováděné v pracovních skupinách. Příspěvek měl kladný ohlas.

* * *

Sekci *Objektivita metod výzkumu* předsedala v zastoupení svého manžela paní Lazarsfeldová. Charakteristickou pro tuto sekci byla velká pestrost referátů odlišných co do námětu, významu a bohužel i co do kvality. Některé referáty svědčí o tom, že sociologie i ve světovém měřítku musí řešit některé problémy, jejichž včasné vyřešení by bylo nejen obzvláště žádoucí, ale i snazší u nás, kde se sociologie teprve konstituuje. Máme zde na mysli např. problémy terminologie, kterým byl věnován např. referát S. P. Cilierse (Jižní Afrika) zabývající se terminologickými problémy empirického výzkumu z hlediska jejich gnoseologických funkcí, nebo termíny třídění a dokumentace, k nimž předložil velmi užitečný materiál o třídění a klasifikaci metod a technik sociologického výzkumu C. van de Merwe (Leyden). Pozornost byla věnována i speciálním metodologickým problémům komparativních výzkumů. Sem patří např. referát T. Clarka (University of Columbia) o komparacích ve výzkumu komunit. Řada referátů byla věnována některým specializovaným nasazením samočinných počítačů, např. pro empirickou konstrukci kategorií apod.

Od většiny referátů z ostatních socialistických zemí se příznivě svou závažností i teoretickou úrovní odrazil československý příspěvek J. L. Fischera: *Preliminary to a System of General Sociology*. Svůj příspěvek J. L. Fischer shrnuje na závěr takto: „Předmětem sociologie jsou sociální struktury, jež musí být analyzovány skrze své funkce z hlediska nejvyšší možného stupně adekvátnosti svých efektů. Tato adekvátnost může být měřena ve vztahu 1. k společnosti jako celku, 2. k dílčím funkcím, 3. k jednotlivcům — tak, že „legitimní“ požadavky všech těchto činitelů mají být respektovány v souladu s výše uvedenými obecnými sociologickými pravidly.“

Slovenský sociolog M. Katriak připravil pro sekci komuniké *On the Subject of Sociological Research*. Autor v něm pouka-

zuje na fakt, že povaha zkoumaného předmětu determinuje metodu vědeckého zkoumání a dosazuje potřebu poznat ve všeobecnosti základní vlastnosti tohoto procesu, kterým jsou v podstatě sociologické jevy. Definuje sociologický jev a konstatuje, že v jeho značně složitě strukturu působí tři základní složky, a to: a) sociální skupiny jako základní složky struktury společnosti, které autor dále diferencuje podle jejich funkcí; b) společenské pohyby, aktivity, procesy a vztahy, jejichž nositeli jsou společenské skupiny; c) společenské výtvořky jako výsledky společenských procesů a aktivit skupin a jednotlivců. Za předmět sociologických výzkumů všeobecně považuje Katriak sociogenní proces čili utváření společenských skupin, jejich strukturu, vývoj a společenské fungování, právě tak jako výsledky tohoto fungování. Cílem sociologických výzkumů je odhalit pravidelnosti a zákonitosti sociogenního procesu v jeho specifické časoprostorové určenosti, a to i se zřetelem na jeho abnormality a deformity.

Kongresu byla rovněž předložena práce dalšího pracovníka Sociologického ústavu SAV V. Wagnera: *Specifický charakter sociologických zákonů*. Referát však nebyl diskutován, neboť autor se kongresu nemohl osobně zúčastnit.

* * *

Kulatému stolu *Problém dokumentace v sociologii* předsedal J. Meyriat (Comité international pour la documentation des sciences sociales, Paříž). Zasedání se zabývalo čtyřmi tematickými celky: 1. Sociolog a jeho prameny vědecké informace (referáty přednesli W. D. Garvey — Washington, S. Groenman a G. Riethuis — Utrecht, J. P. Tristram — Paříž); 2. Sociologická informace a problém lingvistické a kulturní rozdílnosti (referáty: D. G. MacRae — Londýn, F. N. Agblemognon — Paříž, R. Stavenkiesen — Mexiko, A. Zvorykin — Moskva); 3. Publikování sociologických prací (S. S. Acquaviva — Padova, E. de Grolier — Paříž, E. O. Smigel — New York, N. S. Smelser — Berkeley, D. Soergel — Fribourg); 4. „Abstracts“ v sociologii a bibliografické publikace (L. Chall — New York, G. R. Thompson — Ženeva).

Úvodní referát k těmto problémům přednesl Jean Meyriat. Zabýval se problémem „exploze“ informací v sociologii. Poukázal na to, že tomuto problému se věnovala v sociologii zatím malá pozornost. Snažil se o vymezení této problematiky nejen jako problému dokumentace, ale jako problému vědecké informace v sociologii. Podnětná byla myšlenka o soustavném a rychlém informování o materiálech empirického výzkumu, a to jak v národních, tak i v mezinárodních relacích (documentation stock).

Zájem vzbudily i další referáty, zvláště projekt výzkumu vědeckých informací, který

přednesl W. D. Garvey, návrh dokumentace pro archiv primárních empirických materiálů J. P. Tristrama a příspěvek Groenmana a Riethuisa, který se zabýval problematikou použití výzkumných technik pro dokumentaci.

Ján Pašiak diskutoval v této skupině o zkušenostech získávání základních informací z uskutečněných sociologických výzkumů prostřednictvím survey survey.

* * *

V rámci kongresu se rovněž konala dvě zasedání vedoucích redaktorů a zástupců všech sociologických časopisů. Jednání mělo především charakter vzájemné výměny základních informací a diskuse o možnostech soustavné výměny některých materiálů. Za Sociologický časopis se jednání zúčastnila Irena Dubská, která přednesla zprávu o situaci a dalších výhledech sociologického tisku v ČSSR.

Domníváme se, že poměrně podrobná informativní zpráva o jednání 6. světového sociologického kongresu v Evianu a o účasti československých sociologů na něm usnadní čtenářům orientaci v soudobé sociologické problematice.

Zprávu zpracovali: P. Machonin a Z. Strmiska s využitím podkladových materiálů poskytnutých: M. Dismanem, I. Dubskou, J. Filipcem, J. L. Fischerem, J. Gronskou, J. Klofáčem, M. Katriakem, J. Kohoutem, P. Machoninem, J. Musilem, Z. Novákem, J. Pašiakem, R. Roškem, A. Siráckým, J. Solafem, M. Soukupem, J. Srovnalem, Z. Strmiskou, L. Šumavskou, J. Zemkem.

První celostátní porada československých sociologů¹

Pořadatelé (Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Vědecké kolegium filosofie a sociologie a psychologie SAV, Československá sociologická společnost, Sociologický ústav ČSAV, Sociologický ústav SAV, Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy) svolali první celostátní poradu československých sociologů na dny 22.—25. listopadu 1966 do Bedřichova. Porady se zúčastnilo celkem přibližně pět set sociologů z vědeckých ústavů, vysokých škol, různých odvětví průmyslu a zájemců o sociologii z nejrůznějších oborů.

První a závěrečný den porady byly věnovány jednání v plénu. Zde účastníci vyslechli referáty prof. M. Kalába *K současnému úkolům a problémům sociologické práce v ČSSR*, doc. P. Machonina *K rozvoji vědeckovýzkumné práce československé sociologie a akademika A. Siráckého K některým otázkám pojetí marxistické sociologie*, jakož i řadu diskusních příspěvků k společné problematice sociologické práce.

¹ Podrobnější zprávu o této poradě otiskneme v Sociologickém časopise č. 3/1967.

V průběhu ostatních dní zasedaly sekce:

- a) Sociologické problémy vědeckotechnické revoluce
- b) Sociální problémy metod sociologického výzkumu
- c) Sociální struktura socialistické společnosti
- d) Sociologie práce a průmyslu
- e) Problémy malých skupin
- f) Sociologie rodiny a demografické otázky
- g) Sociologický výzkum mládeže
- h) Sociologie města
- i) Sociologie venkova
- j) Otázky volného času

Mimo původní pořad byly svolány diskuse k otázkám obecné sociologické teorie a k otázkám sociologie politiky.

Porady se účastnily delegace sociologů socialistických zemí: SSSR, Polsko, Německé demokratické republiky, Maďarsko, Jugoslávie a Rumunsko. Jednáni konference byl rovněž přítomen akademik J. Szczepański, předseda Mezinárodní sociologické asociace. Aktivní účast zahraničních hostů přispěla k dobrému průběhu konference.

Celá porada proběhla za velké aktivity účastníků. Přinesla některé nové poznatky a postřehy k celkovému pojetí marxistické sociologie i k jednotlivým sociologickým disciplínám. Především však provedla bilanci dosavadních výsledků vědeckovýzkumné práce v nejrozvinutějších oborech a většinou vyjasnila nejdůležitější směry výzkumné práce do budoucna. Dala příležitost k navázání řady plodných kontaktů.

Celostátní poradou vyvrcholil proces institucionálníce československé sociologie po dlouhodobém přerušení v padesátých letech. Porada ohlásila obnovou přítomnost československé sociologie, zdůraznila souvislost současné sociologie s historickými tradicemi, přihlásila se k marxisticko-leninským teoreticko-metodologickým přístupům k sociologické problematice a v principu vyjasnila úkoly sociologie v oblasti vědeckého poznání i spolupráce se společenskou praxí. Tyto výsledky porady se setkaly se zjevným zájmem veřejnosti.

Současné nemohla porada přes všechnu snahu pořadatelů o střízlivost a realnost přístupu překonat některé průvodní rysy velmi rychlého a až dosud převážně extenzivního rozvoje sociologie, mj. některé iluze ve vlastních řadách i ve veřejnosti o možnostech bezprostředního zásahu sociologie do společenské praxe, přílišnou roztržitost výzkumu na řadu dílčích, často méně významných a nedostatečně připravených empirických šetření, nepříliš příznivou kvalifikační a věkovou strukturu československých sociologů.

Překonání těchto nedostatků bude možné pouze v procesu dalšího vývoje, jenž by se měl vyznačovat především důrazem na profesionalizaci sociologické práce, na zvyšování její vědecké úrovně a na principiální, přitom však rozumně tolerantní konfrontaci řady různých názorů, pojetí a postojů, jež dnes v československé sociologii existují.

Publikujeme závěry, jež porada jednomyslně přijala a jež tyto základní směry dalšího žádoucího rozvoje československé sociologie konkretizují.

Pavel Machonin

ZÁVĚRY PŘIJATÉ 1. CELOSTÁTNÍ PORADOU ČESKOSLOVENSKÝCH SOCIOLOGŮ V BEDŘICHOVĚ

Českoslovenští sociologové a pracovníci některých příbuzných oborů na své první celostátní poradě, uspořádané ve dnech 22. až 26. listopadu 1966 v Bedřichově za účasti sociologů z bratrských socialistických zemí, projednali současnou situaci a perspektivy vývoje československé sociologie.

Konstatovali, že v posledních letech — po překonání někdejšího zanedbávání a stagnace sociologie — došlo k velmi rychlému a poměrně všestrannému rozvoji sociologické práce ve všech hlavních oblastech, tj. ve vědeckém výzkumu, ve vysokoškolské výuce, v uplatňování sociologie ve společenské praxi, jakož i v popularizaci oboru. Tento rychlý rozvoj má však doposud v řadě aspektů do značné míry extenzivní charakter. Proto je nutno v současném období podstatně zkvalitnit a zefektivnit sociologickou činnost tak, aby mohla plnit své náročné úkoly vyplývající z potřeb rozvoje společenských věd i z potřeb rozvoje socialistické společnosti v ČSSR.

Konference věnovala pozornost především zpracování obecně teoretických a metodologických přístupů specifických pro marxistickou sociologii a nutnosti využít všech předností, které tyto přístupy pro rozvoj práce v sociologii skýtají.

Českoslovenští sociologové se na konferenci přihlásili k účasti na řešení významných problémů současně společenské praxe na všech jejích úrovních. Zejména vyjádřili snahu spolu s příbuznými vědními obory pomáhat svým badatelským úsilím stranickým a státním orgánům při hlubším poznávání soudobé československé společnosti a při hledání optimálních variant progresivního společenského vývoje.

V plenárním zasedání a zejména v řadě sekcí byl projednán stav vědeckého výzkumu v nejrozvinutějších oborech. Referáty i diskuse přinesly řadu závažných podnětů obohacujících dosavadní sociologické myšlení. Byly projednány koncepty nejdůležitějších vědeckých výzkumů. Konference konstatovala nutnost rychlejšího pokroku v některých dosud nedostatečně rozvinutých oborech nebo směrech, mimo jiné ve výzkumu sociologické problematiky ekonomické soustavy a veřejného mínění, v sociologii mládeže, sociologii politiky a sociologii malých společenských skupin.

Na základě rozboru dosavadní vědeckovýzkumné činnosti dospěla konference k názoru, že se dosud nedostal na náležité místo základní sociologický výzkum. V Československu se uskutečňuje v současné době po-

měrně značné množství empirických výzkumů, přičemž jejich teoreticko-metodologická úroveň z velké části není dostačující. Tyto výzkumy jsou příliš roztržité a neorientují se vždy na základní otázky dalšího rozvoje vědního oboru a společenské praxe, některé z nich jsou připravovány pod tlakem úzce utilitárních praktických požadavků příliš zbytečně a bez náležité odborné úrovně. To si vyžaduje zintenzívnit výzkum v oblasti metodologie a organizace sociologického výzkumu, rozšířit a prohloubit metodologické konzultace, evidenci a kritické posuzování jak přípravy, tak i výsledků empirických výzkumů, zdokonalit odbornou přípravu pracovníků v oblasti metodologie výzkumu na stupni vysokoškolském i středoškolském, zavádět jednotnou metodologickou terminologii.

Na konferenci bylo konstatováno, že sociologický výzkum musí posílit svou spolupráci s jinými společenskými vědami, zejména s výzkumem rozvoje moderních výrobních sil a lidské kultury, politickou ekonomikou, sociální psychologií, filosofií, politologií, kulturní antropologií, teorií řízení, statistikou, matematikou apod. Sociologie má významné místo v současném interdisciplinárním hnutí směřujícím k reintegraci věd.

Konference se zabývala problémem koordinace vlastní vědeckovýzkumné práce, ujasnila poslání základních koordinačních pracovišť a metody jejich práce. Přispěla ke konkrétní koordinaci výzkumné činnosti v řadě oborů. Je úkolem vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV, vědeckého kolegia filosofie, sociologie a psychologie SAV, Československé sociologické společnosti a Slovenské sociologické společnosti, jakož i koordinačních pracovišť, aby využily pracovních kontaktů navázaných na konferenci ke koordinaci badatelské činnosti, k rozvíjení dalších plodných pracovních kontaktů všeho druhu. Důležitou formou rozvíjení vědecké spolupráce a koordinace výzkumu je pořádání monotematických konferencí vědeckého charakteru.

V této souvislosti konference kriticky posoudila dosavadní uplatnění slovenských sociologických institucí v celostátní koordinaci a v systému státního plánu vědeckovýzkumné práce. Doporučuje příslušným orgánům Akademie věd, aby byla podstatně zvýšena úloha slovenského kolegia, Sociologického ústavu SAV a Slovenské sociologické společnosti v koordinaci vědeckovýzkumné práce na Slovensku a aby se slovenská sociologická pracoviště ve větší míře než dosud podílela na celostátní koordinační a plánovací činnosti.

Konference se zabývala problémy výuky sociologie na československých vysokých školách. S uspokojením konstatovala, že jsou již připravováni na filosofických fakultách universit první specialisté v oblasti sociologie, i to, že na řadě dalších vysokých škol a fakult se začínají sociologické zřetely uplatňovat v obecné společenskovědní i speciální přípravě studentů. Konference doporučuje ministerstvu školství a kultury, aby ve spolupráci s československými sociology

v nejbližším období provedlo rozbor dosaďadního systému výuky sociologie, prozkoumalo možnost zavedení dalších sociologických specializací i nejjvhodnější formy a metody sociologické výuky při studiu různých oborů.

Účastníci konference považují za závažnou stránku sociologické činnosti sociotechnické využití aplikované sociologie. Řada pracovníků této oblasti se konference zúčastnila. Kompetentní řídící orgány a vědecká sociologická pracoviště by měla podrobit kritickému rozboru současný stav této důležité práce u nás a vyvinout iniciativu k zásadnímu koncepčnímu řešení četných a naléhavých problémů na tomto úseku, tak aby sociologie účinně sloužila potřebám společenské praxe v souladu s potřebami rozvoje člověka naší společnosti. Základní sociologická pracoviště se hlásí k tomu, že do budoucna budou — za podmínky lepšího pracovního vybavení — pracovníkům v této oblasti poskytovat větší teoretickou i metodologickou pomoc.

Konference vyzývá všechny instituce, jež se zabývají popularizací sociologie, aby ve své činnosti přešly od někdy příliš všeobecného propagování významu sociologie k strážlivému informování o jejím reálném stavu a k využívání výsledků její vědeckovýzkumné práce.

Nezbytnou podmínkou realizace všech závažných perspektiv dalšího rozvoje sociologie je postupné podstatné zlepšení současné kvalifikační struktury v oblasti sociologie jednak zvyšováním vědecko-odborné úrovně stávajících pracovníků, jednak výchovou a příměřným uplatněním absolventů sociologických specializací na vysokých školách.

Jednou z nejzávažnějších objektivních podmínek pro zlepšení kvalifikační struktury a další rozvoj sociologické činnosti je podstatné rozšíření, zintenzívnění a zefektivnění oboustranných mezinárodních styků československých sociologů se sociologickými pracovišti v zahraničí. Za plodné formy styku považuje konference zejména komparativní sociologické výzkumy, účast ve výzkumných komitétách Mezinárodní sociologické asociace a v jiných mezinárodních výzkumných projektech, výměnu pracovníků na dlouhodobé studijní a přednáškové pobyty, výměnu literatury a vědeckých informací, zahraniční studium studentů sociologie a pečlivě připravenou a kvalitně zajištěnou účast na zahraničních kongresech a sympoziích. Obzvláštní pozornost bude třeba i nadále věnovat rozvoji všestranné spolupráce se sociologickými pracovišti socialistických zemí. Účast jejich představitelů na konferenci podstatně přispěla k její úrovni a umožnila navázat řadu konkrétních pracovních spojení. Umožnila rovněž formulovat některé podněty pro soustavnou spolupráci sociologů socialistických zemí v budoucnu.

Další nezbytnou objektivní podmínkou pro zlepšení stavu v sociologii je dobudování dobře fungujícího systému informací zahraničních i vnitřních. Především jde o vybudoování dobře materiálně i personálně zajištěné soustavy bibliografické, dokumentační

a informační služby, dořešení koncepce této služby a vytvoření jednotné sítě bibliografických a dokumentačních pracovišť, dále o rozšíření systému sociologických a sociologií se zabývajících časopisů s případným využitím některých námětů z konference, o uplatnění potřeb sociologie v naší ediční činnosti, o podstatné zlepšení informací o československé sociologii pro zahraničí, o zlepšení vybavení knihoven sociologickou literaturou a rozšíření výpůjčních služeb.

Konference se kriticky zabývala stavem vybavenosti základních sociologických pracovišť orientovaných na výzkumy prvořadého významu a dospěla k závěrům, že přes veškeré dosavadní úsilí ČSAV a ministerstva školství a kultury je nezbytné jeho podstatné zlepšení pokud jde o přidělování pracovních míst, finančních, devizových a investičních prostředků. Nezbytné je rovněž od počátku vhodně vybavit nově zakládaná pracoviště. Z těchto hledisek je situace nejvážnější na Slovensku.

Řešení problémů empirického výzkumu napomůže dobře se rozvíjející spolupráce sociologů se statistickou složkou Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, jejich aktivní účast na přípravě závažných statistických šetření. Proto sociologové doporučují, aby byly vytvořeny všechny koncepční i organizační předpoklady, aby statistická služba ve své pracovní náplni mohla také uplatnit specifické potřeby vědeckovýzkumné práce v sociologii a jiných společenských vědách, jak to odpovídá rovněž potřebám společenské praxe.

Součástí tohoto závěru přijatého účastníky konference jsou i závěry z jednotlivých sekcí. Konference doporučuje, aby materiály konference byly v nejkratší době vydány tiskem.

O sociologické problematice na celostátním semináři „Filosofické problémy medicíny“

Ve dnech 24. až 26. října 1966 probíhal v Hradci Králové a Pece celostátní seminář „Filosofické problémy medicíny“, uspořádaný Ústředním výborem Socialistické akademie a lékařskou fakultou UK v Hradci Králové ve spolupráci s katedrami dialektického a historického materialismu na FVL UK v Praze a katedrou společenských věd LF UK v Hradci Králové.

K filosofické problematice medicíny hovořili v plénu semináře prof. dr. M. Topolský (*Filozofia, prírodné vedy, medicína*), prof. dr. B. Sekla (*Filosofické aspekty lidské genetiky*), doc. dr. J. Adamec (*Současný stav a základní tendence vývoje v oblasti filosofických problémů medicíny*), doc. dr. J. Cvekl (*Freudismus a psychosomatická medicína*), doc. dr. J. Dobiáš (*Filosofické aspekty psychosomatické medicíny*), doc. dr. J. Beránek a doc. dr. V. Vývoda (*Psychosomatická medicína jako integrovaný přístup k problémům nemoci a zdraví*), doc. dr. A. Samek (*Problém nemoci a smrti z hlediska filosofické teorie člověka*), dr. O. Baudyš

(*K úloze vnějších a vnitřních činitelů ve vývoji živé přírody*). V plénu byly zařazeny i referáty ze sociologie lékařství: dr. J. Kebort (*Sociologické problémy nemocnice*) a L. Sobotka (*O lékařské sociologii*). Mimo jednání v plénu pracovalo během semináře několik sekcí:

1. Gnoseologické a metodologické problémy medicíny,
2. Filosofické problémy genetiky,
3. Psychosomatické problémy medicíny a lékařské antropologie,
4. Sociologické problémy medicíny.

V naší zprávě budeme především informovat o příspěvcích, které se týkaly sociologické problematiky.

MUDr. J. Kebort se zabýval sociologickými problémy nemocnice, zvláště v souvislosti s jejím řízením. Poukázal na nedostatek jak teoretických, tak i empirických prací v oblasti sociologie zdravotnických zařízení v našich podmínkách. Moderní nemocniční zařízení představuje složitý organizační útvar, kde hraje velkou úlohu formální i neformální struktura interpersonálních vztahů. Nepříznivý rozvoj interpersonálních vztahů narušuje vytváření vhodného prostředí jak pro zaměstnance, tak pro pacienty. Je proto třeba zkoumat povahu a vývoj těchto vztahů a vliv nemocničního prostředí vůbec na léčebný proces. Velmi důležité je obzvláště rozvíjení neformálních vztahů v pracovních kolektivech zdravotních pracovníků, které významným způsobem ovlivňují kvalitu práce a celý systém vztahů v léčebném zařízení. Důležité je zkoumání vzájemné souhry v činnosti formálních i neformálních skupin ve zdravotnickém zařízení, aby mohla být dosažena určitá rovnováha nutná k tomu, aby nebyl narušován cíl léčebného zařízení — poskytování optimální péče nemocnému. K porušení souhry vztahů mezi jednotlivými skupinami a k vážným konfliktům v nemocnici může docházet z různých důvodů (chybí-li kvalitní řízení, dobré pracovní podmínky, správný režim atd.). Za základní konflikt v nemocnici považuje J. Kebort „... účelový konflikt mezi funkčními okruhy lékařů a sester na straně jedné a mezi okruhem nemocniční správy...“ na straně druhé, i když nepovažuje tento konflikt za antagonistický „systémový konflikt“ nemocničních zařízení, jako je tomu u zahraničních odborníků ze západních zemí. Základem tohoto konfliktu je skutečnost, že léčebný ústav jako instituce plní různé úkoly a jejich sledování a hodnocení je prováděno z nejrůznějších aspektů. Konfliktní jednání může být vyvoláno i jinými skupinami pracovníků v případě, kdy určitá skupina začne usilovat o uskutečňování především svých skupinových cílů.

Dále upozorňuje J. Kebort na nutnost zkoumání vztahů mezi zdravotnickým personálem a pacienty a mezi pacienty navzájem. Zkoumání sociologických aspektů při studiu procesu adaptace nemocného roli pacienta je nezbytné, neboť tento proces je silně ovlivňován sociálními faktory a neres-

pektování této skutečnosti může vážně narušovat léčebný a rehabilitační proces.

Příspěvek MUDr. J. Keborta je spíše modelovým formulováním sociologie nemocničního zařízení a programovým načrtem toho, čím by se měla tato disciplína v našich podmínkách zabývat. Z některých závěrů vyplývá, že je zde u některých otázek do jisté míry směřována zdravotnická problematika s problematikou sociologickou, nebo dochází k některým nejasnostem v pojetí obsahu užívané sociologické terminologie (skupiny s převahou osobních pojetek = skupiny, kde se uskutečňuje přímý kontakt lidí; účinnost práce zdravotnického zařízení je přímo úměrná koordinaci jednání všech vedoucích pracovníků jednotlivých oddělení = primátů).

L. Sobotka se ve svém příspěvku pokouší o vymezení obsahu a o klasifikaci lékařské sociologie. Tato sociologická disciplína je jednou z nejmladších. Vlastní rozvoj sociologie lékařství začíná až po druhé světové válce. První rozsáhlé empirické výzkumy a teoretické práce se objevují především ve vyspělých západních zemích, hlavně v USA. Rozvoj lékařské sociologie zde úzce souvisí s rychlým rozvojem sociologického bádání v jiných oblastech (sociologie podniku, povolání, výchovy aj.) a s potřebami moderní společnosti (narůstání patologických jevů spojených s rychlým rozvojem moderního průmyslu, dopravy, s životním stylem moderního člověka). Velký vliv na rozvoj této disciplíny má i vývoj názorů v medicíně na otázku zdraví a nemoci, která začíná být stále více chápána jako konglomerát vztahů biofyzikálních, psychologických a sociologických.

Problematika lékařské sociologie bývá v literatuře zahrnována pod dvě oblasti: sociologie medicíny a sociologie v medicíně. Toto oddělení je obvyklé zvláště v anglosaské literatuře. Obsah těchto disciplín dosud není, a z hlediska stáří tohoto oboru a jeho meziního postavení ani nemůže být jednoznačně vymezen. Někteří badatelé se domnívají, že tato disciplína souvisí především s náplní hygienicko-preventivní péče, epidemiologií nebo ekologií. Jiným splyvá obsah těchto disciplín se zkoumáním civilizačních chorob (choroby srdce a cévní, psychické choroby, návyková onemocnění atd.).

L. Sobotka podává vymezení sociologie medicíny a sociologie v medicíně převážně s přihlédnutím k pracím zahraničním. *Sociologii medicíny* charakterizuje jako disciplínu, která se zabývá zdravotnictvím jako určitou společenskou institucí. Tento obor zkoumá funkci zdravotnictví ve společnosti, využívání zdravotnických složek a vztah zdravotnictví k ostatním společenským institucím. Zkoumá vnitřní strukturu zdravotnických zařízení (organizaci a řízení, interpersonální vztahy, strukturu rolí apod.), nábor, výchovu, vzdělání zdravotnických pracovníků, funkci a strukturu lékařských služeb, užívání léků, zdravotnickou osvětu atd. Sociologie medicíny úzce souvisí s dalšími sociologickými disciplínami, jako se so-

ciální patologii, sociální psychologii, sociologií věkových skupin, sociologií urbanizace a bydlení, sociologií manželství a rodiny a dalšími.

Druhou oblastí lékařské sociologie je *sociologie v medicíně*. Některými badateli bývá považována za samostatný obor, jiní jsou toho názoru, že jde pouze o aplikaci sociologických metod na specifickou problematiku. L. Sobotka se domnívá, že zde dochází ke konstituování samostatného vědního oboru, protože badatelé v této disciplíně aplikují specifické přístupy a metodiky v oblasti lékařské problematiky, což s sebou přináší institucionální oddělování, které je předpokladem existence samostatného oboru. Sociologie v medicíně se zabývá skupinou chorob, které bývají často nazývány chorobami civilizačními. Jsou to onemocnění, jejichž vznik a rozšíření souvisí s rozvojem moderní společnosti a jsou jim podmínovány. např.: duševní choroby, choroby z povolání, choroby srdce a cévní aj. L. Sobotka upozornil, že není správné, jak se někdy děje, ztotožňovat oblast organizace zdravotnictví se sociologií medicíny a oblast hygieny se sociologií v medicíně. Uvedené disciplíny zdaleka nevycerpávají problematiku lékařské sociologie.

V sociologické sekci se K. Hofbauerová podrobněji zabývala interpersonálními vztahy v nemocnici, zvláště rolí lékaře a pacienta. Ukázala na velký vliv neformální organizace v léčebném zařízení. V souboru vzájemných vztahů v nemocnici je dosud v podstatě určujícím vztahem vztah lékaře a pacienta. Při analyzování tohoto vztahu se musíme vyvarovat příliš úzkého a sociologicky nesprávného pojetí role pouze jako řady úmyslných jednání a jednostranných závěrů v tom smyslu, že bychom jen jeden určitý model těchto vztahů považovali za jedině správný.

K. Hofbauerová se ve svém příspěvku pokouší podat model těchto vztahů, vycházející převážně ze zahraničních výzkumů a literatury. Podává analýzu vztahů mezi lékařem a pacientem jako terapeutického subsystému v nemocničním zařízení. Zabývá se problematikou role pacienta a procesem vrůstání do této role, který je ovlivňován mnoha faktory biopsychické, kulturně historické a sociologické povahy. Člověk obvykle nevstupuje do role pacienta dobrovolně, ale bývá mu vnucena. Pocit odlišnosti a vyřazenosti z kolektivu zdravých lidí působí často depresivně a negativně ovlivňuje léčebný proces. Je velmi důležité, aby pacient považoval svoji chorobu za nežadoucí a snažil se intenzivně spolupracovat s lékařem a ošetřujícím personálem na svém uzdravení. Lékař mimo odborné lékařské zásahy působí na tuto snahu pacienta vytvářením a rozvíjením vhodných interpersonálních vztahů. Důležité v těchto vztazích je udržení tak zvané „afektované neutrality“ jako mechanismu odstupu, která umožňuje lékařovi dodržovat relativně objektivní postup v terapeutickém procesu. Na průběh nemoci působí ovšem i prostředí, které pacienta ob-

klopuje: domov, ordinace, pokoj v léčebném zařízení a podobně. Klasický vztah mezi lékařem a pacientem je však narušován v mnoha směrech rozvojem moderní společnosti, institucionalizací, byrokratizací zdravotnického systému i rozvojem medicíny jako vědy (specializace v medicíně, růst významu středního zdravotnického personálu, masovost nemocenského pojištění atd.), a proto by měla být těmto otázkám věnována i v našich podmínkách velká pozornost.

O výchově zdravotnických pracovníků, zvláště lékařů, a o výzkumech probíhajících ve vyspělých kapitalistických zemích i u nás referoval Z. Šafář. Informoval o výzkumech na fakultě všeobecného lékařství a na lékařské fakultě hygienické v Praze. Z. Šafář zdůraznil nutnost výzkumů v oblasti volby zdravotnického povolání u středních zdravotních pracovníků a lékařů, výběru a výchovy zdravotnických pracovníků, otázek adaptace studentů medicíny v prostředí vysoké školy a léčebných zařízení i uplatnění absolventů v praxi a prestiže zdravotnického povolání. Poukázal na nedostatečnost evidence v léčebných zařízeních z hlediska možnosti jejího využití pro výzkumné účely a na možnosti zpracovávat tento materiál pomocí moderních statistických metod a samostatných počítačů. Při výzkumu studijních podmínek u studentů prvního ročníku fakulty všeobecného lékařství UK v Praze byl vypracován program pro samostatný počítač, který by bylo možno modifikovat i pro tyto účely. Mimo tento metodický přínos přinesl výzkum studentů řadu zajímavých poznatků. Byla zkoumána závislost mezi prospěchem studentů na vysoké škole a sociálním prostředím, ve kterém student žije, pohlavím, zdravotním stavem, místem bydliště, způsobem studia, využíváním mimostudijní doby apod. Mnohé výsledky vlivu různých faktorů na prospěch v prvním ročníku se shodují s výsledky výzkumu přijímacích zkoušek na téže fakultě, o kterých hovořila M. Jirková.

M. Jirková podala zprávu o některých výsledcích sociologického šetření uchazečů o studium medicíny. Přijetí ke studiu na lékařskou fakultu významně ovlivňují v kladném smyslu následující faktory: výborný prospěch ze zkoušených předmětů na střední škole, vysokoškolské vzdělání rodičů (zvláště otce), zaměstnání otce, které souvisí s nejvyšší kvalifikací (zejména je-li otec lékař), absolvování střední školy ve velkoměstě, studium na střední všeobecně vzdělávací škole, mužské pohlaví, a je-li uchazeč bez pomaturitní praxe. Na zamítnutí uchazeče má významný statistický vliv dobrý a horší prospěch na střední škole, nejnižší vzdělání a kvalifikace rodičů, absolvování střední školy na venkově a studium na střední zdravotní škole, ženské pohlaví a pomaturitní praxe. S narůstáním kladných faktorů značně stoupá procento přijatých uchazečů, a naopak s narůstáním vlivů negativních se u třídění vyšších stupňů blíží procento přijatých studentů nule. Úkolem

dalších výzkumů bude sledovat tyto vlivy v průběhu studia i v popromoční praxi.

O výzkumu motivace volby lékařského povolání a vztahu studentů vyšších ročníků k jednotlivým lékařským profesím (na lékařských fakultách v Hradci Králové) hovořil V. Češka. Výzkum ukázal, že velká část studentů přichází ke studiu se značnými iluzemi, které se v průběhu studia narušují a vedou k určité skepsi. Studenti volí lékařské povolání většinou pro možnost pomáhat lidem (podle jejich osobních výpovědí), ale ve vyšších ročnících vlivem zkušeností osobních i zprostředkovaných přetvárá být vztah k vlastnímu oboru tak jednoznačný. Vyhledka na možnost zařazení do funkce obvodního lékaře po skončení studia je u studentů obzvlášť nepopulární.

Další účastníci v sekci přednesli krátké diskusní příspěvky, které poukazovaly na některé neuspokojivé jevy v našem zdravotnictví a na otázky, které je nutno řešit: postavení obvodního lékaře, neuspokojivé interpersonální vztahy mezi zdravotnickým personálem a pacienty na zdravotních střediscích a v léčebných zařízeních, prestiž lékaře a zdravotníka, výchova lékařského a středního zdravotnického dorostu, svobodná volba lékaře, otázky eutanázie a lékařské morálky atd. Účastníci v sekci se shodli v tom, že je nutno začít se systematickými výzkumy v oblasti medicínské problematiky, kde by se daleko více než dosud uplatňovalo i hledisko sociologické. Za závěr jednání byl vysloven požadavek, aby byl uspořádán celostátní seminář k otázkám sociologie medicíny.

Účastníci semináře hodnotili jeho velmi dobrou organizační připravenost, bohatost problematiky a zvláště skutečnost, že pracovníci z různých vědních oborů — medicíny, sociologie a filosofie — měli poprvé možnost sejit se v celostátním měřítku, a tak byla poskytnuta příležitost k navázání vzájemné spolupráce.

Ze současného stavu bádání v oblasti lékařské sociologie vyplývá i charakter části příspěvků zabývajících se touto problematikou. Většinou se referující pokoušeli podat buď teoretický model lékařské sociologie jako celku (L. Sobotka), nebo jejich jednotlivých oblastí (sociologie nemocnice — J. Keřbort, interpersonální vztahy v léčebném zařízení — K. Hofbauerová). Pokud došlo k aplikaci těchto modelů na naše podmínky, dšlo se tak spíše cestou individuálních zkušeností z lékařské a zdravotnické praxe než na základě systematických empirických výzkumů. Zprávy o některých sociologických výzkumech (na tomto semináři, ve zdravotnickém a sociologickém tisku a na konferenci o lékařské sociologii v Praze) však ukazují, že bylo dosaženo prvních dílčích výsledků v této oblasti.

Závěrem bychom chtěli upozornit, že ÚV Socialistické akademie počátkem roku 1967 vydá tiskem všechny referáty přednesené v plénu i v sekcích semináře.

Marie Jirková

Seminář k výzkumu vysokoškolského studenta

Ve dnech 6. a 8. dubna 1966 probíhal v Olomouci II. sociologický seminář k výzkumům vysokoškolského studenta. Pořádala jej pedagogická fakulta University Palackého v Olomouci. Byl pokračováním loňského I. sociologického semináře, který se konal rovněž v Olomouci.

První den třídního jednání probíhal v plénu. Po zahajovacím projevu F. Koudelky měl první přednášku J. Just z PF UP v Olomouci na téma *Průběh výzkumu osobnosti studenta na pedagogických fakultách*. M. Kubičková z VŠP v Praze pak referovala o názorech amerických sociologů na mládež. Třetí referát k problematice současné sociologie výchovy měl K. Galla. Jednání v následujících dnech probíhalo v sekcích:

1. *Sekce sociálních a politických názorů a postoje*

- a) Vědecký světový názor vysokoškoláků (přednášeli F. Koudelka, PF UP Olomouc, M. Ryška, VPA Praha, M. Schneider, PF UP Olomouc, M. Melzerová, PF Hradec Králové).
- b) Problematika sociálních vztahů (B. Rotterová, FF UK Praha, M. Korabelyová, PF Banská Bystrica).
- c) Využívání volného času u vysokoškoláků (J. Čihovský, PF UP Olomouc, M. Jirková, FVL UK Praha, L. Sobotka FVL UK Praha).

2. Sekce pedagogicko-psychologická

- a) Problém osobnosti studenta (M. Frýda, PF UP Olomouc, L. Ambružová, FF KU Bratislava, J. Kuric, PF KU Trnava, J. Konečný, PF UP Olomouc, J. Ondrejka, PF KU Trnava).
- b) Otázky zájmů studentů (M. Kupriak, PF Nitra).
- c) Problematika malých sociálních skupin (I. Nejezchleb, PF UP Olomouc).

3. Sekce přijímacího řízení

- a) Motivace studia na vysoké škole (J. Ondrejka, PF UK Trnava, J. Šiševský, PF UPJŠ Prešov).
- b) Problematika imatrikulačního soustředění (J. Vojnar, PF UP Olomouc, C. Purkl, PF UJEP Brno).
- c) Sociologické aspekty přijímacího řízení (M. Hájek, FF UJEP Brno, M. Jirková, FVL UK Praha, L. Sobotka, FVL UK Praha, B. Šplíchal, HF VŠB Ostrava, J. Vaňko, PF UPJŠ Prešov, J. Fischerová, PF UP Olomouc).

Mimo tyto příspěvky byla přihlášena ještě řada dalších prací. Na závěr jednání přednesla M. Kubičková zajímavou zprávu o současném stavu sociologického bádání v Polsku.

J. Just se ve své přednášce zabýval problematikou výzkumu osobnosti studenta na pedagogických fakultách, zvláště na pedagogické fakultě UP v Olomouci. Upozorňoval na složitost a náročnost komplexního

výzkumu, na nutnost koordinovat jednotlivé dílčí výzkumy a srovnávat získané výsledky. Výzkumy realizované na fakultě je možno rozdělit do těchto základních oblastí: 1. sociální prostředí studentů, 2. struktura režimu dne, 3. připravenost absolventa fakulty pro učitelské povolání z hlediska politicko-výchovné práce, 4. vliv kulturního klimatu místa vysoké školy na postoje posluchače a na jeho připravenost na učitelství z hlediska kulturní osvětové činnosti, 5. změny dynamických aspektů osobnosti vysokoškoláka z hlediska pedagogicko-psychologického. Vedle těchto faktorů mají být sledovány ještě aspekty antropologické.

Soudruh J. Just podal rovněž zajímavou informaci o imatrikulačním soustředění všech přijatých studentů a o výzkumech realizovaných na tomto táboře. Kladl důraz na to, že první pracovní nadšení výzkumníků nestačí na řešení všech problémů a že je třeba se zaměřit již z počátku na organizační zajištění průzkumu.

Obsahem přednášky J. Justa bylo rovněž sdělení o výzkumu přijímacího řízení na fakultě, v němž je uplatňována snaha o komplexnější přístup ke zkoumaným otázkám (pozorování, řízený rozhovor, vyhodnocování osobních materiálů, psychologické testy, práce s filmem aj.).

Vedle těchto základních výzkumů jsou realizovány ještě srovnávací sondáže na jiných pedagogických fakultách a středních školách. Tyto sondáže sledovaly hlavně postoj ke studiu a měly sloužit jako srovnávací materiál k výzkumu fakultnímu. Na fakultě jsou také uskutečňovány některé výzkumy dílčí: zájem o beletrii, výzkum hudebnosti (postoje k různým hudebním žánrům), výzkum tělesné zdatnosti, výzkum hodnot uznávaných studenty, výzkum studentských „pověr“ aj. Z hlediska pedagogického je zajímavý ohlas výzkumů mezi studenty. Studenti se zúčastňují dobrovolně různých pomocných prací a dílčí úkoly pomáhají zpracovávat v seminárních pracích.

Druhým přednášejícím byla M. Kubičková. Ve své přednášce *Americká sociologie mládeže jako průsečík obecnějších problémů sociologie* podala přehled názorů některých amerických sociologů na mládež a pokusila se nastínit, jak základní rysy současné společenské vědy a sociologie v USA se promítají v odvětvové sociologii mládeže. Autorka rozdělna obsah své přednášky do těchto oblastí: 1. Vztah americké sociologie k racionálnímu přínosu sociologie nemarxistické. 2. Orientace v základních problémech obecné sociologie a vůbec společenské vědy v USA. 3. Členicí kritéria použitá k výběru některých amerických děl o mládeži za účelem konfrontace. 4. Obsah amerických bádání o mládeži a konfrontace názorů T. Parsonse na jedné straně a K. Kenistona a P. Goodmana na straně druhé.

M. Kubičková upozornila zvláště na práci N. Sanforda *The American College*, ve které autor dochází k závěru, že dosavadní výzkumy studentů byly lokální a nebylo možno přistoupit k jejich zevšeobecnění. Touto stu-

dií byl zahájen systematický výzkum na amerických vysokých školách. Je realizován pokus o sumarizaci výsledků všech analytických výzkumů.

Druhým autorem, kterému Kubičková věnovala větší pozornost, byl T. Parsons a jeho názory na mládež. Ukázala, že ve Spojených státech je dominující hodnotový vzor v aktivismu každodenní praktické činnosti. Stav společnosti vyžaduje, aby mládež byla činná v řadě sfér. Hlavním rysem mládeže je emancipace od hodnot staré generace. Mládež si vytváří vlastní subkulturu, specifickou formu reagence na společenské situace. Parsons se domnívá, že současná mládež je proti generacím v třicátých letech umírněnější a strážlivější. Dá se nazvat i apatickou. Pokud u ní dochází k politické aktivitě, pak většinou ve „vlnách“ při výjimečných situacích (otázka černochů v USA, válka v Koreji a ve Vietnamu, apod.). Politický systém USA je velmi stabilní, říká Parsons, proto mládež nemá k němu co říci. Dále upozorňuje na to, že v americké společnosti je vysoký stupeň odcizení. Mládež přenáší svůj romantismus i na vztah k veřejnosti. Má romantické představy o zásahu jedince do „velké politiky“. Dává přednost hledání podnětů v rolích před otázkami celospolečenskými, které považuje za neřešitelné. Mládež nemá moc nad situací, a proto se izoluje od své subkultury. Parsons dále říká, že mládež je velmi přizpůsobivá, a vyskytují-li se různé potíže, pak je to většinou nedostatek socializace.

M. Kubičková se rovněž zabývala názory sociologa Kenistona. Tento badatel považuje otázky mládeže za hlavní problém v americkém systému. Na rozdíl od Parsonse o mládeži říká, že je odcizená, neemancipovaná, cítí se nepotřebná a vstupuje do života s nedůvěrou. Mládež cítí drtivost a nesmyslnost společenského systému. Má tendenci k odklonu od společenského dění. Autor říká, že adaptace mládeže vyžaduje zvýšený důraz na subjektivní stránku (identifikace), aby mládež cítila potřebu vlastního zásahu, jinak se stane jen pasivním vykonavatelem cizí vůle. Taková mládež bude sice plnit role, ale jen malý počet jejích příslušníků bude vnitřně angažován. Takto se budou rodit zruční dělníci, ale bez zájmu o to, kdo jim vládne. Adaptace sice přináší mládeži mnoho dobrého, ale je v jistém smyslu pro společnost a zvláště pro jedince nešťastím, a to tehdy, když není známo, kdo má být adaptován a do jakého systému. Mládež, říká Keniston, nechce být pochope-na; odmítá to s cynismem či rezistencí. Dále se domnívá, že odcizená mládež je velkým luxusem ve vážné mezinárodní situaci, že je to styl nejméně vhodný zvláště u studentů a ostatní schopné mládeže. Subkultura mládeže odráží odklon mládeže od světa dospělých, je výrazem pocitu bezmocnosti. U mládeže se projevuje silná neochota stát se dospělým, opustit mládežnickou kulturu a adaptovat se do kultury dospělých.

Americký sociolog P. Goodman se domnívá, že u americké mládeže je patrný odklon

od dosavadního systému (viz zvláště *Growing up Absurd*). Je výrazem zmrtnění mobility mezi různými statusy. Mladý člověk se buď začlení do stávajícího systému, nebo zůstane mimo něj. Začlenit se může buď dobrovolně nebo pod nátlakem. Pro člověka je důležité, aby v soutěži (konkurenci) byl účasten „zevnitř“, neboť „zvenčí“ se do soutěže buď nedostane, anebo jen s velkými obtížemi. Autor rozděluje mladé lidi na dvě skupiny: 1. Na ty, kteří přijali výhody adaptace a stali se cynickými konformisty a 2. na ty, kteří se odloučili a předčasně rezignují. Jejich pasivita se pak projevuje jako odcizení, delinkvence apod. Vnitřně nesouhlasí se systémem, ale mají malou moc nebo nezájem systém změnit. Neusilují o změnu, ale nedodržují společenská pravidla, hygienu, uvolňují se sexuálně atd. Dochází k vážným stavům dehumanizace člověka. Tito lidé považují „nenormální“ stav za stav „normální“.

Americkou literaturu o sociologii mládeže rozděluje Kubičková do tří skupin: 1. Popisné studie — těchto publikací je nejvíce, 2. verifikační studie — projevují zájem o teorii vůbec, 3. obecné teoretické práce — jsou většinou ojedinělé. Teoretické práce jsou zaměřeny hlavně na tzv. teorie středního dosahu a teorie miniaturní (hypotézy). Tyto miniaturní teorie pomáhají při interpretaci výzkumného materiálu a zobecnění a nesnaží se o předvídaní trendů celospolečenského vývoje. Výzkumné práce jsou většinou popisného charakteru a při pronikání ke skutečnosti používají empirických metod (metoda „klinických impresí“). Metoda „impresí“ se snaží odhalit vztahy, které stojí za fakty). Používají analytických pomůcek i teoretických modelů, typů a typologii, analogii. Přínosem těchto prací je to, že ověřují tradiční metody, přicházejí s metodami novými a používají složitých statistických analýz.

Hlavním cílem konfrontace názorů T. Parsonse, K. Kenistona a P. Goodmana bylo poukázat na různé interpretace stejných zjištění a faktů u dnešní americké mládeže. Přes rozdílné názory amerických sociologů můžeme pozorovat, že se v některých momentech při hodnocení mládeže shodují. Jsou to převážně tyto momenty: 1. U mládeže vzrůstá apatičnost k veřejnému životu a hodnotám staré generace. 2. Existuje zvláštní subkultura mládeže.

Posledním řečníkem v plénu semináře byl prof. K. Galla. Přednášel na téma *K problematice současné sociologie výchovy*. Přednášku prof. Galla bychom mohli utřídit do několika tematických skupin: 1. K některým obecným a historickým aspektům společenského chápání výchovy, 2. Přehled sociologických prací zabývajících se výchovou (informace), 3. Sociologická pedagogika, 4. Pedagogická sociologie, 5. Sociologie výchovy, 6. Pojetí cílů výchovy v současné západní sociologii a pedagogice.

K. Galla podal stručný přehled představ o společnosti, jak se vyvíjely hlavně na půdě filosofie a filosofie dějin. Tyto představy přecházely i do počátečního stadia sociologických koncepcí. V jejich rámci se uplatnily

různé názory na výchovu. Funkce výchovy je chápána jako trezaurace vzdělání, jako předávání kulturního dědictví, jako příprava pro určité povolání, jako příprava člověka pro jeho společenské fungování. Výchova má vytvářet konformismus mezi masami a danou sociální situací, má umožnit člověku, aby se mohl pohybovat v rámci vertikální sociální struktury.

V současné západní sociologii zabývající se otázkami výchovy převažují monografické empirické práce. Jsou to práce většinou deskriptivní, zachycující jevovou stránku, která není nejdůležitější. Tyto práce jsou do značné míry schematizovány a nemohou zachytit jemnosti pedagogických procesů. Obecně lze říci, že spíše shromažďují empirická fakta a mohou proto sloužit mnoha vědeckým disciplínám.

Sociologická pedagogika uplatňuje nejen hledisko společenské, které je zdůrazněno například v sociální pedagogice P. Natorpa, ale i sociologické. Uplatňovalo se především v oblasti dějin výchovy, jak o tom svědčí dílo P. Bartha, jenž se ovšem domnívá, že výchovné procesy nelze zkoumat jen z hlediska sociologického, nýbrž i duchovní historického. Sociologizující pedagogika se uplatňovala především v Evropě.

K. Galla se dále zabýval pedagogickou sociologií. Upozornil, že i toto speciální odvětví má aplikativní charakter: socializace člověka, jeho konformnost. Zvláště v USA byl záhy pochopen význam výchovy pro konformistické společenské tendence a pro amalgamační společenské procesy, které měly sloužit myšlence vytváření jednoty amerického národa. Sociologie měla napomáhat pedagogické teorii i praxi v tomto úsilí. Z hlediska potřeb studia conformity se vytvořila disciplína sociologie chování. Mimo tuto disciplínu byla založena řada dalších, z nichž je třeba jmenovat zvláště: ekonomii vzdělání (zabývá se volbou studijního oboru a využitím vzdělání v praxi), sociologii školy, sociologii učitele, sociologii chovance aj.

V pedagogické sociologii můžeme rozeznávat dva hlavní směry: americký a evropský. Evropská pedagogická sociologie je postavena na výzkumu škol nejnižšího typu a je teoreticky silnější a diferencovanější, kdežto sociologie americká je založena na výzkumu škol středních a vysokých, je více aplikativní a empirická. Její tematika se zaměřuje hlavně na socializační procesy, kterými procházejí děti a mládež ve výchově rodinné, ve škole, v různých skupinách dětí a mládeže atd., na školní společenské mikroklima, na sociální problematiku vychovatelů a učitelů, na sociální interakci mezi učiteli navzájem a mezi učiteli a žáky. Dále se zabývá otázkami vztahu výchovných institucí, zvláště školských, k institucím ekonomickým, politickým, církevním apod. Americká pedagogická sociologie dosáhla značných úspěchů zvláště v sociologii učitele, typologii učitele, typologii postojů vůči veřejnosti, typologii žáků a ve sledování vztahů mezi žáky a učiteli.

K. Galla dále upozorňuje, že sociologie vý-

chovy byla některými pracovníky považována za synonymní s pedagogickou sociologií. V současné době (zvláště v USA) bývá sociologie výchovy diferencována od pedagogické sociologie. Proti pedagogické sociologii, která se chápe jako věda aplikační a normativní, sociologie výchovy usiluje být speciální sociologickou teoretickou disciplínou. Projevuje se snaha, aby monograficky zaměřené empirické výzkumy ústily v hlubší teoretické závěry a aby syntetické práce z tohoto oboru nebyly jen pouhou aplikací sociologických pouček na výchovu, nýbrž teoretickým sociologickým rozбором výchovných činností, institucí a sociálních procesů. V rámci sociologie výchovy vznikají i dílčí disciplíny, jako je sociologie školy, žáka, učitele apod., dále sociologie anomii, sociologie frustrace (která patří k nejoblíbenějším), sociologie výchovy dospělých atd. V poslední době se objevují i práce, které se zabývají vztahem mezi vzděláním a ekonomikou. Sociologie výchovy má (zejména v USA) silnou institucionální základnu. Lze říci, že obecně se projevuje nedostatek teoreticky syntetických prací vycházejících z vlastního teoretického zázemí. Pokud empirické práce jsou založeny na větších teoriích, pak většinou na teoriích evropské provenience národního charakteru. Některé z těchto teorií byly v USA asimilovány, plodně využity a vrátily se zpět do Evropy jako novinky. V současné době jsou realizovány již ani ne tak univerzální teorie, jako spíše „koncepty“ teorii.

Na pracích, které byly předneseny v jednotlivých sekcích, považujeme za nejpodstatnější to, že svědčí o velkém zájmu pracovníků orientovat se v prostředí, ve kterém pracují. Snaží se pokrýt relativně širokou problematiku vysokoškolského studenta, počínaje jeho studiem na střední škole a konče uplatněním v praxi. Rovněž otázky, které jsou ve výzkumech kladeny (ať již ve smyslu hypotézy či konkrétní otázky v dotaznících nebo rozhovorech s respondenty), jsou velmi podnětné a mnohé se dotýkají i problémů, které byly donedávna považovány za tabu (náboženské čtení vysokoškoláků, postoj k politické aktivitě, úloha ČSM na vysoké škole, úloha KSČ ve státě, sexuální otázky atd.). V neposlední řadě je třeba zdůraznit i význam konkrétních výsledků, které byly v diskusích přispěvících předneseny. Některé z těchto výsledků byly nové, objevné, a jiné — snad většinou — spíše tušené. Avšak v obou případech je progresivní, že jsou pokusem o relativně přesnou a exaktní práci ve společenských vědách.

Na řadě přednesených příspěvků bylo možno postihnout vedle průkopnického entuziasmu množství základních nedostatků, kterými naše sociologická věda obecně trpí. Za tyto nedostatky (ve smyslu empirických výzkumů) považujeme:

1. Neujasněnost koncepce výzkumů.
2. Roztržičnost jednotlivých výzkumů. Empirickými sociologickými výzkumy se nahodile „pokrývá“ oblast zkoumané problematiky, a to buď podle subjektivní volby

autora výzkumu (zpravidla podle vlastního zájmu o sledovanou problematiku), nebo podle momentálního a nahodilého zájmu instituce (většinou vlastního pracoviště).

3. Neznalost sociologických metod a technik používaných v empirickém výzkumu. Většina prací publikovaných na semináři vycházela z výsledků získaných pouhou sumarizací údajů, jejich převedením na údaje procentuální. Práce, které „šly“ za procenta a sledovaly vztahy (i v jejich složitosti) a vlivy jednotlivých sledovaných faktorů, byly vzácné. Mnohdy byla zarážející již pouhá manipulace s procenty. Domníváme se, že „nebezpečí“ zkreslení při používání neverifikovaných metod v našem sociálním prostředí je značně menší než používání neadekvátních metod — prakticky tedy žádných — (odhlížíme od kvantifikace), podle nichž jsou výsledky zobecňovány, prováděna „opatření a uváděna v život“, atd.

Za práce, které byly metodicky nebo obsahově nejzajímavější, považujeme: příspěvek k významu imatrikulačních soustředění studentů, motivace studia na pedagogických fakultách, vytváření vědeckého světového názoru posluchačů pedagogických fakult, politická angažovanost studentů a jejich vztah ke KSČ, výzkum volného času studentů na středních a vysokých školách, sledování souvislosti výsledků přijímacího řízení se studijními výsledky na střední škole a sociálním prostředím, použití psychologických testů ve vztahu k přijímacímu řízení, příspěvek k teorii výzkumu malých sociálních skupin a k problému hodnot u studentů středních a vysokých škol, příspěvek o samostatnosti a sebevýchově u vysokoškolské mládeže.

Domníváme se, že II. sociologický seminář k výzkumu vysokoškolského studenta splnil očekávání, a to oboustranně: jak pro pořádající fakultu, tak i pro jeho účastníky. Poskytl možnost zjistit, jaký je stav výzkumu v této oblasti, jak široce je oblast problematiky vysokoškolského studenta sledována, jaké jsou perspektivy dalších výzkumů a možnosti jednotlivých pracovníků a pracovníšť. Spočívá však na jiných institucích, zda tyto většinou těžce a pracně získané informace budou využity, zda spontánní nadšení těchto pracovníků bude systematicky a organizačně podporováno, a zda konečně budou jednotlivé výzkumy skutečně centrálně koordinovány a metodicky řízeny.

Na závěr bychom chtěli upozornit, že bude vydán péčí pedagogické fakulty UP v Olomouci sborník prací, které byly na semináři zveřejněny.

Ladislav Sobotka

Nekrológ za PhDr. Petrom Gulom

Čelný anglický filozof Bacon Verulamský v jednej zo svojich esejí napísal: „Najlepšie a najživšie si predstavíme mnohonásobný úžitok priateľstva, ak sa porozhliadame a uvidíme, koľko je vecí, ktoré nemôžeme

sami vykonať. Vtedy sa ukáže, že to bol len skromný výrok starých, že priateľ je druhé »ja«, pretože doopravdy priateľ je oveľa viac ako »ja«...“ Jedným z takýchto priateľov bol aj PhDr. Peter Gula, sociológ a publicista, ktorý náhle opustil rady živých práve v najzrelejšom veku svojho života.

Jeho rodiskom je obec Verešvár (teraz Červenik) pri Leopoldove, kde sa narodil 28. júna 1914. Po maturite na štátnom reálnom gymnáziu v Trnave študoval v rokoch 1933—1939 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Tam bol aj promovaný na doktora filozofie na základe dizertačnej práce *K sociológii národa — noetické a metodologické základy*. Jeho prvým pracoviskom bol Krajský ústav pre voľbu povolania pri Psychotechnickom ústave v Bratislave. Tu pracoval v rokoch 1939—1943 ako asistent-psychológ. Z tohto psychologického pracoviska prešiel na novozriadený Sociografický ústav Slovenskej akadémie vied a umení, na čele ktorého stál prof. Anton Štefánka. Tu dr. Gula vykonával kus statočnej priekopníckej práce na poli sociografického výskumu Slovenska. Po utvorení Sociologického odboru Matice slovenskej prechádzal P. Gula do Martina, kde pracoval ako tajomník odboru a výkonný redaktor Sociologického zborníka. Po zrušení Sociologického odboru a zastavení časopisu prešiel do Odboru pre popularizáciu vied za redaktora časopisu Veda ľudu. V tomto období hodne prispieval aj do osvetových časopisov. Odtiaľ prešiel v r. 1952 do služieb Vydavateľstva Osveťa (teraz Obzor), kde aktívne a agilne pracoval ako redaktor zdravotníckej edície až do svojho skonu v máji 1966.

P. Gula si obľúbil sociológiu už počas svojho vysokoškolského štúdia akiste pod vplyvom zaujímavých prednášok prof. Štefánka. Zaimponovala mu práve *sociológia národa*. O tomto jeho hlbšom vedeckom záujme o túto špeciálnu sociológiu svedčia okrem jeho dizertačnej práce dve obsiahle štúdie uverejnené v Sociologickom zborníku, venovanom životnému dielu prof. dr. Antona Štefánka. V prvej z nich na tému *Sociológia národa a nacionalizmu u Štefánka* (Sociologický zborník 2, 1947, č. 3—4, s. 9 až 34) na pozadí osobnostného profilu jubilanta veľmi dobre postrehol skutočné pohľadky, ktoré motivovali Štefánkov záujem o sociologickú problematiku národa a nacionalizmu. Obdobne koncipoval aj druhú štúdiu na tému *Sociológia slovensko-maďarského pomeru v predrevrutarových rokoch u Štefánka* (tamtiež, str. 87—97). Obe tieto štúdie považujeme vskutku za najlepšie Gulove práce z problematiky sociológie národa. Osvedčil v nich svoju erudíciu, dôkladnú znalosť vecí a bystrý postreh.

Ďalšiu štúdiu z oblasti sociológie politických javov skromne nazval *Postoje k štátu* (Filozofický zborník 1, 1940, č. 3, s. 146—164; 2, 1941, č. 1, str. 21—37; 2, 1941, s. 98—109). V tejto dosť obsiahlej a vedecky veľmi dobre fundovanej štúdii veľmi obsírne analyzoval problém postoja a v ďalších partiách ho veľmi výstižne aplikoval na postoje občanov

k štátu. V tejto súvislosti rozobral predovšetkým orgány moderného štátu, spoločenské predpoklady postojov k štátu a osve špecificke postoje k štátu.

Už dlhší čas venoval pozornosť *sociológii vedy a poznania*. Mohol sa jej však venovať len vo voľnom čase popri svojej redaktorskej činnosti. Z tejto oblasti publikoval, žiaľ, iba jednu väčšiu štúdiu na tému *Vývin vedy a vznik problematiky typu* (Filozof. sb. 5—6, 1946, č. 1/2) a menší príspevok *K terminológii terminológie* (Slov. odborné názvoslovie, 6, 1958, č. 7, str. 214—218). Rozoberá v ňom logické kategórie a klasifikáciu pojmov v terminológii terminológie. Okrem spomenutých zanechal rozpracované štúdie *Logika redakčnej práce a Problematika populárno-náučnej literatúry*.

Svoj rozhlad, erudíciu a mnoho bystrých postrehov demonštroval aj vo svojej prednáške na Valnom zhromaždení Sociologického odboru Matice slovenskej na tému *K problematike sociografického výskumu Slovenska*, publikovanej v Sociologickom zborníku (1, 1946, č. 3/4, str. 196—204). Gula tu celkom správne vyzdvihol dodnes platnú poučku, že ani empirická sociológia nie je vedou, ktorú by bolo možno robiť za písacím stolom. Práve tu musí byť každá poučka, každý zákon vybudovaný na bedlivu pozorovaných faktoch, získaných výskumom spoločenského života. Z celej série aktuálnych otázok, prichádzajúcich do úvahy pre sociografický výskum, P. Gula v intenciách prof. Štefánka správne vyzdvihol najmä dve: otázku spolužitia Čechov a Slovákov v obnovennej republike a náš vzťah k maďarskému národu.

Venoval pozornosť aj *dejinnám sociológii na Slovensku* v informatívnom príspevku *Súčasný stav sociológie na Slovensku* (Sociolog. sb., 1, 1946, č. 1, s. 65—71), kde stručne hodnotil najmä dielo A. Štefánka, A. Juravského, A. J. Churu, J. Svetoňa, J. Šamku a i. Podčiarkol skutočnosť úzkej spätosti slovenskej sociológie s českou.

Ako redaktor časopisu *Veda ľudu* bol nelen v Odbore pre popularizáciu vedy, lež aj sám popularizoval vedu v časopisoch (Čitateľ, Ľudové čítanie, Ľudovýchova, Naš národ, Slovensko, Osvetová práca a i.), kde uverejnil mnoho článkov z aplikovanej sociológie osvetovej práce. Ako redaktor zdravotníckej edície pomáhal budovať slovenskú zdravotnícku literatúru, pričom prispel logickým rozborom k skvalitneniu základnej koncepcie zdravotníckej literatúry. Aj tu využíval svoje znalosti z teórie vedy, morfológie a logiky.

Možno len ľutovať, že Peter Gula žil tak málo, aby väčšími počínmi mohol slúžiť sociológii a etickej náprave našich pomerov.

I. Gašparec

Z činnosti Čs. sociologické spoločnosti

Ačkoľiv se Čs. sociologická spoločnosť podieľala na príprave i organizácii I. celostátného sjazdu Čs. sociológov ve Špindlerově Mlýně

ve dňoch 22.—26. listopadu 1966, usporiadala niekoľko zaujímavých prednášok, dvoudenný seminár sekcie sociológie lekárství a seminár sociológie kultúry.

Na programu seminára lekárskej sociológie boli tieto referáty: doc. Magdaléna Sokolowska z Poľskej akadémie vied — *Sociologie medicíny v Polsku a ve světě*, doc. L. Růžicka — *Zpráva o zasedání sekce lékařství na 6. světovém sociologickém kongresu v Evianu*, doc. V. Lamser — *Medicinská sociologie a sociální politika*, prof. R. Bureš — *Invalidita a změněná pracovní schopnost v socialistické společnosti*, dr. R. Fischl — *Sociologický výzkum nemocnice*, dr. O. Štolová, prof. dr. K. Kubát a dr. A. Syrovátka — *Některé problémy sociologie dětského věku*, dr. P. Vodák — *Sociologický význam mentálních defektů a duševních chorob dětského věku*, prof. F. Bláha — *Sociologické problémy stáří*, doc. L. Růžicka — *Problematika sebevražd z hlediska sociologie*, doc. Dobiáš — *Problematika sebevražd z hlediska lékařské, doc. Vlad. Zaremba — Sociální lékařství a lékařská sociologie*.

Na seminári sociológie kultúry prednášal dr. Vladimír Kadlec 27. října 1966 na téma *Vznikání národní skupiny v Polynésii*, 3. listopadu 1966 na téma *Tabu pod sociologickým drobnohledem* a 10. listopadu 1966 na téma *Společnost a tzv. exotické umění*.

Na pracovni schůzce sekce pro výzkum veřejného mínění 13. prosince 1966 referoval J. Ort na téma *Sítě tazatelů, jejich problémy a řízení sítí* a dr. Č. Adamec o *výzkumu zdravotního uvědomění obyvatelstva*. Další pracovni schůzky proběhly v sekci sociologie politických a právních vztahů s tímto programem: 9. listopadu 1966 přednášel dr. M. Svoboda na téma *Směry teoretické orientace západoněmecké sociologie (se zaměřením na sociologii politiky)* a 14. prosince 1966 referoval prof. dr. Z. Peška o knize francouzského politologa M. Duvergera: *Politické strany*.

Ze zahraničních sociológů přednášeli pro členy Čs. sociologické společnosti dr. Henry Ollendorff, generální sekretář Mezinárodního programu pro vedoucí mládeže a sociální pracovníky (USA), *O sociologii mládeže*; 13. prosince 1966 J. Chombart de Lauwe, profesor Ecole pratique des hautes études (Francie), na téma *Vývoj potřeb, zájmů, aspirací a hodnotové orientace v současných průmyslových společnostech*; 21. prosince 1966 G. Friedmann, profesor Ecole pratique des hautes études (Francie), na téma *Technický pokrok: svoboda nebo otroctví*.

14. prosince 1966 byla Výborem Čs. sociologické společnosti schválena *Sekce integrální antropologie*. Sekce se sdružila kolem problematiky modelování lidských vztahů sociálním prostředím — tj. kolem problému, který je v nejrůznějších souvislostech široce diskutován ve světové sociologické literatuře. Sekce navazuje na obdobnou mezinárodní orientaci, jak vyvstává ze souvislosti sociologie, sociální antropologie, sociální hygieny, sociální filosofie, resp. dalších hledek. Funkcí sekce je prostředkovat obecně

aspekty konkrétních sociálních věd v sociologii a řešit je v sociologickém smyslu.

Dosavadní členy sekce (která vznikla ze skupiny vědecko-tematické spolupráce „Mezilidské vztahy“) jsou nejen sociologové ve vlastním smyslu, ale i sociální psychologové, kulturní antropologové, sociální hygienici, sociální filosofové. Sekce hodlá rozšířit ještě počet svých členů — zájemci se mohou

přihlásit na adresu Čs. sociologické společnosti při ČSAV, Praha 2, Lípová 5. Vítáni jsou i mimopražští zájemci, kteří mohou eventuálně vytvořit obdobnou skupinu v jiném místě.

Předsedou Sekce integrální antropologie je doc. dr. Karel Mácha, vědeckým tajemníkem sekce je dr. Josef Wolf.

A. Gabalová

Z domova ...

O sociologické škole řízení

pojednává úvaha M. Krále *Vědeckotechnická revoluce a otázky řízení*, otištěná v *Nové myslí* (1966, 21). Autor vychází z konstatování, že neexistuje jediná teorie řízení, která by v sobě zahrnovala všechny jeho aspekty. Řízení je typicky mnohoaspektový proces, který je třeba zkoumat z hlediska různých věd, přičemž pořadí významu jednotlivých vědeckých přístupů závisí vždy na konkrétní situaci. Teorie řízení se proto rozpadá na řadu přístupů, „škol“, z nichž každá zkoumá určitý důležitý aspekt řízení; nejstarší jsou empirické přístupy k řízení navazující na tradice Taylora, Fayola aj. „Podstatně teoretičtější přístupem k řízení“ pokračuje autor, „je tzv. sociologická škola. Zabývá se hlavně studiem formálních organizací v řízení a odvozuje určité optimální typy rozložení pravomocí, rolí, informačních cest apod. z hlediska dosažování určitého cíle. Cíl určité instituce se tak překládá v její silovou a informační strukturu. I když tento předpoklad nikdy není zcela jednoznačný, je jisté, že jeden a týž typ rozložení pravomocí a informačních cest se nehodí pro veškerou společenskou činnost. Jinou funkční pyramidu např. vyžaduje činnost výrobní a jinou politická činnost, výzkumná a vzdělávací činnost apod.“

V dalším pak autor charakterizuje školu psychologickou či behaviorální, která se zabývá o postoje a motivy lidí, jež vznikají v primárních skupinách. O kybernetické škole teorie rozhodování autor soudí, že „má zřejmě největší naději, aby se stala základem budoucí obecné teorie řízení“. Blízko ní je tzv. škola matematická, která má největší uplatnění v různých úlohách ekonomických.

Sociologické průzkumy socialistického soutěžení

jsou námětem úvahy K. Kříže a S. Soukupa z *VSE v Práci* (25. X. 1966). Autoři nejprve zjišťují nízkou technickou vybavenost práce ve zkoumaných závodech: Více než dvě třetiny pracujících dělají s ručními nástroji nebo na strojích, konají pomocné práce nebo slouží ve vnitrozávodní dopravě. — Průzkumy ve dvaceti šesti strojírenských závodech dále napověděly, že ani skutečnost, že dělnická třída svrhla kapitalistický spo-

lečenský řád a stala se vlastníkem výrobních prostředků, že zvítězily socialistické vztahy, nestačí sama o sobě k tomu, aby se u všech pracujících vyvinul uvědomělý vztah k práci. Podle průzkumů pracuje velmi iniciativně 28 % pracujících, 34 % jich plní své úkoly dobře, zatímco u 4 % můžeme považovat vztah k práci za neuspokojivý. Bez zajímavosti není, že 79 % pracujících na schůzích a aktivech nevystupuje. „Jednou z příčin je jisté i to, že v dřívější praxi většina připomínek zpravidla zapadla bez odezvy. Tím nejenže zůstal nevyužit cenný zdroj zkušeností, ale byla podlamována i iniciativa pracujících a jejich zájem o dění v závodě.“

V závěru autoři poukazují na to, že socialistické soutěžení bylo začasťe při nejrůznějších příležitostech vyhlašováno odborovými funkcionáři na základě příkazů vedení závodů, bylo formální, administrativní. Proto pracující volají po novém obsahu a zaměření socialistického soutěžení i po jeho těsnějším sepětí s materiální zainteresovaností za splnění a překročení výrobních úkolů.

Aby se sociologie nestala šlágrelem —

za tím účelem vytkl prof. J. Křofáč velmi markantně několik úskalí, na nichž hrozí toto ztroskotání sociologie jako vědy. Sociologie se stala světovou módou, u nás se stává šlágrelem — stala se „masovou“ záležitostí ve špatném slova smyslu. „Téměř každá organizace (pokračuje autor v *RP* 19. 10. 1966), instituce nebo úřad považuje za svou samozřejmou povinnost pořádat přednášky ze sociologie. Sociologie prostě patří k „bontonu“, jako kdysi čtyři rysy dialektiky. A jako se před časem zrodily přes noc stovky odborníků na „rysy“ dialektiky a materialismu, pasují se nebo jsou pasováni v této nové etapě mnozí na sociology.“ — „Naši novopečení sociologové (pokračuje autor), a to jim budiž řečeno ke cti, jsou vybaveni většinou jen nadšením, jsou však ochotni zkoumat nejsložitější jevy nejprimitivnějšími prostředky. Znalost základů sociologie ještě nikoho nemůže udělat odborníkem v sociologii, jako vyučování fyzice na střední škole nikoho neučiní fyzikem. To nešlo ani v době, kdy bylo ještě možné ovládnout tyto obory jako celek, tím méně dnes, kdy specializace nabývá rozměrů již takřka nepřehledných.“

Profesor Křofáč pak uzavírá: Probíhají teď stovky a možná tisíce všelijakých socio-

logických i nesociologických výzkumů a průzkumů. „Tento přívál už nelze zastavit. Svědčí o ohromné touze po poznání našeho života. V tom je klad, který nelze podcenit. Ale nelze nic rádného udělat bez velkých znalostí a moderních technických prostředků. Jinak naše úsilí se propadne v pochybnosti docela oprávněné. A sociologie se stane jen »šlágr«.“

Politickou sociologii

a její problematikou na světovém sociologickém kongresu v Evianu se zvlášť zabývají v rámci celkového hodnocení kongresu R. Rohan a J. Srovnal v Nové myslí (1966, XX., 21). Ke střetnutí stanovisek došlo v sekci Sociologie a ideologie. Stanovisko západních sociologů vcelku označuje každou ideologii za redukcionismus a zdroj deformace. I Jugoslávci zastávali názor, že prý loyality ke straně klade vědě propagandistické cíle, že vědec závislý na ideologii je závislý na politické autoritě, že objektivní kritické stanovisko vyplývá z pozitivní vědy, a sociologie postavená na filosofii a myšlence třídního uvědomění je prý deduktivní a neempirická. Marxistická koncepce naopak zdůraznila, že objektivní zkoumání fakt vyžaduje filosoficky zdůvodněné pojetí sociálních vztahů, které ovšem nemůže být prosto ideologického přístupu.

Anglický sociolog Nettl se ve skupině politické sociologie zabýval analýzou osvobodování „třetího světa“. Dovožoval, že cesta evoluční reformy vede k oddělení od koloniální mocnosti hlavně v cílech (národní nezávislost), ale málo v hodnotovém a normativním systému; u revoluční cesty pak je právě na těchto úrovních negace vůči minulému stavu největší. Koncepce R. Bendixe člení všechny společnosti na „vyspělé a následující“, kde vyspělé země jsou referenčními společnostmi pro ostatní. V této koncepci intelektuálové směřují k tomu, stát se vůdci pohybu k modernizaci, jsou představiteli kontinuity „celosvětového modernizačního procesu“. Bendix uznává ovšem i SSSR za vyspělou zemi a klasifikoval ji jako „vzorovou zemi“ pro některé skupiny států.

Co s volným časem?

— tak aktuální otázka je námětem obsažné úvahy R. Seluckého v Reportéru (1966, 14). Autor konstatuje, že volný čas se stal v průmyslově vyspělých zemích téměř přes noc vážným hospodářským, sociologickým i kulturním problémem. (Můžeme dodat, že o tomto faktu podávají přesvědčivé důkazy i četné stati našeho časopisu, zejména č. 5. II. ročníku.) Selucký odmítá každé mechanické, schematické či administrativní řešení této otázky: Větší na pozitivních činnostech, jimiž by měl člověk naplnit svůj volný čas, závisí přímo či zprostředkovaně na bohatství společnosti; ve volném čase není člověk tak

plně determinován vnějšími poměry jako v práci — v jistém smyslu je každý člověk tvůrcem svého volného času, koná v něm vždy to, k čemu je disponován svým subjektivním stavem; zábava i zájmová činnost jsou vždy záležitostmi komunikace mezi člověkem a jeho činností; a to, zda k této komunikaci dojde či nikoliv, nelze vtěsnat do žádných přesných plánů; moderní průmyslová společnost je natolik diferencovaná, že nemůže uplatňovat jednotný model trávení volného času.

Z těchto vývodů pak autorovi vyplývá stejně přesvědčivý závěr: „Současné období je z hlediska volného času přechodnou etapou, v níž zájem člověka kolísá mezi konzumem a volným časem, mezi pouhou zábavou a mezi lidským rozvojem, mezi pasivitou a aktivitou. Toto období potrvá několik let, ne-li několik desetiletí. Teprve za ním se rysuje stadium, v němž se podaří — díky vědeckotechnické revoluci — přeměnit všechnu lidskou práci na tvůrčí činnost, zbavit lid hmotných starostí a tím změnit volný čas z funkce odpočinku, zábavy a zájmové činnosti v čas, který bude každému člověku úplně k dispozici pro jeho tvůrčí růst“. A jeho formy, můžeme dodat, budou opět velmi individuální.

Z besedy o vysokoškolské mládeži a vysokých školách,

kteří byla uveřejněna v Kulturní tvorbě (1966, 44), zaznamenáváme aspoň několik myšlenek. O vysokých školách řekl rektor Karlovy university prof. O. Starý: „Člověk bez vědecké erudice by neměl na vysoké škole učit. Bohužel například na pedagogických institutech (ale i jinde) byli profesory a docenty jmenování lidé, kteří neobhájili ani kandidátské práce. To pak není vysoká škola“. — Rektor VŠE prof. Kadlec uvedl, že všechny snahy pomoci zejména nadaným studentům zatím ztroskotaly. „A tak stále hrozí nebezpečí, že se orientace na průměr a průměrnost z vysokých škol jen tak snadno nedostane“.

Pokud jde o společenské vědy, které se na vysokých školách téměř neobjevovaly (sociologie, sociální psychologie atd.), připomněl náměstek ministra školství a kultury prof. Haňka: Ve smyslu usnesení předsednictva ÚV KSČ se od začátku letošního roku začalo na osmi různých fakultách s výukou společenských oborů, které se přimykají k profilu školy; je to ovšem pouze první krok. Největším nedostatkem je zase malý počet kvalifikovaných odborníků, dodal prof. Kadlec a rektor Starý pokračoval: „Situaci asi nejlépe dokumentuje sociologie. Stala se u nás módou. Přitom máme maximálně několik desítek kvalifikovaných odborníků (ale členů Čs. sociologické společnosti je asi 900): kdybychom hned teď zavedli sociologii na všech fakultách, kam by patřila, nebyl by výsledek dobrý, nebo nebyl by vůbec žádný. Chyba a neúčinnost přednášek marxismu zavinila přec nízká odborná úroveň přednášejících. Opakovat něco takového by nemělo smysl.“

I průzkum padlých je poučný...

Americký novinář Steward Alsop se zabýval v časopise Saturday Evening Post takovým aspektem vietnamské války, který dokazuje, že i sociologický a statistický průzkum padlých může být velmi poučný. Alsop se totiž zabýval systémem odvodů pro americkou armádu a analyzoval počet padlých podle národnostních a společenských skupin v USA. Zjišťuje, že systém, jímž se získávají mladí vojáci pro Vietnam, je nespravedlivý, protože „dosti inteligentní synové dost zámožných rodičů mají velké možnosti uniknout smrti na bojišti“, např. vysokoškolským studiem. K podobnému závěru vede i další Alsopův průzkum: Největší ztráty ve Vietnamu má americká pěchota, která nese hlavní tíhu bojů. „Mezi padlými (pokračuje americký novinář) je nejvíce černochů; připadá na ně 22 % zabitých v pozemních bojích ve Vietnamu, ačkoliv černosi představují pouze 11 % obyvatelstva USA.

Analýzou západoněmeckého nacionalismu

(jak jsme uvedli v SČ 1966, 6) se zabývá rostoucí počet kritiků v NSR i mimo ni. V poslední době např. i vatikánský orgán Osservatore della Domenica (podle zprávy Trybuny 1966, 290) se pozastavil nad rostoucí vlnou nacionalismu, obnovením starých omylů a poukázal konkrétně na více než vřelý přijetí, jakého se dostalo hitlerovským válečným zločincům při jejich propuštění z vězení, na osvobozující či mírné soudní výroky nad dalšími zločinci, na činnost neo-hitlerovských teroristů v severní Itálii apod.

Uvedený polský časopis dále zaznamenává novou tendenci, která se projevila v některých vystoupeních na letošním sjezdu Evangelické akademie; tyto projevy jsou kritikou oficiální formy západoněmeckého nacionalismu i praktické politiky NSR. Tak např. profesor západoněmecké berlínské university dr. Meder zdůraznil ve svém referátu: Je třeba jednoznačně přiznat, že není německé Říše a že na jejím místě povstaly dva suverénní státy, které jsou uznávány z hlediska mezinárodního práva. Charakteristické v tomto kritickém smyslu bylo také vystoupení prof. Delbrücka z Ústavu mezinárodního práva při universitě v Kolíně, který analyzoval různé formy „historického práva“ předsídlenců. Zdůraznil, že nová fakta tvoří nové právo. Stálé udržování teritoriálních nároků, které nelze realizovat, nevede k míru, ale k vytváření stavu bezpráví. Je třeba Polsku přiznat (pokračoval) plné právo na území, která kdysi patřila k Německu. Tzv. „právo na vlast“ nedošlo uznání z hlediska mezinárodního práva a budí pouze konflikty s těmi, kteří tam mají nyní faktické právo na svou vlast. — Samozřejmě, v dalších projevech účastníků se ozvaly i opačné názory, nesené duchem staronového

německého nacionalismu a šovinismu, avšak uvedená vystoupení obou profesorů jsou přec dokladem, že existuje kritika a objektivnější analýza západoněmeckého nacionalismu i v zemi jeho zrodu.

O sociologii vědy, jejím plánování a mezinárodním charakteru

pojednal u příležitosti pugwashské konference dánský profesor D. J. Adler, významný chemik kodaňské university, který současně v dánském ministerstvu osvěty řídí obor plánování vědy. Tato „věda o vědě“, sociologie vědy, snahy o její plánování a největší efektivnost vynakládaných finančních prostředků spočívá (podle názorů prof. Adlera, jež přinesla Trybuna 1966, č. 290) na několika základních faktech: Před 20–30 lety věda byla levná, byla soukromou záležitostí jednoho nebo více učenců. Dnes naopak vědecké bádání se stává nákladným průmyslem. Vybudování badatelského střediska jaderné fyziky např. nestojí již milióny, ale miliardy. Menší státy si prostě nemohou dovolit takové výdaje, a proto vědci z menších zemí nutně musí přejít do „vědeckých velmocí“, kde mají lepší pracovní a badatelské podmínky. A tím se věda stává stále méně národní záležitostí, a stále více úkolem mezinárodním. Proto také „věda o vědě“ je nutností, musí dbát o optimální organizaci vědecké práce nejen na úrovni vnitrostátní, ale také mezinárodní.

Druhým sociologickým aspektem vědy je podle prof. Adlera její téměř nepředstavitelný rozmach v dalších desetiletích. Pouze v jediném roce 1960 pracovalo na světě 95 % učenců z celkového počtu všech, kteří existovali od počátku lidské civilizace. Jestliže se udrží dnešní tempo vzrůstu výdajů na vědu, v roce 1980 pouze USA vynaloží na vědecká bádání plných 10 % své globální produkce a v roce 2020 tyto obrovské výdaje na vědu pravděpodobně ještě zdvojnásobí. I proto je tedy třeba „vědy o vědě“, vědecky se zabývat účelnou organizací vědy.

V závěru prof. Adler nesouhlasí s tezí, že nejlepší investici jsou peníze vložené do vědy. Věda je jen tehdy výnosná, jestliže investujeme do správných oborů. Špatná investice nejen nepřináší užitek, ale škodí i jiným odvětvím, jejichž zabránění rozvoji může způsobit škody v hospodářském či společenském životě. „Všeobecně vzato, investice do vědy jsou velmi výnosné. Jestliže víme, do čeho a jak investovat. Odpověď na tuto otázku musí pak dát věda o vědě, a nikoliv náhodný výběr.“

Analýzou dnešní doby

a jejího celkového charakteru se zabývá mnoho prací sociologických, ekonomických, ideově politických — a ovšem i novinářských a beletristických. Každá dějinná epocha je tak složitá a mnohorozměrná, že ji

musíme analyzovat všestranně a ve všech nejruznějších aspektech, abychom vystihli „ducha doby“, její dynamiku a obsahovou mnohotvárnost. Analýzy hlavních přetvářejících sil dnešní doby se proto týkají především radikálních ekonomickopolitických změn (sociální revoluce a národně osvobozenecké hnutí) a vědeckotechnické revoluce, jež současně probíhá naší epochou a ztvárňuje ji (první lidské výpravy do Vesmíru, automatizace výrobních procesů atd.). Charakteristických znaků naší doby je ovšem daleko více — jeden z nich, velmi pesimistický, připomíná K. Deschner - totiž nelidskost XX. století. Ve sborníku o více než 500 stranách významně nadepsaných *Století barbarství* shromáždil otfesný faktografický materiál ke své tezi o apokalyptických rysech naší doby. (*Das Jahrhundert der Barbarei*, München 1966). Další z přispěvatelů, prof. F. Heer, se zabývá sociologickým rozbohem válek a jejich důsledků, následující autoři pak čerpají své dokumenty o věku nelidskosti z analýzy různých pučů, revolucí a kontrarevolucí, pogromů, koncentračních lágrů, z projevů antisemitismu, rasismu atd.

Recenzent vídeňského komunistického časopisu *Volkstimme* (1966, 10) vítá jako dobrý nápad ukázat jednou barbarství naší doby v celém hrůzném rozsahu, vítá i Deschnerovu studii o politice papežů, která je opřena o dosud neznámé skutečnosti, nesouhlasí však s tezí některých autorů knihy, že toto barbarství je výsledkem špatné výchovy lidí křesťanstvím. — Souhlasíme s touto kritikou vídeňské recenze (existují přec barbarství i „nekrřesťanská“, např. Indonézie atd.) i s naléhavými otázkami, které v závěru kladé: Kde musí začít vědecká analýza, aby v záplavě nelidských zločinů našla jisté souvislosti, kde leží nehlubší příčiny strašlivého poklesu lidstva ve stav barbarství? „All das wird nicht beantwortet“.

Politické vědy v Polsku

O rostoucí úloze politických věd v Polsku i o významu toho, že byly zavedeny jako nový předmět na tamních vysokých školách, píše Jerzy J. Wiatr, předseda Polského Towarzystwa Nauk Politicznych v Trybuně (1966, 286). Polská společnost pro politické vědy (PTNP) je sdružením mezinárodním a neohraničuje se na jedinou universitní disciplínu. Tato koncepce se ukázala správnou, sdružení během posledních dvou let ztrojnásobilo počet svých členů, ač kritéria pro přijetí jsou dosti vysoká. Nyní má PTNP 350 členů, z nichž polovinu tvoří samostatní vědeckí pracovníci; roste také počet odborček, např. v Krakově, Poznani, Toruni atd. V souvislosti s organizačním rozvojem roste i vědecká aktivita společnosti. Byly uspořádány celostátní konference, např. o koncepci politických věd, o politickém systému lidového Polska, byla pořádána čtení v akademických střediscích i popularizační výklady ve venkovských městech, čímž problematika politických věd nabývá stále významnějšího

místa. Napomáhá tomu i zavedení nového předmětu na vysokých školách („Podstawy nauk politycznych“) od roku 1965, což bylo významným krokem ve směru modernizace polských vysokých škol i zvýšením ideologické úrovně výuky.

V oblasti mezinárodních vědeckých styků autor upozorňuje, že politické vědy budou hrát v socialistických zemích stále větší roli. Dovolává se tu zejména článku Bulackého, který byl publikován v sovětské *Pravdě* (1965, 10. 1) a pojednával o politických vědách. Tato stať „signalizovala novou etapu v rozvoji vědeckého bádání tohoto směru v SSSR a již po půl druhém roce je vidět konsekvence tohoto pozitivního obratu“. Wiatr vytyčuje jako další úkoly politických věd srovnávací studie ze socialistických zemí, kontakty s vývojem politických věd na Západě a hlavně studium „třetího světa“. Je stále třeba zřizovat mezivědní pracoviště, která by soustředila vědecké pracovníky z různých oborů politických věd a prováděla komplexní výzkum.

Sociologie náboženství

má zřejmě řadu zájemců a stoupenců v Polsku, jak lze soudit z čilého edičního ruchu z tohoto vědního oboru, z publikací, které jsou vydávány především v nakladatelství „Znak“. V poslední době v tomto nakladatelství například vyšla práce F. Houtarta *Sociologia religii* (úvod do sociologie náboženství) a historická práce J. Kloczowského *Wspólnoty chrześcijańskie*, která analyzuje jednotlivé společenské vrstvy v západoevropském křesťanství od počátku naší éry do XV. století. Další část těchto publikací je věnována konkrétním a aktuálním problémům soudobého křesťanství, především sjednocení církví a výsledkům Vaticana. Jsou to např. knihy: H. Hung: *Sobór i zjednoczenie* (Vatikánský koncil a problém sjednocení křesťanských církví), J. Leclercg: *Katolicy i wolności myśli*, A. Morwska: *Perspektywy — Katolicyzm a współczesność*, G. Baum: *W strone jedności (perspektywy Vaticana)*, J. Eska: *Kościół otwarty* a J. Turowicz: *Chrześcijaństwo w dzisiejszym świecie*.

Sociologie sdělovacích prostředků

Polský „Ośrodek badań prasoznawczych“ byl založen před deseti lety v Krakově jako celostátní vědecké pracoviště. Ředitelkou střediska je I. Tetelowska. Polský ústav novinovědných studií publikuje výsledky svých prací ve svém orgánu, v *Zeszytach Prasoznawczych*, které jako kvartálník vycházejí už sedm let. OBP je rozčleněn v několik vědeckých oddělení; především je zde zastoupena sociologie tisku, dále novinářská teorie a praxe, tiskové právo, ekonomika novin, novinářství, jazyk a styl, a konečně novinovědná dokumentace. V současné době provádí OBP velký sociologický průzkum čtenářstva polského tisku.

Krise rodiny v Anglii

Také v Anglii stoupá rozvodovost — počet rozvodových sporů stoupl z 26 tisíc v roce 1959 na 42 tisíc v roce 1965. Byla proto ustanovena zvláštní komise odborníků, která zkoumala příčiny prohlubující se krize anglické rodiny, a došla k výsledkům, jež jsou zajímavé i pro nás, protože umožňují řadu srovnání i analogií.

Je mnoho důvodů — argumentují angličtí sociologové a právníci —, proč počet rozvodů neustále vzrůstá — tento fakt však nemusí být důsledkem snížení či oslabení morálních zásad. Jedním z důvodů stoupající rozvodovosti je např. zvyšující se počet mladistvých manželství, u nichž je rozvodovost největší, a dále bytové obtíže. Další důvod vidí komise v prodloužení průměrné délky života, čímž se prodlužuje i délka trvání manželství. Čas trvání manželství je nyní dvakrát delší než v XIX. století, což může rovněž zvětšovat počet nebezpečí, jimiž je ohrožováno trvání manželského svazku. Prodlužování života znamená, že asi polovina života žen připadá na dobu, kdy děti jsou již nezávislé; i to může uvolňovat rodinná pouta.

Naše, polské i anglické zkušenosti, sociologické průzkumy a statistiky tedy jednoznačně a shodně mluví proti příliš mladým manželstvím. V Polsku proto uzákonili, že mladí muži mohou uzavírat sňatek až po skončení 21. roce života. V Anglii lze manželství rozvést nejdříve po uplynutí tří let od uzavření sňatku. Nyní se navrhuje, aby soud sice mohl rozvést manželství i tehdy, jestliže obě strany shodně tvrdí, že jejich manželství ztroskotalo, avšak teprve po dvou letech vzájemného odloučení manželů. Jestliže se však jedna strana brání rozvodu, může být proveden teprve po pětiletém nebo dokonce sedmiletém odloučení obou manželů. — Další podrobnosti o zprávě zmíněné komise anglických právníků uveřejnila *Trybuna* (1966, 3, 14).

Populační problémy v Indii

V roce 1962 byl odhadnut počet obyvatel Indie na 438 milionů, v loňském roce překročil 500 milionů a k roku 1986 bude asi 780 milionů lidí obývat tuto zemi „populačního výbuchu“. Statistiku vypočítávají, že každé tři vteřiny se narodí další dítě, během 48 hodin přibude 20 tisíc novorozenců, každým rokem přibývá 12, 13, 14, 15 — a nyní již patrně 16 milionů nově narozených.

Sociologové studující tento vývoj jsou (podle *Trybuny* 1966, č. 314) značně skeptičtí, pokud jde o možnost ovládnout toto nebezpečné populační tempo. Poukazují na to, že celková hospodářská i kulturní úroveň je stále velmi nízká, 78 % obyvatelstva jsou analfabeti, náboženské názory a tradice vytvořily ideál početné rodiny, málo potomstva se tu pokládá za největší neštěstí, bezdětná žena je předmětem pohrdání či osobou hodnou politování. Během posledních dvou desetiletí indické samostatnosti se mnoho vyko-

nalo na poli veřejného zdravotnictví, vcelku byla opanována malarie, jež dříve kosila nesčetné oběti, cholera, tuberkulóza i jiné nakažlivé choroby, úmrtnost žen při porodu a úmrtnost dětí do pěti let poklesla na polovinu. V důsledku toho se zvýšila hranice lidského věku z 30 na 47 let — což vše jsou radostné a krásné úspěchy, jež ovšem na druhé straně, a nechtě, napomáhají populačnímu výbuchu. Na 1000 obyvatel připadá 40 porodů, závratně roste počet obyvatel v indických velkoměstech (Kalkuta dosáhne v nejbližších letech 22 milionů, Bombaj 16 milionů obyvatel), a současně bohužel roste i bída a hlad milionů: armáda 9 milionů nezaměstnaných se ještě zvětšila.

Záchrana před tímto nebezpečným vývojem se hledá v plánování rodiny, v masovém rozšíření antikoncepčních prostředků, v propagaci rodiny se dvěma dětmi jako předpokladu štěstí a spokojenosti. Tyto akce plně podporuje i ministerská předsedkyně Indira Ghandiová, jež vkládá velkou naději také do budované indické televize. Její program má sloužit především potřebám škol a napomáhat plánování rodiny. Konečným cílem všech těchto akcí je stabilizovat přírůstek indického obyvatelstva tak, aby na 1000 obyvatel připadlo 25 porodů.

M. Weber redivivus

Vídeňský Tagebuch (1966, 11) je dalším dokladem toho, co jsme v *SC* (1966, 5) označili nadpisem *M. W. redivivus*. V tomto časopise aktualit otiskuje Egon Rigler pojednání, které shrnuje podstatu Weberovy společenské teorie pod titulem *Max Webers Gesellschaftstheorie*.

Kriminalita mládeže

je bolestným problémem i v zemi našich jižních sousedů. Byla jí mimo jiné věnována i reportáž vídeňské televize, o jejímž obsahu informuje časopis *Volkstimme* (1966, 244): Také Rakousko má vrahy, kteří jsou téměř ještě dětmi. Denně stojí před rakouskými soudy téměř třicet mladistvých provinilců. Sociologové, soudci, pedagogové a další odborníci v otázkách mládeže shodně uvádějí, že hlavní podíl viny na tom, že část mládeže se ocitá na scestí, má nedostatečná péče rodiny o děti. Kritice byly podrobeny také výchovné domy mládeže. Nemají být kárnými ústavy, spíše náhražkou otcovského domu.

Reportáž však nevyústila pesimisticky. Přes všechny obtíže a četné nedostatky kriminalita mládeže v Rakousku přece počíná klesat.

Václav Osvald

Sociologie o tanci

Dr. Vladimír Kadlec přednášel dne 11. května 1966 o sociokulturním významu tance na semináři novinářské fakulty Karlovy university. Přispěl k řešení málo osvětleného

problému o společenském a kulturním profilu tanečního umění, uživ Sorokinova termínu „sociokulturní“. Podle citované literatury se málo sociologů — etnologů věnovalo průzkumu tance. Byli to jmenovitě anglicky publikující Finové Hirn r. 1900, Numelin 1942 a Koskinen r. 1960, resp. Ind Narayana Menon roku 1946.

Kadlec už v noetickém úvodu ukázal, jak se staví k problému kriticky, jak se ho chce zmocnit uceleně. Vědecky sémantické poznávání se nesmí podle autora spokojit pouhým slovem, nýbrž musí se analyticky definovat, „pluralitně dokazovat“. Sociologickému výkladu předcházelo hlubinně psychologické uvedení. Zde bychom autorovi křivdili, kdybychom ho řadili k vulgárním organistům. Ale zdůraznil dost silně biologickou spolupodmíněnost sociální skutečnosti a zvláště vztahy podvědomé psychiky nejen k ní, nýbrž v první řadě k biologické konstitučnosti. Proto nazýval tance psychickomuskulární reakcí, nadsadil úlohu temperamentové vlohy tanečnicka a větší emočnost u tanečnic atd.

Podle Kadlece má taneční stimulus své psychicky kynetické příčiny dvojího typu. K prvému patří pudové automatismy, společné s jinými živočichy. Ke druhému prožitek světového názoru, tedy fakt kulturní. První typ vede ke kulturnímu účelu — slouží rekreaci ryze zábavní nebo sportovní a splyvá s hrou. Druhý typ se v kultuře objevoval v obrazech, které měly služební funkci vůči ideologické instituci. Vzácnější je tanec ryzím uměním. V každém případě představují taneční tendence opak ekonomismu.

Umění je fixace subjektivní psychické skutečnosti prostřednictvím specifických znaků schopných společenské komunikace. Například specifické znaky tanečního umění jsou rytmizovaná gesta. Tanec tím, že je časoprostorovým druhem umění, je nejednoznačný. Zdůrazňuje-li rytmus, je to chorea — tanec se sdružuje s časovými druhy umění. Převládá-li zřetelně gestová stránka, jde o pantomimu.

Tyto případy formální „mikrostruktury“ nebývají běžně rozlišovány specifickými výrazy. Na příklad v Polynésii nejčastější výraz znamenající tanec jest „heiva“; užívá se ho ale ve fonetických obměnách na rozličných ostrovech tu synonymně, jinde homonymně. Zato pozoruhodně se shoduje tamní tanec zvaná lidová moudrost, tj. předteorie, s objektivním zjištěním taneční funkce. Autor totiž podle nové archeologické metody („mytologické evidence“) probíral tradiční učení starých domácích obřadníků a na ukázkou je citoval v jazyce Maorů i v českém překladu. Jako pracovník v kulturní antropologii dokumentoval na příkladech z Jiho-moří změny „sociokulturní“ funkce tance v souvztáznosti („kontextu“) s obecnými společenskými a kulturními celky („strukturami“). Tak v „předkontaktové době“ (tj. do času styků s Evropany) byl tanec součástí kulturního kontextu umělecko-náboženského, měl význam jako magický prostředek. Tak spoliintegroval homogenní vesnickou pospolitost používaje mimořádné schopnosti pří-

mého psychického působení. Ve styku domácího obyvatelstva s cizinci fungoval jako pacifikační činitel, určitý tanec byl nezbytnou formalitou pro uzavření spojenecké, mírové nebo směnné smlouvy — tedy zajímavá interdependence s právní institucí. Řád „areoiū“ uplatňoval mocenskou autoritu nad ostrovy pod ústřední ideologickou normou hlavně prostřednictvím ideologických tanců. I zde svým způsobem iracionální činnost funkčně vyvažovala činnost racionální. Po-evropštění Polynésie odstranilo původní funkci tamních ideologických tanců, protože byly v rozporu s kontextem evropské kultury. Sociální kontrola patřící k nové kulturní struktuře, normované racionalismem, nemohla připustit jakýkoli zvrat k „přírodnímu stavu“. Starý ideologický tanec se tedy udržel jen formálně a částečně, bez původní myšlenkové náplně („dereligionizace“); jednak byl zapojen Američany do moderní funkce rekreačního tance, jednak do nacionalistické akce Polynésanů jako folkloristická zvláštnost.

Autor se opíral o původní prameny (Cook, Forster, Belingsgauzen) a operoval nejnovějšími údaji podle kulturně antropologické literatury z jiných světadílů. Ostatně, jako člena několika zahraničních institucí se mu dostalo přímých informací, u nás neznámých, takže přednesl mimo jiné i názorné ukázky fonogramové a připojil příslušné diagramy.

Ludvík Stojšek

Internationaler Arbeitskreis Sonnenberg

(IAS) je nezávislou institucí pro všeobecné a politické vzdělání mládeže a dospělých, společností pro podporování mezinárodní spolupráce. Její kronika začíná v roce 1949, kdy v Sonnenbergu dochází k prvnímu setkání německých a dánských pedagogů. Jejím vedoucím je německý pedagog Walter Schulze, jehož jméno je spojeno se Sonnenbergem od jeho vzniku, a jenž byl veden myšlenkou, získat Německu po prohrané válce znovu důvěru.

Hlavní zásady Sonnenbergu (někdy se dokonce mluví o sonnenbergské filosofii) jsou vyjádřeny v motu „Miteinander sprechen — Vorurteile überwinden — sich verständigen — verantwortlichen handeln“ (spolu mluvit — překonávat předsudky — dorozumět se — odpovědně jednat). K uskutečňování těchto zásad pořádá IAS ročně 55 desetidenních mezinárodních zasedání pro dospělé a mládež různého politického a náboženského přesvědčení ze všech národů, ras a povolání. V době od roku 1949 do roku 1963 se zúčastnilo těchto zasedání 56 000 osob z 82 národů.

Na zasedáních se probírají současné problémy politické, hospodářské, kulturní a výchovné. Mezi tématy se vyskytují například tyto otázky: problémy evropské integrace; význam rozvojových zemí a pomoci těmto zemím; politické instituce a síly v pluralistické demokratické společnosti; sociální a hospodářské otázky v moderní průmyslové

společnosti; odpovědnost křesťanů v naší době; princip tolerance a světová náboženství; otázky mezinárodního pedagogického vývoje; spolupráce mezi školou, rodiči a podnikem; perspektivy moderní přírodní vědy a techniky; funkce masových komunikačních prostředků v demokracii; mládež a politika.

Aby udržoval spojení členů a zájemců v celém světě a umožnil jim připravit se na zasedání, vydává IAS různé publikace, a to v jazyce německém, anglickém a francouzském. Jednou z nich je časopis Sonnenberg-Briefe zur Völkerverständigung. Druhou je informační bulletin Sonnenberg-Nachrichten. A konečně třetí (nikoli však poslední) je knižnice Zwischen Gestern und Morgen. V této souvislosti podotkneme, že právě tak jako nejsou Češi a Slováci na zasedáních v Sonnenbergu výjimkou, nejsou opomíjeni ani v uvedených publikacích. Tak například Sonnenberg-Briefe z prosince 1965 otiskly některé bajky Karla Čapka. Sonnenberg-Nachrichten z dubna 1966 uveřejnily příspěvek Jaroslava Šedy o pražském Divadle hudby. A v knižnici Zwischen Gestern und Morgen byl vydán rozšířený sonnenbergský referát dr. Bedřicha Loewensteina z Historického ústavu ČSAV v Praze *Irrationalismus und Zivilisation*.

Činnost IAS nezůstala však omezena pouze na Německou spolkovou republiku, ale vedla k založení národních sonnenbergských skupin v zahraničí, které rovněž každoročně pořádají ve svých zemích mezinárodní zasedání. Tyto skupiny se nalézají v Belgii, Dánsku, Finsku, Francii, Velké Británii, Lucembursku, Holandsku, Norsku, Rakousku, Švédsku a Švýcarsku a jsou od r. 1958 spojeny v „International Sonnenberg Association“.

Nastínili jsme krátce a v hrubých rysech historii a poslání IAS. Doplňme tento obraz několika poznámkami z 842. zasedání, které se konalo ve dnech 28. 9.—7. 10. 1966 a kterého se zúčastnil i autor.

Na tomto zasedání bylo přítomno celkem devadesát osob, včetně referentů. Vedle účastníků z NSR a Západního Berlína zde byli účastníci z Dánska (20 osob), Maďarské lidové republiky (3), Velké Británie (2), Finska (1), Indie (1), Polské lidové republiky (1), Rumunské lidové republiky (1) a ČSSR

(6). Mezi účastníky byli sociologové, ekonomové, pedagogové, literární pracovníci, etnologové, inženýři a zemědělci, kteří pracují jako vysokoškolské učitelé (k nimž patřil i děkan pedagogické fakulty v Hradci Králové dr. Karel Angelis), učitelé, vědci a výzkumní pracovníci, úředníci, redaktoři, studenti apod. Kromě rozdílů v povolání a odborné specializaci byly zde i značné rozdíly věkové.

Tématem zasedání byly „Mezinárodní úkoly naší doby“. V rámci tohoto tématu byly předneseny referáty, které se zabývaly těmito otázkami: východiska budoucího vývoje na Východě a Západě; ekonomie a plánování vzdělání; možnosti praktické rozvojové pomoci; obchod mezi Východem a Západem jako příklad mezinárodní spolupráce; vztah mezi průmyslovými a agrárními zeměmi; význam Spojených národů; koexistence z polského hlediska (dr. M. Tomala z Varšavy); předsudky a tabu ve vztazích mezi Východem a Západem; společenskopolitické možnosti regulace populačního přírůstku; úkoly časopisu pro světovou literaturu Nagyvilag (G. Gábor z Budapešti) a úkoly časopisu Secolul 20' (P. Stoica z Bukurešti).

Referáty byly věcné a otevřené. Diskuse, které po nich následovaly, se vyznačovaly nejen živostí, ale také tolerancí a snahou pochopit stanovisko druhé strany.

Klad Sonnenbergu (i podobných institucí) není ovšem pouze v tom, že slouží k vzájemnému mezinárodnímu poznání a pochopení. Může rovněž plnit jiné funkční účely, jako je např. příprava mladých odborných pracovníků pro jiná (oficiálnější) fóra a zdokonalení se v cizí řeči, rétorice a polemice, nemluvě o tom, že může přispět i k vyjasnění nebo alespoň zmenšení těch nedorozumění, která plynou z terminologických nepřesností a nejasností, jako je používání termínů, které jsou pro druhou stranu neznámé nebo kterým přikládá jiný smysl.

Na druhé straně nelze oprávněně tvrdit, že názory západoněmeckých účastníků v Sonnenbergu představují reprezentativní vzorek západoněmeckého veřejného mínění. Tvoří spíše výjimku, kterou ovšem nutno pozitivně hodnotit.

Josef L. Porket

Burkart Lutz — Friedrich Weltz: Der zwischenbetriebliche Arbeitsplatzwechsel (Zur Soziologie und Sozioökonomie der Berufsmobilität)

Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1966, 190 s.

Autori rozvrhli celú problematiku medzi-podnikového pohybu pracovných síl do troch základných dielov, ktoré zase členia na kapitoly (12). V prvom dieli: *Stav výskumu fluktuácie, diskusia o fluktuácii a jej vymedzenie* poukazujú na skutočnosť, že fluktuácia sa zvyčajne skúma len na pozadí vertikálnej formy sociálnej mobility. Pokiaľ sa všima pri horizontálnej mobilite, je predmetom štúdia odchodu z poľnohospodárstva alebo remesla do priemyslu. Neide tu teda tak o zmeny pracoviska a zamestnaneckého pomeru, o ich príčiny a dôsledky, ako skôr o zachytenie všeobecných javov sociálnej zmeny alebo o analýzu vzniku nových skupín obyvateľstva. Pri analýze príčin fluktuácie polemizujú s jednotlivými tézami (*Sozialschrott-These, Betriebsklimathese, Lohnthese*), ktorými sa niektorí autori pokúšajú vysvetľovať príčiny fluktuácie. Lutz a Weltz nezostali len pri kritike jednostranných téz, ale podávajú v práci vlastnú obnovu modelu mobility zamestnaní. Druhý diel: *Struktúra pracovných síl a pohyb na pracovnom trhu r. 1950–1961* obsahuje analýzu premeny v štruktúre zamestnaní deväťdesiatich hospodárskych odvetviach NSR. Tretí diel práce: *Mechanismy mobility a ich narušanie* rieši problém faktorov vplývajúcich ako kladne, tak i záporne na vzťah k podnikom. Poukazujú pri tom na funkciu pracovných, mzdovo-personálnych alebo sociálno-politických podmienok. Osobitne si všímajú autori významu úrovne informácií v podniku. Záverom práce si všímajú medzipodnikový pohyb pracovných síl z hľadiska politického vývoja.

Problém fluktuácie je i našim problémom. Táto práca nám preto má čo povedať, i keď mnoho otázok v nej je iba nadhodnených a neriešených alebo nedoriešených.

JAP

Pierre Lalumière, André Demichel: Les régimes parlementaires européens

Sbírka Thémis, Presses Universitaires de France, Paris 1966, 625 s.

Autofi, profesori právnických fakult v Bordeaux a v Lyonu, sa pokúšajú podať stu-

dentum i širší verejnosti nejen právni, ale i sociologickí nástin evropských parlamentných režimů ve všech státech západní a severní Evropy.

Úvodní část je věnována právní i sociologické teorii parlamentního zřízení, první kniha režimům tradičních monarchií (britské a nizozemské), kniha druhá pak novým republikám (NSR a Itálii). Kdežto v právní sféře vyznačuje parlamentní zřízení zásada oddělených mocí (zastupitelské a legality), vychází sociologické chápání především z dějinných souvislostí: parlamentarismus vzniká vytvořením určité rovnováhy mezi upadající královskou mocí a novými silami hospodářského vývoje. Přitom se vytváří „politická třída“, jejíž ideologii je zpočátku liberalismus, jež přes všeobecné hlasovací právo je ovládána určitou oligarchií a udržuje se u moci v důsledku velkého průmyslového rozvoje. Proto se parlamentarismus nehodí pro rozvojové země. Tato závislost na hospodářském vývoji současně vysvětluje poruchy, dojde-li k vážné hospodářské a politické krizi (Německo, Itálie).

V částech věnovaných jednotlivým zemím pojednávají autoři o vzniku režimu, o politických silách (stranách, skupinách), o pravidlech „hry“ a o „hře“ samé. Spis obsahuje mnoho přehledně uspořádaného materiálu a autoři podrobně líčí politický vývoj parlamentních zemí a jejich institucí i stran, přihlížejí k hospodářským a politickým souvislostem a podávají stručné charakteristiky a závěry, ale hlubší rozbor a osvětlení těchto souvislostí zůstávají čtenáři dlužni.

Pokus o syntetický výklad parlamentních režimů by byl záslušnější, kdyby tu byl naprosto objektivní přístup k zvolenému tématu. Jestliže však v díle vycházejícím v roce 1966 je ještě zmínka o železné oponě, bude čtenář knihu posuzovat poněkud opatrně, i když na jiné straně hovoří autoři o reakčních diktaturách na jih od Pyrenejí a celkem správně ukazují, jak se dostal Hitler k moci terorem, protizákonným jednáním a zneužitím demokratických mechanismů (s. 381). Terminologie („politická třída“ k označení občanů podléhajících se na politickém životě, „společenská kategorie“ k označení toho, čemu obvykle říkáme třída) není vždy šťastná. Zdaleka také není uspokojivé vysvětlení domněle autoritativních režimů střední Evropy jejich zemědělskou základnou a feudálním režimem (s. 57). Přesto jde o spis velmi informativní.

F. P.

A. Červinka a kolektiv: Práce a volný čas
Praha 1966, Nakladatelství politické literatury, 182 str.

Publikace vychází z výsledků první etapy řešení výzkumného úkolu „Tendence vývoje volného času a jeho využití“. Za cíl si klade formulaci stanoviska k některým důležitým otázkám pracovního dne, času mimopracovního a času volného. Zdůrazňuje přitom nutnost řešit národohospodářské problémy spojené se zkracováním pracovní doby, úsporami mimopracovního času a rozšiřováním volného času; jsou to hlavně nutnost urychlování vědeckotechnického pokroku, růstu produktivity práce a národohospodářské efektivnosti.

První kapitola uvádí marxistickou teorii volného času a kritizuje teorie buržoazní sociologie. Připouští však, že četné studie buržoazních sociologů přinášejí kromě cenného faktického materiálu i zajímavé teoretické postřehy — např. práce Joffre Dumazediera.

V Československu zjistily výzkumy rozsah volného času u mužů a žen. Ženy mají podle všech výzkumů k dispozici necelou polovinu volného času mužů; přitom ani rozsah volného času mužů není pokládán za uspokojující. Autoři konstatují, že existující rozsah i struktura volného času u nás je v rozporu s životními potřebami občanů, a proto že je nutno jednak rozsah volného času rozšířit, jednak změnit jeho strukturu. K tomu účelu je třeba zkrátit pracovní dobu. Publikace rýsuje perspektivu zkracování pracovní doby v našem státě. Jako nejvýhodnější formu navrhuje přechod ze šestidenního pracovního týdne na pětidenní pracovní týden při osmihodinových směnách, což podrobně odůvodňuje.

Zdrojem růstu volného času je však nejen zkracování pracovní doby, nýbrž i omezení dosavadní neefektivní spotřeby času v mimopracovní době. Ve druhé kapitole autoři podrobně analyzují problémy různých činností tvořících hlavní náplň mimopracovní doby a uvádějí možnosti jejich řešení. Změny by měly nastat 1. v životním prostředí od struktury osídlení až po byty, bytovou kulturu, vybavení bytu a vybavení domácnosti, 2. v dopravě, zvláště v dopravě do zaměstnání a zpět domů, 3. v obchodě, 4. ve stravování, 5. ve službách.

Způsobem využití volného času se zabývá kapitola třetí. Podrobně uvádí, jak se na volném čase našich občanů podílí vzdělávání, účast na řízení a správě společenských záležitostí, aktivní odpočinek (tělovýchova, sport, turistika, manuální a zájmové práce a činnosti, aktivní duševní odpočinek, rozvíjení společenských a přátelských vztahů), jaký je vztah volného času a péče o zdraví a jak se vzájemně ovlivňuje volný čas a cestovní ruch.

Tři speciální okruhy problémů volného času v Československu analyzuje poslední kapitola. První okruh problémů je *tendence vývoje volného času na Slovensku*, kde početnost rodin, nižší ekonomická aktivita obyvatelstva, nižší stupeň rozvoje služeb, osídlení a struktura bytové výstavby způsobují

určité specifické zvláštnosti. Druhým problémem je *volný čas v zemědělství*. Pracovní doba zemědělců má specifickou strukturu (v rostlinné výrobě sezónnost, v živočišné výrobě nevhodný pracovní režim), pro kterou nemohou pracovníci v zemědělství trávit svůj volný čas způsobem obvyklým v jiných odvětvích a která je jedním z důvodů malé přitažlivosti práce v zemědělství pro mladé lidi. Autoři analyzují podmínky života na vesnici, zdůrazňují jejich odlišnost od způsobu života ve městech a zdůvodňují tak zvláštní členění volného času i u nezemědělských obyvatel vesnice. Třetí okruh problémů je *volný čas mládeže*. Naše mládež má kvantitativně mnoho volného času (v nezemědělských domácnostech asi 50 hodin týdně), většinou ho však nevyužívá účelně. Podle výzkumů by si mládež přála ve volném čase hlavně sportovat a trampovat, ale nemá k tomu vždy dostatek možností. Na druhém místě je kulturní činnost, v níž však převládá u mládeže tendence „nechat se bavit“. Projevuje se určitá nechuť k vzdělávání se, klesá zájem mládeže o politiku. Kolektivní způsob zábavy, mladými preferovaný, naráží na nevyhovující způsob organizovaného života v dětských a mládežnických organizacích. Proto autoři uvažují, jak využití volného času mládeže zlepšit.

Závěr knihy obsahuje kromě literatury tabulky o využití volného času podle statistiky rodinných účtů z roku 1960 a 1961.

V. R.

Helena Švarcová: Populace

Praha 1966, Nakladatelství politické literatury, 252 str.

Úvod definuje demografii a její úkoly a seznamuje čtenáře s populační problematikou. V první kapitole autorka probírá a kritizuje buržoazní populační teorie. Z biologických teorií věnuje pozornost zvláště malthuzianismu a neomalthuzianismu; dále uvádí teorie bioorganické, teorie principu výživy v populaci, jakož i teorie psychosociálních motivů. Charakterizuje soudobou buržoazní demografii v období od první světové války a její úsilí o syntézu a teoretickou koncepci. Z moderní buržoazní demografie probírá dvě teorie, a to teorii stadií a teorii populačního optima. Teorie populačních stadií byla přijata populační sekci OSN jako základ pro stanovení populačních typů jednotlivých světových oblastí; světová populace byla rozdělena do čtyř hlavních typů s dalšími podskupinami. Autorka uznává určitý přínos této teorie v postihu obecnějších souvislostí, avšak upozorňuje na její slabiny v praktickém využití. U druhé probírané moderní buržoazní teorie, teorie populačního optima, která vychází z vyjádření optimálního vztahu mezi počtem obyvatel a velikostí plochy, jež je k dispozici, uvádí autorka její historické předchůdce, např. Platóna, Machiavelliho, i moderní zástupce, např. Fairchilda, Carr-Saundersa aj. Podrobně probírá názory francouzského demografa A. Sauvyho, jehož kritika této teorie ji současně dále rozvíjí.

Jak se k populační problematice stavěl a staví marxismus, jaký měl vliv na rozvoj populačního bádání, jaké jsou výsledky a úkoly marxistické demografie, sleduje autorka podrobně v druhé kapitole, jejímž jádrem je stať o Marxově populačním zákonu. Úkoly moderní marxistické demografie vytyčuje autorka takto: „Marxistická demografie musí pracovat na rozvíjení vlastních metodologických principů na všech úrovních, nemá-li být ohrožena jednou ze dvou krajností — tj. empirismem na jedné a nepodloženými spekulacemi na druhé straně.“

Otázky populační politiky za socialismu jsou předmětem třetí kapitoly. Autorka charakterizuje populační vývoj v ČSSR od jejího vzniku do dnešních dnů, zjišťuje nízkou úroveň porodnosti a hledá její příčiny. Analyzuje vztahy mezi porodností a ekonomickým postavením rodiny, rozebírá vliv populačního klimatu a mravních postojů naší společnosti na porodnost a zdůrazňuje důležitost výchovy k rodičovství. Na základě analýzy populačního vývoje chce dospět ke koncepci populační politiky, která dosud v socialistických státech neexistuje. Zdůrazňuje požadavek, že se populační politika musí opírat o vědecké poznání, zvláště o ekonomickou analýzu postavení a funkce rodiny. „Důležité je sledovat,“ praví v závěru autorka, „jak dochází k transformaci životního postavení rodin různých sociálních skupin ve sféře vědomí, psychiky, morálky atd.; vytvářet modely různých typů rodin a zjišťovat jejich vhodnost, nápodobu a reakce v populačním postoji. Další z ústředních problémů současné a nejbližší etapy je prozkoumání skutečného postavení zaměstnané matky a zjištění důsledků jejího zaměstnání v mateřství, v jejím rozvoji, ve feminizaci povolání atd. Tento problém, spolu s ženskou otázkou, na dlouhá léta úplně vymizel ze seznamu studijních úkolů, protože se mělo jednoduše za to, že zmizel současně s vítězstvím socialistické revoluce. Proto se zcela nutně bude také narážet na nedostatek materiálu (statistických údajů, dat atd.), protože příslušná faktická data nebyla sledována. Zvláště důležité je zkoumání různých aspektů kvalifikace žen (podle věku, počtu dětí apod.) a odměňování žen. Neméně aktuálním úkolem je vypracování kritérií pro čerpání ze společenských spotřebních fondů a podpora rodin s více dětmi.“

V. R.

Harold T. Christens (ed.): Handbook of Marriage and the Family
Rand MacNally and Comp., Chicago 1964, str. 1028.

Obsiahla práca dvadcatich troch autorov v piati kapitolách a dvadcatich štyroch podkapitolách podáva v integrovanej podobe prehľad o problémoch rodiny a manželstva z rôznych aspektov. Prvá kapitola poskytuje základnú teoretickú orientáciu hlavne z hľadiska inštitucionálneho a štrukturálno-

funkcionálneho prístupu k rodine. Druhá kapitola oboznamuje s metodologickými otázkami výskumu rodiny, tretia rozoberá rodinu v súvisi s jej sociálnym prostredím, štvrtá s vnútornými procesami rodiny a rolami jej členov a konečne piata kapitola obsahuje normatívne záujmy, ako napr. organizačný program na posilnenie rodiny, edukačnú prípravu pre rodinný život v Amerike, atď. Napriek veľkému rozsahu práce trochu zorientovaný čitateľ iste môže mať výhrady k výberu a zostave tém k problematike rodiny a manželstva, čo nemení skutočnosť, že práca nesporne zohrá úlohu neoceniteľnej pomôcky v širšej orientácii k uvádzaným problémom ako i v orientácii v bohaty zastúpenej literatúre.

J. J.

Man and Civilization. The Family's Search for Survival (Sborník)
McGraw-Hill, New York, St. Louis, San Francisco, Toronto, London 1965.

Obsahuje prednášky štvrtého sympózia seriálu pod ústredným názvom *Man and Civilization*, ktoré sa v r. 1964 konalo na University of California San Francisco Medical Centre. Prináša multidisciplinárny pohľad na rodinu v modernej civilizácii s výrazným pohľadom lekárov, ktorí dnes nevystačia s poznaním rodinnej anamnézy a biologickej kontinuity. Preniknútím do vnútornej atmosféry rodiny, často konfliktovej a stresovej, získavajú však kľúč k určeniu diagnózy i terapie individua — člena takéhoto rodinného prostredia. Prednášky zoskupené do piatich kapitol uzatvárajú panelové diskusie, ktoré sú odrazom živej konfrontácie vedcov v najpálčivejších otázkach súčasnej modernej rodiny. Sborník je obohatený i príspevkom Talcotta Parsonsa, ktorý zo znakov normálnej americkej rodiny vydeľuje dve funkcie rodiny ako primárne — socializáciu a starostlivosť o normálne psychické dospievanie detí.

J. J.

Ján G. Žatkuliak: Ako získať a študovať technickú literatúru (Sprievodca knižnicou a štúdiom prameňov)

Bratislava 1966, Slovenská technická knižnica, študijná príručka č. 4, 140 str.

Tato kniha chce byť, jak praví autor, „nie len populárnym sprievodcom po Slovenskej technickej knižnici, ale i publicistickou sondážou v oblasti využívania informácií a zároveň príspevkom ku vytvoreniu vhodného sprievodcu po informačnom stredisku a štúdiu vedeckých, technických a ekonomických informácií“. „Rozvoj informačnej činnosti u nás súvisí s industrializačným procesom a prvoradým s rozvojom vedy a techniky a budovaním vedecko-výzkumnej a vývojovej základne.“

V prvej časti knihy, nazvanej *Informačné pramene a služby*, autor rozebírá úkoly veľ-

deckých, technických a ekonomických informací a propagandy, které označuje zkratkou VTEIP, a podrobně uvádí jejich soustavu v ČSSR, její organizační členění a náplň činnosti. Analyzuje systém informačních procesů, ve kterém zdůrazňuje finální sféru komunikace a využití informací.

Po tomto úvodu zaujímají téměř polovinu knihy konkrétní údaje o Slovenské technické knihovně, její historii a současné službě čtenáři a praktický návod pro její využití. (Publikace je určena především pracovníkům v informačních střediscích knihoven a podniků).

Druhá část knihy se nazývá *Ako študovať naučnú literatúru*. Autor v ní pojednává o racionalizaci duševní práce, o potřebě individuálního studia, o studiu dospělého člověka. V kapitole o základních předpokladech studia probírá podmínky ekonomické, fyziologické, sociální a psychické. V kapitole o technice studia pojednává o výběru studijních pramenů, o druzích a tempu čtení, o technice zpracování materiálů. V kapitole

o využití vědomostí se zabývá využíváním vědeckých, technických a ekonomických informací a propagandy a studijními požadavky u tvořivých procesů. Autora zajímá vztah čtenářů k informacím a způsob, rozsah, intenzita a účel využití získaných poznatků v konkrétní společenské praxi. Uvádí zjištění z USA, že výzkumní pracovníci využili 48 % získaných informací přímo ve výzkumné práci, 33 % pro všeobecnou informovanost, 12 % na publikační účely, 4 % je dali k dispozici spolupracovníkům a 3 % jich vůbec nevyužili. Na několika metodických schématech (kultura myšlení, vědecká a studijní práce, výzkumná činnost, technická tvořivost, společenská praxe) demonstrovuje, že „prenikanie modernej vedy a techniky do spoločenskej praxe nie je možné bez schopných a odborně pripravených ľudí, a že poznatky vied musia byť organickou súčasťou každej ich činnosti.“ V poslední kapitole o organizaci studia hovoří autor o plánu studia, programování času a stylu práce.

V. R.

K článku L. Dziedzinské a L. Strnada: Příspěvek k sociologii vysokoškolského studenta Sociologický časopis 1966/3.

Autoři se ve svém článku, podloženém některými údaji získanými sociologickým výzkumem vysokoškolských studentů, dotkli velmi závažné otázky — vlivu vysokoškolských učitelů na studenty.

Údaje, které prezentují, vypovídají o tom, že pouze velmi nepatrný zlomek, mizivá část studentů označila vysokoškolské učitele za dominantní faktor působení formujícího osobnost vysokoškolského studenta. Nechci s autory polemizovat o způsobu získání dat, jde mi spíše o závěry, které z tohoto zjištění vyvozují. Domnívám se, že při interpretaci empirických dat došlo k nepřesnosti, k simplifikaci. Autory položená otázka byla zaměřena k získání informací (přesněji výpovědí studentů) o dominantním faktoru výchovného působení — v nejširším smyslu slova. Ovšem autoři v diskusi, vyvolané získanými empirickými daty, která je relativně obsáhlá a v níž jsou zajímavé postřehy, hovoří o vlivu vysokoškolských učitelů na studenty vůbec. Dospívají k závěru, že, i když pravděpodobně působení učitele je větší než si studenti uvědomují..., „se naše působení

(tj. vysokoškolských učitelů) na vytváření jejich osobnosti rovná prakticky nule“. Domnívám se, že uvedené empirické údaje autory k tomuto tvrzení neopravňují. Vliv vysokoškolských učitelů na studenty může být (netvrdím že je, neboť to prozatím nebylo prozkoumáno) velký, ale vysokoškolský učitelé nemusí být studenty označeni za dominantní faktor již i vzhledem k „váze“ jiných faktorů a délce jejich působení na vytvářející se osobnost. Jinak řečeno, z odpovědí na otázku o dominantním faktoru nelze dělat všeobecnější závěry o takřka neexistenci vlivu vysokoškolských učitelů na studenty.

Myslím, že získané údaje by bylo možno interpretovat jako informace o částečném uvědomování si existence a váhy diskutovaného činitele studenty — i toto tvrzení však je diskutabilní. Jsem přesvědčena o tom, že zkoumání vlivu vysokoškolských učitelů na studenty je nemožné dotazníkovou technikou, natož jednou otázkou; zde je nutný komplexní přístup vycházející z jiných, jemnějších technik sociologického výzkumu, jinak vždy bude hrozit nebezpečí zjednodušování.

Eliška Freiová

Krajská odborová rada v Hradci Králové připravuje ve druhé polovině roku 1967 na několika závodech ve Východočeském kraji průzkum, jehož cílem bude vypracování studie o neformálním postavení odborových funkcionářů v pracovních kolektivech.

V této souvislosti vypisuje

k o n k u r s

na návrh koncepce tohoto průzkumu.

Uzávěrka konkursu je 31. 7. 1967.

Konkurs je anonymní. Vítězný návrh bude oceněn odměnou ve výši 2 000 Kčs, za druhé místo je vypsána odměna 1 000 Kčs a za třetí místo 500 Kčs.

Podrobný popis cílů průzkumu a konkrétních podmínek, ve kterých bude prováděn, zašle na požádání všem zájemcům (spolu s přesnými údaji o konkursu) sociologické pracoviště národohospodářského úseku Krajské odborové rady v Hradci Králové.

Ministerstvo vnitra vypisuje pro Výzkumný penologický ústav v Praze

k o n k u r s

na místo vědeckého pracovníka — sociologa.

Požadavky: Vysokoškolské vzdělání příslušného směru, vědecká hodnost nebo předpoklady pro její dosažení, znalost dvou světových jazyků, nejméně pětiletá praxe v oboru. Nástup podle dohody, nejpozději k 1. 7. 1967.

Příhlášky doložené stručným životopisem, seznamem vědeckých prací a doklady o odborné a vědecké činnosti zašlete na adresu: Ministerstvo vnitra Praha, poštovní úřad 44, schránka 3, kádrový odbor.

Jindřich Fibich: Contribution to the Disfunctional Conception of the Sources and Models of Bureaucracy and Bureaucratism in the Capitalist System

In the first part the author discusses the different ways of conceiving bureaucracy and bureaucratism. He proceeds from Merton's conception of organizational functions and disfunctions and first deals with the functional conception of bureaucracy, as seen in the works of M. Weber or F. Morstein-Marx. He then briefly defines the disfunctional conception of bureaucracy and bureaucratism, discussed in more detail in the following parts of the paper.

In the second part he pays attention mainly to the basic sources and lawful tendencies giving rise to bureaucratism conceived in this way, under conditions of the contemporary industrial society of a capitalist character. His opinions are based upon Gramsci's view on the importance of intraorganizational needs originating from the "iron laws of the functioning of the apparatus". Here we may include especially Parkinson's laws concerning the immanent sources of excessive growth of the administrative personnel and the official agenda, the tendency towards monopolization and stereotypization of intraorganizational information, the more advanced growth of formalization as compared with the growth of organization ascertained by P. Drucker, Dimock's developmental tendency of institutionalization towards rigidity and depersonalization, as well as Michel's relatively valid law of oligarchization. Here the author arrives at the conclusion that the "bureaucratic deformations and the disfunction of technical and organizational relations are brought about by insufficient control of their excessive complexity, by the lag in the scientific and technical development behind the needs of practice and by the fact that various partial technical and organizational means defy their original purposefulness and liability". In order to explain these processes of bureaucratization the author recommends to use particularly the Marxist category of alienation. In considering some possibilities of eliminating bureaucratism he differentiates the disfunctional effect of a one-sided rationalization from the functional effect of a complex rationalization, as well as the inadequacy of intraorganizational selection methods from the effectiveness of external expertises.

Of central importance is the third part of the paper devoted to some basic problems

of the models of bureaucratic organization. Following E. Strauss (who proceeds from the suppression of democracy, over the conservative stagnation, to praetorianism and fascism), the author first of all outlines and comments the macrosocial model of bureaucratization. Then he deals with Merton's, Selznick's and Gouldner's microsocial models and subjects them to criticism, and finally attempts to shape a macromodel and a micromodel of his own, conceived from the Marxist point of view. Both these models follow twofold alternative possibilities of bureaucratic or democratic tendencies in the development of the social organization.

The model of the context of the organization's activity proceeds from the natural and material conditions of human existence and, passing through a differentiation of the subject and the object of the activity, it leads to the basic elements of the organization's activity. From the disfunctional point of view the following categories assert themselves: satisfying the needs by means of ownership and power, monopolization and oligarchization of knowledge and power in the organization, prevalence of institutionalization of positions over the internalization of norms, succumbing to inertia, alienation, bureaucratism and conservatism leading to the subordination of human beings to things. From the functional point of view, again, the following categories assert themselves: satisfying the needs by means of work, science, technique and art, the democratization of knowledge and power in the organization, prevalence of internalization of norms over the institutionalization of positions, increase in initiative, emancipation, democratism and progress, leading to the subordination of things to human beings.

The model of the internal mechanism of the functioning of the social organization proceeds from the context of the organization's activity, passes over means of action and managing as well as intermediary organs, and leads to executive organs and to members. It shows us three possible basic lines of functioning of the basic elements of the organization. The first of them is substantially a line of objectifying rationalization; it is based on the fact that managing organs in determining the goals and in regulating the selection of means subordinate their subjective interests to objective purposes and functions of the organization. In forming the information and actions they try to ensure a continuous and close contact of intermediary organs, executive organs and

members on the basis of mutual cooperation, rendering of accounts and democratically shared decision-making. In this way the prevalence of intended consequences over unforeseen consequences is ensured. The second line — which is, in substance, a line of subjectifying spontaneity — is characterized by subordinating objective functions and means of action in the organization to subjective interests of various managing organs and by growing discrepancies and detrimental ambiguities in contacts between organs and members. The consequence of this is the increase in bureaucratic deformations and disfunctional unforeseen consequences, as well as the rigidity manifested in the activities of the organization. The third line is substantially a line of alienation and self-purposefulness called forth by the fact that objective functions as well as subjective intentions of the organization or its various organs succumb to the spontaneous, continuing self-motion of the means of action. It is further based upon an increasing isolation and departmental limitations of subjective interests on the part of individual organs of management and activity levels of the organization. The supreme consequence of this line is the decrease and interruption of contacts within the organization as well as between the organization and its settings, the rigidity and prevalence of irrational bureaucratic consequences over the factual results of the organization's activity.

In concluding the author mentions some palliative means of eliminating bureaucracy and points out that the elimination of its deeper causes is connected with a broader social context of the sources of organizational alienation.

Jaroslav Kohout: Sociology and Marketing

The author analyses the position and task of sociology in the marketing regulation of the relation between production and exchange.

On the stage of preparing the product for market he studies the possibilities of applying sociological knowledge primarily on the desk-research level. Here sociology helps to formulate the conception of the market and renders it possible to evaluate trends in the social macrosphere that are of basic significance for determining production programs (the scientific and technical revolution and changes in the social structure, growth of women's employment, social mobility, changes of professions etc.).

On the field-research level, sociological researches directly elucidate social reality: the relation of concrete social groups to values, the style of life in these groups etc. enable marketing specialists to deduce the relation to the prepared products, the number of potential purchasers, and to evaluate the persons concerned also from the point of view of local distribution (country, town, etc.).

Sociological public opinion surveys are of special importance on the stage of the preparation of the market for the product. They render possible a correct orientation of public relations, they offer bases for the choice of means (communication forms) of publicity, they give evidence on the efficiency of advertisement in a concrete social group etc.

The share of sociology is evident also in the training of marketing specialists (managers, salesmen) in industrially developed countries. In the whole study the author presents a number of concrete examples, especially from USA and England. In concluding he calls attention to the necessity of sociological analyses of the market under the conditions of the industrially and commercially developed Czechoslovak economy and especially in the new system of control in the national economy.

Benjamin Page: U. S. Student Movement

The student movement that has come to the fore in the USA over the last few years is in some ways quite different from the student movements of other countries. In the first place it is, as a general phenomenon, unideological, and almost even unpolitical. It is rather a quest for a way of self affirmation, a quest for new values and goals on the part of youth who have not been rejected by or excluded from the standard, white, middle-class "way of life" and its values and goals, but who have rather themselves rejected this "way of life". This is of course true primarily for the white participants in the movement, but these are the majority, at least of the most visible and, at the moment, the most internationally significant aspect of the student awakening, the protest against the war in Vietnam. But it is also true for a large part, especially, of the older generation of those involved primarily in the civil rights of freedom movement: there is agreement on the need of the right to vote, of desegregated facilities, schools, jobs, etc., but little agreement on what to do with the vote — is it a means that, along with desegregation, will enable the Negro to become a full participant in the existing white middle-class society, or one by which to seek the radical change of the society that has so long denied the Black man full freedom, the Black man being only the most visible victim.

Unpolitical, then, and highly personal and moral a quest — these are the first characteristics of the American student movement. And the second: the rejected middle-class background of the majority of at least the white participants, those who are the major force in the movement against the war in Vietnam, many of whom have, at the same time, identified with the struggle of the Black Americans (the author deals briefly with the development of the freedom

movement, but concentrates on that of the white students, with which he has direct experience), and the convergence of the two, especially since the Cuban crisis of 1962. Yet it is still necessary not to confuse the two or to try to see them as part of the same phenomenon.

From this statement the author attempts to analyse why the American student in particular, the American left in general, has so long been quiet. This has primarily been due to the lack of impetus that have led the students of other countries to political consciousness and protest, an analysis that carries over into the nature of the American educational system and into the basic religious background of the American way of thinking. The purpose of American education has been to train people to take "productive" places in the existing socio-political and economic system. As such, it is basically undemocratic, and dependent on either private financing (of actual schooling or through university investments in the economic enterprises of the country) or public taxation on an individual state basis. The capacity of the individual state and private universities is far from sufficient, which means that higher education is largely open to those of the middle class, and geared to fostering its values. Those who come from other strata of the population either enter the university to be so trained, or find themselves receiving such an education in any case, a generalization that also is true of the professors. (The percentage of Black Americans in higher education is very small.) People thus go to the University to learn how to take profitable places in the middle-class way of life, there is little opportunity to criticize and, until the last few years, little desire to do so.

The reasons for this lie in the basic moral and religious foundations of the country — and their apparently demonstrated validity in the continuous success that the United States has enjoyed as a nation, in both economic and military terms (at least until the Korean War) and that enough individual Americans have had, again in financial terms, to make it possible for even every white worker to hope that his son might also become a millionaire. America was colonized by Englishmen who left Europe to build a society directly responsible to God's will, without the intermediary of Bishops or princes. The early success and prosperity of the colonies seemed to be evidence that God approved of their efforts, and the descendants of the colonists soon came to believe that they actually had built God's kingdom on earth. The result was that they saw their post-Revolutionary social, political, and economic ideas and institutions as those ordained by God for man, and, from this, they quickly derived the "duty" of carrying them to all men, first into the West of the North American continent, and then ever further into the Pacific, to Hawaii, the Philippines, China. There

was even a great deal of talk, after the Civil War in particular, of our duty to move North, into Canada, one of the main reasons for the federation of those provinces in 1867. This is the basis of the so-called idea of "manifest destiny", an idea that was openly propagandized in the press, pulpit, school-room, and Congress around the turn of the century, but which can still be seen in such programs as the Alliance for Progress, our approach to foreign aid and policy in general, or in Johnson's Great Society, which he has said would of course be open to any country that wished to become a part of it. Thus, for example, while others may have seen Dulles's moral pronouncements as hypocritical disguises for a reactionary, imperialist foreign and economic policy, Americans understood and shared (positively or negatively) the way of thinking he expressed, even if we may have disagreed with certain particular policies. It is not that someone is trying to foist off on us a religious-political view of the world that we do not want, merely to hide more materialistic intentions; this view, and even the "foreign obligations it entails for us" are something we all share, and until the Korean war, at least, we had suffered nothing, nationally or individually, in material or military terms, that seemed to undermine or invalidate this view.

The rejection of the ways of thinking and living from which it grows that can today be found among an ever growing segment of the youth of the middle class is based on the fact that participation therein requires nothing of man as man, he must merely make himself an attractive commodity, including through appropriate education. This rejection began to be visible when the so-called silent generation of the fifties gave way to the beatnik generation of the early sixties. But a complete withdrawal and negation of the middle-class way of life was not enough; the beat generation soon passed into the beginnings of the post-war peace movement. At first this was totally unpolitical, not condemning any of the causes of the danger of war, but rather condemning both the US and the USSR, primarily for the manufacture, testing, and stockpiling of nuclear weapons, the "ban the bomb", and the arms race phase, which was thrown into a real "identity crisis" by Kennedy's action and speech at the time of the 1962 Cuban crisis. For the first time participants were called on either to criticize a particular American policy — or to keep quiet. Only those groups who took the former alternative have remained in any way active or relevant, have been able to formulate the full condemnation of the war in Vietnam that is today being expressed in the USA. It was also about this time that the freedom movement came more into the open, and although it still has relatively little interest in foreign policy, the fact that many of the whites in the peace movement also work

in the former, combined with the lessons of the Cuban revolution and now the Vietnam war, has prepared the ground for a cross-fertilization that, provided serious political education be undertaken in both, bodes well for the further development of the student left in America.

Jaroslav Krejčí: H. Schelsky's Conception of Scepticism and Apolitical Mood of the Young Generation in the Industrial Society

The author interprets the contents of three basic adjectives by means of which H. Schelsky characterizes the young generation of the industrial society. The characteristics of the young generation presented by Schelsky are compared with the conception of the western young generation presented by the Austrian Marxist philosopher and aesthete Ernst Fischer. The author shows that Schelsky's characteristics of the young generation are often reduced to the characterizing concept "sceptical", while the content of this adjective is explained quite inadequately, i. e. in the current sense of the word. The content of this concept is particularly obscured, if it is severed from the further two characterizing concepts, i. e. from the adjectives "concrete" and "private". Scepticism in Schelsky's characteristics signifies the longing for concrete possibilities, the loss of illusions and inadequate faith; by scepticism Schelsky understands an implacable claim on reality. Concretism then means the longing and demand for a more concrete manifestation of initiative; privacy as a feature of the young generation in the industrial society is conditioned in its existence by fatigue resulting from mass organizations, their programs and dogmas; it is a manifestation of the isolation of the young generation from the world of politics and a form of adaption by means of this isolation.

The author's reason for presenting a broader reproduction of the three characteristic features of the West-German young generation is the existence of a rather inadequate conception of Schelsky's characteristics of the West-German young generation to which the book entitled "Sceptical Generation" is devoted.

The author does not consider this generation as sceptical only — as is currently and wrongly maintained —, primarily on the ground that the content of the concept "sceptical" has, in Schelsky's definition, a rather specific meaning not identical with the concept of scepticism in the current colloquial sense.

In contrast to E. Fischer, Schelsky does not see deeper in the existential situation of youth in the industrial society the problems of institutional, economic, national, religious and technical alienation.

He also abstracts from the analysis of love, freedom, the relation of perspectives with everyday life, fear, the sense of life,

immortality, the dynamics of the subject, problems of decision-making and other questions which E. Fischer tries to solve. H. Schelsky evidently cannot be expected to produce a philosophical and anthropological analysis of the sceptical generation, but if he claims to offer more than a mere sociological synthesis of the researches into the West-German young generation, this aspect must necessarily be involved and analysed.

Schelsky's book represents a significant contribution to the disputable, but nevertheless great attempt of interpreting the determination and motivation of the contemporary apolitical mood of youth in the industrial society. Schelsky successfully attempted a multifactor analysis of the contemporary apolitical mood, concreteness and privacy in the life of the young generation in the industrial society. In contrast to the Marxist interpretation of the apolitical mood, Schelsky does not duly appraise the fact that the apolitical mood in its mass character is also a project and self-realization of the young person as a passive political subject. It is, therefore, a lack of interest in political power, a loss of will to acquire this power, a lack of recognizing the necessity of engaging oneself in evolutionary testing and correcting inter-human relations, in humanizing them. Schelsky does not realize that the apolitical mood is political behaviour in the given power system, that it is a certain participation in this power.

The positive trait of Schelsky's work "Sceptical Generation" is the formulation of the basic discrepancy of our time, the time of the industrial society — the contradiction between the world of intimacy and disintimacy, anonymity, between the world of an intimate small group, the family, and the bureaucratically functionalized public, i. e. the contradiction representing the source of all burdensome drawbacks in the life of the young generation. To our opinion this conclusion reached by Schelsky is in harmony with Marx's claim to introduce and enforce into the relations between classes, states, races and continents those norms to which people adhere in the sphere of personal and private relations.

Alexander Fazik: Some Methodological Experience of a Concrete Research (On the Problems of Attitudes among the Public to Sociological Research)

In September 1965 a public opinion survey concerning the problems of peace, war, the army and national defence was carried out in eighteen districts of Czechoslovakia with the aim of ascertaining the level and context existing in the comprehension of these problems. The selection of districts, localities and subjects was made at random and in three stages (1st stage — selection of districts, 2nd stage — selection of localities, 3rd stage — selection of individuals). The selected population was differentiated according to age, from 15 to 60 years. The basic technique of the research was a questionnaire. Supplementary techniques: interviews with selected functionaries of the district and the study of documents referring to the research topic. The results obtained are

used as data materials for the needs of central organs of the party and of the army. The main research was preceded by a preliminary research and was sponsored and organized by the Sociological Center of the VPA KG (= Klement Gottwald's Military Political Academy).

The present paper is limited to the analysis of only one aspect: the attitude of the population to the concrete sociological research. All the remaining topics are subordinated to this aim.

In Czechoslovakia, during the recent period, general considerations about sociology and its fashionableness have receded to a peripheral area and a practical realization of sociological researches has been taken up — as a logical consequence of practical needs. In connection with this, more importance is ascribed to theoretical and methodological problems as an expression of concentrated endeavour to enforce in sociology progressive tendencies arising in processes of improving the quality of sociological research. This, to my opinion, is one of the most effective means of overcoming the so-called dilettante researches which unfortunately have gained ground. The generalization of findings acquired in separate important concrete sociological researches may represent a valuable contribution to the establishment of necessary tendencies in Czechoslovak sociology.

Our sociologists are eminently interested in obtaining from the respondents such replies which would represent a most adequate reflection of the reality. This, of course, depends on the subjects' attitude to and confidence in the sociological research. Whenever the population's attitude is positive, also the subjects' confidence can be assumed to be of the same character, and vice versa. The population's attitude (positive or negative) to the sociological research is determined by many factors of various intensity.

There are, first of all, political and ideological views of groups and individuals and their allegiance to political parties and classes; the level of their knowledge and the extent of their acquaintance with the object of research, the degree of understanding and the effectiveness of the research for practical needs, the methods and techniques used in the research, various accidental situations which occur during the research and which can be anticipated in the project only in a general sense, and, last but not least, traditions of sociological research in the given country. Besides, such factors as e. g. age categories of the subjects must not be omitted.

The general analysis of the population's attitudes to the research reveals that no important variations occur among the separate age categories which might be statistically significant.

The level and extent of acquaintance with sociological researches on the part of the population proved to be a considerably more important factor. Due to a very small sociological tradition in our conditions, an

all-state research had an almost fascinating effect on some strata of the population. On the contrary, in other strata, particularly in the less informed ones, there appeared caution and even distrust. It must be pointed out that with regard to the research topic the population could not be informed about the matter in advance. This work was entrusted to the care of enqueteers who were selected so as to guarantee that they would not interfere with principles of sociological research and, at the same time, create a favourable atmosphere to ensure the smooth working of the sociological action in the field.

The respondents were given 7 500 questionnaires. By the fixed time limit, i. e. until October 20th, 1965, 5 016, i. e. 66.9 % of this number of questionnaires were returned by post. 4 912 of these, i. e. 97.9 % could be used and 104 questionnaires, i. e. 2.1 %, could not be applied, since they were filled in either incompletely or in part. After October 20th 62 questionnaires, i. e. 0.8 %, were handed back. Upon the whole, 5 078 questionnaires (67.7 %) were returned. If we consider the fact that the respondents had virtually the opportunity of sending the filled-in questionnaires to the given address by post, and that this action was voluntary, it may be stated that the percentage of the questionnaires returned was favourable. It is of extraordinary importance that the questionnaire was filled in with great interest by 3 860 (78 %) respondents, with little interest only by 827 (16.1 %) respondents, without any interest by 74 respondents (1.6 %) and reluctantly only by 63 (1.3 %) respondents.

669 (13 %) respondents considered it right to express in the free column of the questionnaire their views referring to the problems of the investigated questions and also their views or criticisms concerning other pressing problems of our present situation. Above all, they expressed their sincere wish for other problems to be examined in the same way. This helps to prove the fact that sociological research has, besides its own function, still another function, i. e. it stimulates the development of initiative.

The research met with favourable acceptance. This is confirmed chiefly by the views of respondents expressing their pleasure that researches have begun, because they regard them as an endeavour to remove obstacles standing in the way of progress.

From the point of view of methods and techniques of sociological research, the critical views concerning the questionnaire and the formulation of questions are of greatest value. There were lots of critical comments of this kind. We emphasize the fact that the formulation of questions is not easy when the questionnaire is filled in by people of different age groups and with various levels of education.

The crucial problem of contemporary sociological research proves to be the problem

of anonymity. Apprehensions that the respondent expressing critical views may be identified, were not sporadic. This phenomenon is in connection with the past, when the socialist lawfulness and other norms of socialist life were impaired. These phenomena were more conspicuous where people were exceedingly exposed to former methods and bureaucracy.

Only very few respondents refused to fill in the questionnaire. Their percentage does not exceed 2.5%. Their reason was usually: some "wrongs" from the part of local functionaries. The respondents regarded the refusal of the questionnaire as a chance of "retaliation".

"We don't want to meddle in politics" was the reason of some respondents. These views are imaginary and represent a certain "kind of fear"; having a so-called neutral attitude, they imagine themselves as standing above politics.

Marked positive attitudes to the research were manifested by organs of the Party and of the Local National Committees as well as by district military organs. It was a characteristic feature of their attitude that they provided the enqueteers with all kinds of assistance and support.

The respondents generally demanded the publication of this research. Their request will be shortly fulfilled. (Some results have already been published in the journal *Lidová armáda*, 1966.)

Miloš Vidlák: A Mathematical Model in Sociology and Social Welfare

The present study is mainly concerned with applications and calculations of mathematical modelling in social welfare. The introduction points out the characteristics of the relation between the rentability and humanization of the modern industrial process as presented by A. Hegedüs (See: *Optimization and Humanization. Modernization of the Method of Control*, in: *Sociological Review* I (1965), No. 4, p. 392). The second part shows the relation mentioned above in a more concrete form presenting a model of a "protected workshop" with blind and paraplegic workers producing three kinds of glass-jewellery products. Then the mathematical formulation of the consequences of humanization on the effectivity of the work process in the "protected workshop" is presented and the basic mathematical concepts for numerical solutions are investigated. The algorithm described by V. Strnad (See: *Contribution to the Problem of Measurement of the Relations in Structural Matrices*, in: *Ekonomickomatematický obzor* 1/1965, No. 1, p. 32) is discussed and modified. It is also necessary to change the procedure dealing with the problem of the possible limits within which the transformation matrix becomes singular or "wrongly conditioned" (as described by V. Strnad). The calculations of the model are followed by the economical interpretation of the numerical results of the structural analysis of the model.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkoppy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knih-tisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1967. Číslo vyšlo v dubnu 1967.

A-16*71099

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1967.